

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International Research Journal

HISTORY OF KHANDESH

खानदेशचा इतिहास

2018-19

■ GUEST EDITOR ■

Dr. Vijay Y. Jadhav

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Prof. Satish M. Borse

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

**MULTIDISCIPLINARY ONE DAY
NATIONAL LEVEL CONFERENCE**
ON
HISTORY OF KHANDESH

18TH DECEMBER 2018

EDITORIAL BOARD

(only for this issue)

GUEST EDITOR

Dr. Vijay Y. Jadhav

Principal, Late. A. P. S. Wadile Arts College, Thalner.

EXECUTIVE EDITOR

Prof. Satish M. Borse

Dept. of History , Late. A. P. S. Wadile Arts College, Thalner.

CHIEF EDITOR

Mr. Dhanraj T. Dhangar

MGV'S Arts, Sci & Comm College, Yeola, Dist. Nashik.

VENUE

Annapurnadevi Vidya Prasarak Sanstha Sanchalit
Late. Annasaheb P. S. Wadile Arts College
Thalner, Tal. Shirpur, Dist. Dhule - 425 421.

६७	खानदेशातील आदिवासींच्या आरोग्य समस्या प्रा.डॉ. जी.एच. निकुंभ, प्रा. उपेंद्र षण्णगे	२०९
६८	खानदेशातील सण आणि उत्सव - पोळा प्रा. अनिल प्रभाकर निकम	२१३
६९	खानदेशातील भटकी पांचाळ जमातीची आर्थिक स्थिती : एक अभ्यास प्रा.डॉ. बी.ए. सावळे	२१५
७०	खानदेशातील सण उत्सवाचे बदलते स्वरूप प्रा. दिपाली आर. पाटील	२१७
७१	खानदेशची जीवनदायिनी तापी : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. जाधव भाव्यश्री शंकर	२२१
७२	शिरपुर (जि. धुळे) तालुक्यातील ग्रामनामे एक अभ्यास दिपक बाबुलाल शिरसाट	२२४
७३	खानदेशातील सांकेतिक बोलींचा अभ्यास प्रा.डॉ. माधव कौतिक कदम	२२९
७४	भारताच्या संरक्षणात खानदेशचे योगदान महत्त्वपूर्ण प्रा.डॉ. देवेंद्र विसपुते	२३१
७५	भोई समाजातील संस्कार पद्धती : समाजशास्त्रज्ञानाच्या परीप्रेक्ष्यातून वैशाली अशोकराव निकम	२३४
७६	राष्ट्रवादाचे विविध पैलू आणि त्यांचे राष्ट्रभारणीतील योगदान जी.डी. चौधरी	२३७
७७	आसिरगड किल्ल्याचे ऐतिहासिक आणि सामरिक महत्त्व प्रा.डॉ. के.बी. पाटील	२३९
७८	खानदेशातील ऐतिहासिक वाडूमयीन अभिलेखागार श्री समर्थ चाण्देवता मंदीर, धुळे श्री. विठ्ठल केशवराव साळूंखे	२४२
७९	ब्रिटीशांचे खानदेशातील सुरवातीच्या काळातील महसुल विषयक धोरण प्रा. सतीश ज. निकम	२४४
८०	खानदेशी लोकसाहित्य डॉ. राजी सलगर	२४७
८१	कर्मवीर अण्णासाहेब पुनाजी लळिंगकर यांचे खानदेशातील दलित मुक्ती चळवळीतील योगदान प्रा. राजेंद्र बी. निकुंभे, प्रा. ज्ञानेश ईश्वर गवळे	२५०
८२	ब्रिटीशकालीन खानदेशमधील दळणवळणाच्या क्षेत्रातील सार्वजनिक बांधकाम खात्याचे (P.W.D.) योगदान डॉ. संजय जीभाऊ पाटील	२५४
८३	खानदेशातील शेतकरी चळवळीतील साने गुरूजींच्या योगदानाचा अभ्यास प्रा.डॉ. महेंद्र व्ही. पाटील	२५८

RESEARCH JOURNEY
PUBLISHED BY
Late Anandashankar D. Jadhav
Arts & Science College
Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule

खानदेशातील ऐतिहासिक वाङ्मयीन अभिलेखागार श्री समर्थ वाग्देवता मंदीर, धुळे

श्री. त्रिदुल केसवराच साळूखे
सशोधक विद्यार्थी, कला व विज्ञान महाविद्यालय,
ममदी, ता. साक्री, जि. धुळे.

प्रस्तावना

श्री समर्थ वाङ्मयाचे अभिलेखागार म्हणून श्री समर्थ वाग्देवता मंदीरखानदेशात धुळे येथे प्रसिध्द आहे. खानदेशात इतिहास लेखन व संशोधनाचा पाया वि. का. राजवाडे यांनी रचला. त्यांनीसंकलित केलेले ऐतिहासिककागदपत्रांचेसंरक्षण व्हावे म्हणून धुळे येथे श्री नानासाहेब देव व तात्यासाहेब भट यांनी राजवाडे संशोधन मंडळाची स्थापना केली. त्यांच्याच प्रेरणेनेश्री. नानासाहेब देव यांनी १८९३ पासूनश्रीसंप्रदायाची असंख्य मौल्यवान हस्तलिखित ग्रंथ, पोथ्या, सनदा, बखरी व इतरकागदपत्रेगोळाकेली. या श्री समर्थ वाङ्मयाचे चिरकालसंरक्षण, संवर्धन व संशोधन व्हावे म्हणून धुळे येथे श्री समर्थ वाग्देवता मंदीर या ऐतिहासिक अभिलेखागाराची उभारणी सव्वाशे वर्षापूर्वी केली.

गृहितके

१. खानदेशातश्री समर्थ वाङ्मयाचे भांडार म्हणूनश्री समर्थ वाग्देवता मंदीर महत्त्वाचे आहे.
२. श्री समर्थ रामदास स्वामी व त्यांनी स्थापन केलेल्या मठातील शिष्य गणांनी लिहिलेलीहस्तलिखितेश्री समर्थ वाङ्मयाचा ठेवा आहे.
३. मध्ययुगातश्री समर्थ रामदास स्वामींनी उभारलेली समाज जागृतीची चळवळ व प्रबोधन या वाङ्मयाद्वारे आजहीसुरक्षित आहे.
४. समर्थ वाङ्मयाचा हा ठेवा जतन करण्यातश्री नानासाहेब शंकरश्रीकृष्ण देव यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

संशोधन पध्दती

सदर लघुसंशोधन विषयासाठी सर्वेक्षण व ऐतिहासिकसंशोधन पध्दतीचा वापर केलेला आहे. तसेच या शोध लेखात प्राथमिक व द्वितीय साधन सामुग्रीचा वापर केला आहे. वस्तुनिष्ठसंशोधनासाठी जास्तीत जास्त प्राथमिक साधनांचा वापर केला आहे.

श्री समर्थ वाग्देवता मंदिराची स्थापना :

श्री समर्थ भक्त, खानदेशातील स्वातंत्र्य सेनानी व खानदेशाचे टिळकश्री शंकरश्रीकृष्ण देव व त्यांच्या देवगणांनी महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेर श्री रामदास स्वामी व त्यांच्या शिष्यांचे जेवढे मठहोते त्यांना भेट देवून मौल्यवान हस्तलिखित, ऐतिहासिकहस्तलिखिते असंख्य अडचणीसहनकरून स्वतःची पद मोडकरून धुळे येथे जमविली होती.

पन्नास वर्षापेक्षा जास्त काळही ऐतिहासिक वाङ्मयीन हस्तलिखित दिर्घकाल अभ्यागतांना व संशोधकांना अभ्यासता यावी म्हणूनश्री देवांनी आपल्या स्वतःची साडेतीनहजार चौरस फुट जागा या संग्रहाच्या इमारतीसाठी बक्षीस पत्र करून दिली व सन १९३४ च्या शिवराज्याभिषेक दिनी या जागेचे भूमिपूजन केले. आर्थिक जुळवा जुळव करून अवघ्या काही दिवसात या संग्रहासाठीश्री समर्थ वाग्देवता मंदिराचीसंपूर्ण दगडाची बांधलेली दुमजली इमारत उभारली. शके १८५६ च्या आषाढातश्री समर्थ शिष्य कान्याण स्वामींच्या पुण्यतिथीच्या दिवशी भूमिपूजन झालेच्या या मंदिराचे उद्घाटन शके १८५७ च्या जेष्ठ शुध्द १३ च्या शुभ मुहूर्तावर म्हणजे १४ जून १९३५ रोजीश्री समर्थ भक्त श्रीमंत महाराणी इंदिराबाई साहेब होळकर यांच्या हस्तेकरण्यात आले.

संग्रहाची वैशिष्ट्ये :

श्री. शंकरकृष्ण देवांनी या अभिलेखागारात संग्रहीतकेलेला ह्या हस्तलिखितांचे वैशिष्ट्य म्हणजेतेश्री समर्थ संप्रदायाची असून त्यात इतरसंतांचाहीसंग्रह आहे. तसेचश्री समर्थ मठांचे स्वरूप, मठांचा उमाखर्च, मठपतींचा व्याप, वंशपरंपरा, सनदा व बखरी इत्यादी माहिती मिळविण्यासाठी महत्त्वाचे आहे. श्री समर्थ वाग्देवता मंदिरातील दैवत म्हणून समर्थांच्या मुखातील लिहिलेलेश्रीमंतप्रथराज दासबोध ठेवण्यात आले आहे.

अभ्यागताश्रमाची स्थापना

ह्या संग्रहाच्या संशोधनासाठी अभ्यासासाठी व मंदिराला भेट देण्यासाठी येणाऱ्यांना काही दिवस येथे राहता यावे म्हणून मंदिरा शेजारील जागा विकत घेवून अभ्यागताश्रमाची उभारणी करण्यात आली आहे.

श्री समर्थ वाग्देवता मंदिराचे न्यास पत्र व घटना

मंदिराच्या उद्घाटनावेळी श्री नानासाहेब देवांनी नोंदविलेल्या न्यास पत्रात तेरा जणांच्या विश्वस्त मंडळाकडे १४ जून १९३५ रोजी मंदिराची व्यवस्था पाहण्याची जबाबदारी सोपविली. आज अकरा विश्वस्थ मंदिराची व्यवस्था पाहतात, या न्यास पत्रानुसारकोणतेहीहस्तलिखित मंदिराबाहेर जाणार नाही. कोणत्याही जातीधर्मातील अभ्यासकाला पाहण्याचा, फोटोकाढण्याचा व संशोधनकरण्याचा अधिकार राहिल.

कोणताही ग्रंथ प्रकाशित करण्यासाठी विश्वस्थांची परवानगी घ्यावी लागेल. एखादा विश्वस्थ कमी झाल्यास सभासदामधून योग्य व्यक्ती निवडला जावा. सल्कावॉलंजक सभेचा विटणीस विश्वस्थ मंडळाचाकायम सभासद राहिल. इत्यादी शर्ती या न्यास पत्रात आहेत.

विश्वस्थ मंडळाच्या सभेत २० ऑक्टोबर १९३५ रोजी मंदिरासाठी एक घटनालयारकण्यात येवून त्यात मंदिराचे ध्येय व उद्दिष्टे, नियम, भावी कार्य, संग्रहाचे स्वरूप इत्यादीगोष्टी नमूदकरण्यात आलेल्या आहेत.

श्री समर्थ वाग्देवता मंदिरातील बांडाचे वर्गवार विश्लेषण

श्री समर्थ वाग्देवता मंदिरातीलसंशोधित बांडाचे व ग्रंथसंपदा आणि हस्तलिखित कागदपत्रांचे विश्लेषण श्री. देवांनी मिळविलेल्या मठांच्या नावाने बांड क्रमांक देवून लोखंडीकपाटाच्या क्रमानुसारकेलेले आहे.

५. कपाटक्रमांक अकरा मध्ये १ ते २५० बांड असून त्यात १ ते ५० उध्दव स्वामींच्या टाकळी मठातील, ५१ ते ११३ कल्याण स्वामींच्या डोंमगाव मठातील, ११४ ते १२९ सावळाराम बुवा, १३० ते १३३ नाना बुवा, १३४ ते १४६ दुर्गाबाई, १४७ ते १५३ केज देसाई, तळवले मठातील आहे.
६. कपाटक्रमांक बारा मध्ये २५१ ते ५५० पर्यंतचे बांड असून त्यात रामजी बुवांचा पांधरी मठ, चाफळखोऱ्यातीलसंग्रह, श्री समर्थ जन्मभूमी जांब येथील, त्रिंबक राज यांच्या भालगाव मठ येथीलसंग्रह आहे.
७. कपाटक्रमांकतेरा मध्ये ५५१ ते ७४० पर्यंतचे बांड असून त्यात उध्दव स्वामींच्या इंद्रबोधन मठ, उग्रज कुलकर्णीचासंग्रह, कल्याण बंधू दत्तात्रय यांचा शिरगाव मठ, मसुर येथील मठ, कण्हेरी मठ, पासरणी मठ, बोरगाव मठ, मठेमठ, मिरजमठ, विड मठ इत्यादी मठांमधील आहे.
८. कपाटक्रमांक चौदहामध्ये ७४१ ते ११०९ पर्यंतचे बांड असून त्यात दोदेगांव मठ, परळीखोरे, तिसगाव मठ, केज अंबेजोगाई मठ, माजलगाव मठ, निलंगा मठ, कल्याणी बेटड, दोडड मठातील आहेत.
९. कपाटक्रमांक पंधरामध्ये १११० ते १५०० पर्यंतचे बांड असून शिवराम यांचा आपचंद मठ, तंजावर प्रांत, विदर्भ प्रांत मठांमधील आहेत.
१०. कपाटक्रमांकसोळांमध्ये १५०६ ते १५९० पर्यंतचे बांड असून यात ज्ञात अज्ञात अशा व्यक्तींनी स्वहस्ताक्षरातील हस्तलिखिते आहेत. त्यात चांदोरकर, वि. का. राजवाडे, अनंतबुवा नेने दसर, लाड साहेबांचे दसर, बारामती, कारंजे मठ इत्यादीकडून आलेलासंग्रह १५०६ ते २२८६ पर्यंतचे बांड आहेत.
११. श्री समर्थ वाग्देवता मंदिरातसंस्कृत भाषेचा संग्रह स्वतंत्र असूनतो आप्पासाहेब साकुडीकरांकडून आलेला आहे. या संग्रहाला स्वतंत्र बांडांक देण्यात आलेले असूनत्याची संख्या १ ते ८६३ पर्यंत आहे.

अशाप्रकारे श्री समर्थ वाग्देवता मंदिर या खानदेशातील धुळे येथील ऐतिहासिक अभिलेखागारात एकूण ३१४९ बांड रुमालात बांधलेले असून त्यात असंख्य ग्रंथ आहेत. त्यांची पृष्ठ संख्या लाखोंच्या संख्येत आहे. त्याचे स्वरूप व बांडांकाची सूची आद्याक्षरानुसार आहे.

इतरसंग्रह

श्री समर्थ वाग्देवता मंदिरात बरिल संग्रहाबरोबरच श्री छत्रपती शिवाजी महाराज, संभाजी राजे, शाहू महाराज इत्यादींचीताकीद पत्रे, बक्षिस पत्रे, दानपत्रे, भगवतगीता, जुनी नाणी, ताम्रपत्र, ताडपत्रे, चित्रे इत्यादी ऐतिहासिक ठेवा सुरक्षित आहे.

निष्कर्ष

श्री समर्थ वाग्देवता मंदिराखानदेशातीलश्री समर्थ भक्तांचे अभ्यासकांचे महत्त्वाचे वाङ्मयीन अभिलेखागार असूनश्री न्नासाहेब शंकरश्रीकृष्ण देव यांच्या अथक प्रयत्नांचे फळ आहे. ज्यामुळेखानदेशाचे त्यात धुळे शहराचे नाव साताममुद्रापार पोहोचले आहे.

संदर्भ सूची :

१२. देव स्मृती ग्रंथ, प्रकाशक देव रघुनाथगणेश, वर्ष १९७१
१३. सल्कावॉलंजक सभा, शताब्दी महोत्सव अंक, संत प्रमोद, समर्थ सेवा मंडळ, नागपूर, जानेवारी १९९३
१४. नाना सुकृतांचे फळ, लेखक शरद कुबेर, वर्ष शके १९२३
१५. श्रीरामदासीसंशोधनखंड १ ते ४, श्री शंकरश्रीकृष्ण देव
१६. श्री. समर्थ वाग्देवता मंदिरातीलकपाटक्रमांक ११ ते १७ तीलसंशोधित बांड

'RESEARCH JOURNEY' *International E-Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 142- Recent Trends in Language, Literature, Social Science & Commerce
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
February-2019

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue - 142

Recent Trends in
Language, Literature, Social Science & Commerce

Guest Editor

Dr. Subhash Nikam,

Principal,

Mahatma Gandhi Vidyamandir's

Karmaveer Bhausaheb Hiray Arts, Science & Commerce College,

Nimgaon, Tal. Malegaon, Dist. Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of the Issue

Dr. Arun Patil

Dr. Kalyan Kokane

Chief Editor

Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	The Impact of Mail, Call and Tall in Teaching of English Language and Literature in Rural Areas	Dr. Umesh Patil	03
2	New and Effective Trends and Techniques Used for Teaching and Learning English Language	Dr. Deepak Chaudhari	06
3	Eco-Cultural Criticism in Literary Study: A General Perspective	Ms. Deepanjali Borse	08
4	A Study of Element of Love and Beauty in the Poems of Dr. Vaibhav Sabnis	Deepak Deore	11
5	Soliloquies and Asides in Mahesh Dattani's Stage Plays	Hemantkumar Patil	14
6	The Role of Recent Trends in Shaping Modern English Literature	Mr. Kamalakar Gaikwad	20
7	Postmodern Sensibilities in K. D. Singh's Ghazals	Prof. Mukund Bhandari	26
8	State Level Seminar Innovative Trends in English Language Teaching	Prof. Sarbjit Cheema	29
9	New Wave in Dalit Literature Reflected in Narendra Jadhav's Outcaste : A Memoir	Dr. Sidhartha Sawant	32
10	Trends in India's Population Growth Challenges & Opportunities	Prakash Kumar	36
11	Business Research	Prof. Uday Teke	40
12	Emerging Trends in English Literature - Post 1950	Swapnil Alhat	43
13	The Necessity of Incorporating Culture in to a Foreign Language Classroom	Dr. Vrushali Desai	47
14	संस्कृति एवं परंपरा : संकल्पना एवं स्वकथ	प्रा.बाबासाहेब शेंकरे	50
15	मुक्तककार डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल	प्रा. राजाराम शेवाळे	56
16	आधुनिक नारी और सामाजिक चुनौतीयाँ	प्रा. आर. एन. बाफळे	59
17	जनसंचार माध्यमों में हिंदी भाषा की स्थिती	प्रा. कैलास बच्छाव	61
18	जागतिकीकरण : मराठी भाषा आणि साहित्य	डॉ. अरुण पाटील	64
19	साहित्यातील एक नवा रूपबंध : अलक	डॉ. प्रमोद बांबेकर	68
20	मराठी साहित्यातील नवे प्रवाह	डॉ. सपना सोनवणे	74
21	भारतातील महिला साक्षमीकरण	ज्योत्सना गायकवाड	78
22	इतिहास लेखनाविषयीचा सवालद्वारे दृष्टीकोन	प्रा.जे.डी.पगार	81
23	भारतीय बँक व्यवसायातील आधुनिक संश्र्जान	देवानंद मंडधरे	84
24	वर्तनवाद : राज्यशास्त्र विषयातील एक नवक्रांती	प्रा. एन.ए. पाटील	90

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Soliloquies and Asides in Mahesh Dattani's Stage Plays

Hemantkumar Patil

Head, Department of English,
Late Annasaheb R.D. Deore
Arts and Science College,
Mhasadi, Ta- Sakri (Dhule)

Introduction:

The word 'playwright' is aptly used for a dramatist, because 'wright' means a "worker skilled in the manufacture especially of wooden objects —usually used in combination shipwright, wheelwright" (Merriam Webster). Any dramatist or playwright does not only write his/ her play but gives it a shape with the tools of dramatic techniques, as the priority of every playwright's craft is to perform the play in the theatre and to pass the test of the audience. Soliloquies and asides are the vibrantly used as dramatic techniques by the dramatist of all times. Mahesh Dattani uses the mixture of traditional and innovative techniques in his plays. Soliloquies and aside are very successfully used by Dattani in his stage plays. The present paper deals with the soliloquies and asides used by Mahesh Dattani in his stage plays.

Soliloquy:

A soliloquy is a dramatic or psychological monologue of a character. Mahesh Dattani has very skilfully used soliloquies in his plays. His first and foremost theatre presentation *Where There's a Will* deals with this device. Hasmukh Mehta, the protagonist of the play expresses his views about the women in the context of his wife, Sonal and daughter-in-law, Preeti. He highlights general attitude of house wives:

Have you ever noticed how women are all alike in their behaviour? For instance, if you ask them whether breakfast or lunch or dinner is ready, they always say 'Yes'. And it never really ready (CP 456).

He expresses his fear that his daughter-in-law Preeti is intelligent girl and is after his money that is why, she agrees to marry his son. He also comments on his the various diseases. The next soliloquy in the play is delivered by Hasmukh, he is in the bedroom to change the dress before dinner. He worries about his son Ajit and compares his life with his brother, who ran away from home to join a group of Lord Krishna in America. A nostalgic feeling of Hasmukh about his father:

No more school, no more loafing for me. Hard work. And I am happy he did that! I remember he used to spend half the night going through accounts and counting our profits. The other half of the night we would dream of being millionaires! (Puffs on the cigarette again.) Then when I was twenty-one, the greatest tragedy of life took place. I got married to my wife Sonal. You will soon meet her. The following year Ajit was born. Tragedy after tragedy. Still, they proved lucky, I suppose. With no time we were running a very successful export house. Mehat Exports. And then another- Ajit Exports. My wife insisted I name it after him. Today I, Hasmukh Mehata, am one of the richest men in the city. All by own efforts. Forty-five years old and I am a success in capital letters. Twenty-three years old and he is on the road to failure, in bold capital letters! At his age, I was a mature responsible man, not eating my father's head and nibbling at papads! (CP 463-44).

Hasmukh Meheta has mixed feelings, a proud of his grand success in the life in comparison with and dull business career of his son Ajit. This soliloquy is Hasmukh's inner most feeling that somehow he can turn his son like him. Hasmukh's attitude towards life is fully that of a baniya. It is sarcastic that he calls his marriage as a tragedy and birth of his son is another tragedy. He is proud of his father and his business. This soliloquy reveals that he was the henpecked son to his father.

The next soliloquy in the play is after the dinner. Hasmukh exposes his inner most thoughts to the audience on his married life, he compares his married life to the food items. He is dissatisfied with his wife Sonal, so he has an extra marital affair with Kiran Jhaveri, a marketing executive of his company. This soliloquy has a quality of dramatic irony, because the information about his illicit relation with his marketing executive is unknown to his family members: his wife, his son, his daughter-in-law. As he was newly married he called his wife as "gold" but now she is "a good for nothing", "mud" for him. Very openly he confesses about his sex life with his wife, metaphorically he says, "I started eating out" (CP 473). Hasmukh is an epicure of food and sex. At the same time he is conscious about his reputation in the society and he gratifies the sex desire in his office with his marketing executive, Kiran. Very intelligently he advocates his illicit sex relations, "All right, what's wrong with a bit on the side? Especially since the main course is always without salt. Okay, okay, less salt. (Dattani CP 473)

Hasmukh delivers the last soliloquy in the play *Dance Like a Man*, which expresses his rage against his son.

A son should make me happy. Like I made my father . . . happy. I listened to him. I did what he told me to do. I worked for him. I worked hard for him, I made him . . . happy. That is what I wanted my son to make me. (Gets a little worked up.) But he failed! Miserably! He has not a single quality I look for in a son! He has my entire life worthless! He is going to destroy me! It won't be long before everything I worked for and achieved will be destroyed! Finished because of him! Well, I won't let it happen! I won't let it happen! I won't let it . . . (CP 475)

This soliloquy ends with his the death of Hasmukh. It is psychological monologue of Hasmukh and agony of failure of his son in his view. It also has a philosophical touch. Hasmukh here clears his concept of happiness and its relation to marriage. He uses antithesis. In his views a man marries to have a woman, and to get a son and son will carry on the family name. He applies this theory to himself, "Why Did my father marry? To get me. Why did I marry? To get Ajit . . . (An expression of distaste appears briefly on his face, then he coughs.) Then I should be very happy man" (CP 475). Suddenly he changes his interrogation from climax to anticlimax, "Why do I have a mistress? Because I am unhappy" (475). He clears that the roots of his unhappiness lie in his son Ajit.

In all Hasmukh wants that his son would follow his foot prints and at the same time he would not allow his son to use his fancy, and mortgage his brain to Hasmukh, as he had done in his life. The distrust in his son is the cause of agony and dissatisfaction in his life.

The Act I Scene ii opens with a soliloquy of Hasmukh's ghost. Dattani very tactfully uses the soliloquy to give the details of a week's activities after Hasmukh's death. The typical mischievousness of Hasmukh is continued even after his death. He feels very happy because he gets rid of all his diseases like kidney problems, heart attack and so on and now he feels good as a dead. He presents minute details of funeral to the mourning meetings. His name is mentioned in the news paper, "Garment Tycoon Dead", pleases him. It is ironic that he has left this world

but interested in the worldly things even after the death. Money is his weak point and his soul is hovering in this world, particularly in his house, to look the reactions of his family members after his death and reactions on the decisions taken by him in the form of a will:

Now it's all over. My life is over and I have no business hanging around here. I should be flying to heaven on buffalo. But what about the mess that's sown here? What about all my money? Exactly. I don't think they deserve all that money. None of them have worked for it, especially not my son. Neither he nor my daughter-in-law will get what they were after-my wife is also in for a great shock. You see, I have made a special will! (Laughs.) They are going to hate me for doing this to them! (CP 479).

It is very interesting soliloquy, is a dramatic irony. Hasmukh reveals what he had done with his money, the audience will enjoy and guess what will happen the next and this fact of the will is unknown to the other characters until they visit the solicitor's office. The ghost of Hasmukh is not dreadful or creating horror in the audience, but it creates humour.

Act II scene ii begins with the last soliloquy of Hasmukh, his commentary on his own family, it also gives clues about the coming episodes. He calls himself a fool, because of his decision to keep his mistress with his family after his death. He tries to transform his wife, son, daughter-in-law, when he was alive, but he fails. He uses the trick of the will and now he is happy with the changes. He observes the changes in his family, particularly in his wife, "But you should see her now, my wife! Transformed. From stupid incapable housewife to clever incapable housewife" (498). But at the same time he suspects Preeti, "To keep a check on my daughter-in-law. If there's anyone who has me worried, it's her. She is a clever piece. Might find some loophole in the will" (498) He is happy with his decision to keep Kiran Jhaveri, his mistress with his family, he has a confidence that Kiran will handle every problem, "Kiran is too clever for her. Any woman who is mistress and a wife has to be clever," (498) Undoubtedly, Hasmukh's soliloquies are the master strokes in the plays, they play the role of sutradhar as in the Sanskrit classical plays. It has binocular quality, which enlightens the audience and creates humour and pleasure.

In *Dance Like a Man* there are two soliloquies delivered by Jairaj. The first soliloquy shows the contempt of Jairaj against his father even after the death of Amrutlal, Jairaj's father. The shawl is a metaphor in the play, the orthodox status of Amrutlal. It was offered to Amrutlal by the maharaja of Mysore. Jairaj decides to offer the shawl to Vishwas, his will be son-in-law. Vishwas thinks Jairaj offers him the very grand gift, but the soliloquy clears that Jairaj wants to get rid of the last memory of his father:

JAIRAJ: (to himself). Your last memory. Soon I'll be rid of you too. Then I won't see you wearing this shawl, walking about this room. (Flute, followed by mridangam.) I won't see you wearing this shawl. I won't see you walking about this room. (Paces up and down while the lights dim.) I won't see you wearing this shawl walking about this room. Walking about-wearing this shawl. (CP 412-413).

The second soliloquy in the play is the exposition of Jairaj's inner anger against his wife and father. As Ratna, his wife receives acclaims for her talent in dance and Jairaj has no invitation to dance, it makes him angry. He has a professional jealousy with his wife, like Amitabh Bachhan has in the film *Abhiman* of, as they have the same profession. He is drunk and opens his mouth to the audience. He wants to take revenge upon his father by teaching dance to his son and his son will dance on his grandfather's head-"the tandava nritya" (441). Ironically,

the dance of Lord Shiva, especially the tandav nritya is trampling on the demons. The soliloquy is expression of Jairaj's inner burning anger.

Dan is the older Chandan but referred to as Dan for clarity in the play Tara. His soliloquies have two folds in the play, the first: he plays the role like sutradhara of Sanskrit classical plays; he comments on the development of the play and introduces the action of the play, and second is his nostalgia for his sister, Tara. The play opens with the soliloquy of Dan, who now lives in London. He speaks directly to the audience and clears the distinction between poetry and drama. This monologue introduces his life in London, how he is living the artificial life with "the handicapped intellectual mask, the desperate immigrant, the mysterious brown with the phony accent" (CP 324). He clears his intention to write a play on his sister.

The next soliloquy of Dan is abrupt and breaks the progress of the play, as if he wakes up from the nightmare. His speech is a philosophical and connected to the action of the play and its progress. His comment on the life is very crucial. "Conflict is the crux of life" (Dattani CP 330). Dan's location on the stage is at the separate level, whenever light fades on him, he comments on the action so far happened or the discloses the secrets of the next coming events. The Act I ends with Tara's slump in Patel's arm. The same is read aloud by Dan, so the audience feel that Dan is the writer. It is really great craft of Dattani to connect the soliloquies with the main action of the play.

The Act II begins with the conversation between Bharati and Tara. They are talking about the kidney transplant operation and suddenly the lights cross fade on Dan and the soliloquy of Dan begins. He is with the news cuttings of the various medical surgeries on Chandan and Tara. He gives the titles and analysis of the news as well as the comments of his parents on the news. He also quotes his own surgeries, "Surgery for us is like brushing teeth" (CP 355).

In the play Final Solutions Dattani very proficiently uses the soliloquies of Daksha/Hardika, one character with two names and represented by two persons as an elder and older. Daksha is a name before her marriage and it is christened after marriage as Hardika to match the name of her husband Hari. All the soliloquies delivered by Daksha/Hardika present the story of the transition period of 1947. The soliloquies depict the social background at the time of the partition between India and Pakistan and the riots erupted after that. The play opens with the soliloquy of Daksh, as she is reading out what she just wrote on diary. She introduces herself to the audience and uncloaks the frustration of her dream and married life. She gives details of her bachelor's life and horrible experience of riots in Hussainabad. Daksh closes the diary and Hardika opens it and continues to speak directly to the audience:

HARDIKA. After forty years . . . I opened my diary again. And I wrote. A dozen pages before. A dozen pages now. A young girl's childish scribble. An old woman's shaky scrawl. Yes, things have not changed that much (CP 167).

The shift from Daksha to Hardika in the play proves the genius of Dattani as the dramatist and his skill of handling the device of soliloquy. The soliloquies are delivered by Daksha, as a girl of fourteen deals with her memories of her married life and her in-laws house. Besides she expresses her nostalgia for her Muslim friend Zarin and beautiful moments with her. Daksha mentions the burning shop of Zarin's father, but she does not know who is behind this wickedness. Hardika's father-in-law buys the shop of Zarin's father at the half price, but Zarin's father wants more; it is linked at the end of the play. Ramnik clears that his father had burnt Zarin's father's shop. The soliloquies of Daksh/ Hardika oscillate the action of the play from

present to the past. These soliloquies are parallel to the current action in the play and at the end of the play Ramnik discloses the secret behind offering a job to Javed in his sari shop. Soliloquies in the Final Solutions are very heart touching and minutely present of the situation after the partition and disclose the tension between Hindu and Muslim families. At first the audience feels the story of Daksha/ Hardika is parallel to the present action but at the end of the play Dattani linked it.

The technique of soliloquy is not used by Mahesh Dattani in the plays: Seven Steps around Fire, Thirty Days in September, On Muggy Night in Mumbai and Bravely Fought the Queen.

Aside:

Aside is mainly used by Dattani to create humour and to convey underneath facts of the plot. Aside is defined as:

In drama a few words or a short passage spoken in an undertone or to the audience. It is theatrical convention and by convention the words are presumed inaudible to the other characters on stage; unless of course the aside be between two characters and therefore clearly not meant for anyone else who may be present (Cuddon 58).

In other words, Aside should be kept for confidential remarks which may be made on the present situation or to person standing at a greater distance. Elizabethan dramatists were fond of asides and they use in their plays. One of the reasons certainly has to do with the shape of the stage. The apron stage is more suitable to deliver aside than proscenium stage. There are very few examples of using aside in the modern drama in comparison with Elizabethan stage.

Dattani uses asides majorly in his first play Where There's a Will. Almost all asides are spoken by Hasmukh Mehata, which are witty and humorous. The play opens with the situation that Ajit, Hasmukh's son is talking on the phone with his friend. Ajit does not know that his father has arrived at home. Hasmukh's asides are very sharp remarks against his son and they are connected to the conversation of Ajit with his friend:

HASMUKH. (to the audience). My son, the business man. Just listen to him.

AJIT. I mean, it's not as if I want the money for myself. It is for his factory. But he just won't listen to me. I don't think he has ever listened to me in his entire life.

HASMUKH. Do you blame me for not listening to him? If I paid any attention to even one of his crackpot schemes, I wouldn't be around to listen to anybody. AJIT. After all, I am the joint managing director.

HASMUKH. Believe me, appointing as the JMD was a big mistake.

AJIT. And after all, I am his son . . .

HASMUKH. That was an even bigger mistake. What it worse is knowing that I actually prayed to get him. Oh God! I regret it all. Please let him just drop dead. No, no, What a terrible thing to say about one's own son. I take it back. Dear God, don't let him drop dead. Just turn him into a nice vegetable so he won't be in my way. Ever since he entered my factory, he has been in my way (CP 455).

Dattani has succeeded in the very opening lines to catch the attraction of audience by the aside of Hasmukh. It shows how the relationship between Hasmukh and his son is lovable in the ironic sense; besides it introduces the nature of both, the father and son. Hasmukh's aside about his daughter-in-law, Preeti is a crucial one, "That's my daughter-in-law, Preeti. Pretty, charming, graceful and sly as a snake" (CP456). This inner feeling of Hasmukh is proved true at the end of

the play when Kiran Jhaveri finds out that Preeti exchanges Hasmukh's blood pressure's tablets with the vitamins tablets and she is responsible for the death of Hasmukh. Hasmukh's aside in the first act is complimentary to the aside in the last act, "I knew she was sly. But I didn't know she was so crafty! What is she up to?" (CP 503). Hasmukh also uses aside to reveal the nature of his wife, Sonal to the audience:

HASMUKH: (to the audience). It is so easy for her to forget that we were a middle class family once. She keeps cooking food like it's a new invention. Rich food, wasting so much ghee and oil. (CP 465)

The interesting fact is that at the end of the Act I, scene i, Hasmukh dies but he remains on the stage in the form of a ghost, after his death all his speeches are only for audiences. His every comment creates humour and laughter in the audience. After the death of Hasmukh, the entry of Kiran Jhaveri in the house of Hasmukh gives twists and turns to the story. Sonal is changed in the company of Kiran and she admits, "I never got because I never gave" (Dattani CP 507). It gives pleasure to Hasmukh's ghost:

HASMUKH. Bravo! That's what I wanted to hear! (Dances.) She has learnt her lesson! She has learnt her lessons! (To the audience.) Now you can go home and I can go to heaven. (CP 507).

Hasmukh's asides in the play are memorable and keep the play alive and the audience laughing. His asides are crucial and sharp and expose the other characters in the play.

In *Dance Like a Man*, there are two asides and which are delivered by Vishwas, a to be son-in-law of Jairaj and Ratna. In the very first aside Vishwas comments on the nature of his mother and how she is orthodox. He knows that she dislikes the mini-skirts. Mahesh Dattani does not use the technique of aside in the plays: *Thirty Days in September*, *Seven Steps around the Fire*, *Tara and Bravely Fought the Queen*.

Works Cited

1. Abrams, A. H. A glossary of Literary Terms. 7th ed. Singapore: Harcourt College Publisher, 1999. Print.
2. Agrawal, Dipti. The Plays of Mahesh Dattani A Study in Thematic Diversity and Dramatic Technique. New Delhi: Discovery Publishing House, 2013. Print.
3. Baker, G.P. Dramatic Technique. Chicago: Houghton Mifflin Company. Online.18 August 2013. 7:30 pm.
4. Baldick, Charis. Oxford Dictionary of Literary Terms. New York: Oxford University Press. 2008. Print.
5. Boulton, Marjorie. The Anatomy of Drama. New Delhi: Kalyani Publishers, 1979. Print.
6. Chaudhari, Asha Kuthari. Mahesh Dattani, New Delhi: Foundation Books Pvt. Ltd.2005. Print.
7. Cuddon, J.A. A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. 4th ed. Delhi: Maya Blackwell Doba House, 1998. Print.
8. Das, Bijay Kumar. Forms and Meaning in Mahesh Dattani's Plays. Delhi: Atlantic Publisher and Distributors (P) Ltd.Print
9. Dattani, Mahesh. Collected Plays. New Delhi: Penguins. 2003 Print.
 - - - Collected Plays Volume Two. New Delhi: Penguins. 2005 Print.
 - - - Me and My Plays. New Delhi: Penguins. 2014 Print.
10. Naik, M.K. and Narayan, Shyamala A., Indian English Literature 1980-2000; New Delhi: Pencraft International, 2007.Print
11. Parmar, Bipin. A Critical Study of Dramatic Works of Mahesh Dattani. Ph.D. Thesis 2011, Rajkot Saurashtra University. Online

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Historiography : Recent Trends in History Writing - Local History of Khandesh

Organized by

The Shendurni Secondary Education Co-op. Society's

Appasaheb R. B. Garud Arts, Commerce and Science College,
Shendurni, Tal. Jamner, Dist. Jalgaon.

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. Vasudeo R. Patil

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Prashant S. Deshmukh

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Mr. Mahesh R. Patil

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

SPONSORED

National Multidisciplinary Conference

Organized by

The Shendurni Secondary Education Co-op. Society's

Appasaheb R. B. Garud Arts, Commerce and Science College,

SHENDURNI, Tal. Jamner, Dist. Jalgaon, Maharashtra, India 424204

NAAC Reaccredited B (CGPA 2.58)

ISO 9001-2008

The Best College Award (Consolation) (NMU, Jalgaon)

"A" Grade in Academic Audit (NMU, Jalgaon)

On

Historiography : Recent Trends in History Writing - Local History of Khandesh

14th February, 2019

- Jointly Organised By -
Department of History

- Chief Patron -

Hon'ble Shri Dadasaheb Sanjayrao Bhaskarrao Garud
Chairman, The Shendurni Secondary Edu. Coop Society Ltd. Shendurni

Hon'ble, Prof. (Dr.) P. P. Patil
Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

Hon'ble Prof. (Dr) P. P. Mahulkar
Pro Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

- Patron -

Hon'ble Shri. Sagarmalji M. Jain (Secretary)

Hon'ble Shri. Dipak K. Garud (Joint Secretary)

Hon'ble Shri U. U. Patil (Director)
The Shendurni Secondary Education Coop Society Ltd. Shendurni

- Chief Guest -

Hon'ble Shri. B. B. Patil (Registrar, KBCNMU, Jalgaon)

Hon'ble Dr. Arunchandra Pathak (Sr. Consultant, ICHR, WRO, Pune)

Hon'ble Principal Dr. Shyam Kayande (Nagpur)

- Organizer -

Principal Dr. Vasudeo R. Patil

Prof. N. S. Sawale (Vice Principal)

Dr. Sanjay W. Bhole (Vice Principal)

- Coordinator -

Dr. Sujata C. Patil
Mr. Amar V. Jawale

Dr. Rohidas D. Gaware
Dr. Yogita P. Chaudhari

- Co-Coordinator -

Dr. Dhamma H. Dhargave
Dr. Vasant N. Patange

Dr. Ajinath N. Jivrag
Mr. Hitendrakumar R. Garud

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
01	सविनय कायदेभंग चळवळीत शेंदुर्णी गावातील जनसामान्यांचे योगदान प्रा.डॉ. दिनेश रामदास महाजन	001
02	छोटो भारत आंदोलनात शेंदुर्णी गावातील जनसामान्यांचा सहभाग प्रा.डॉ. दिनेश रामदास महाजन	004
03	बेलहाळे मंदिर - एक अभ्यास रश्मी भिरुड	006
04	व्यवस्थापनाच्या दृष्टिकोनातून शेंदुर्णीचा रथोत्सव : एक ऐतिहासिक परंपरा प्रा. डॉ. योगिता पांडुरंग चौधरी	014
05	पाणी संवर्धनासंदर्भातील तीन महत्त्वपूर्ण शिलालेख (शेंदुर्णी व शेंदुर्णी परिसर, ता. जामनेर, जि. जळगाव संदर्भात) प्रा.डॉ. प्रशांत एस. देशमुख	015
06	खानदेशातील भूदान चळवळ (धुळे जिल्हा) प्रा. डॉ. वसंत श्रावण देसले	016
07	एरंडोलचा स्थानिक इतिहास प्रा.डॉ. बालाजी विठ्ठलराव पवार	020
08	एरंडोल विभागाचा स्थानिक इतिहास प्रा.डॉ. मीना नामदेवराव काळे	022
09	के की मुस यांचा जीवन परिचय कुणाल आंधार महाजन	029
10	खानदेश वस्तुसंग्रहालय जळगाव येथील पवार घराण्याच्या वस्तु व शस्त्राचा परिचय प्रा.व्ही.के. साळुंखे, प्रा.एस.ए. बेडते	030
11	सातपुड्यातील आदिवासी पावरा जमातीचे पारंपारीक उद्योग, व्यवसाय : एक अभ्यास प्रा. गार्गीत यशवंत चेमा, डॉ. संजय जिभाऊ पाटील	032
12	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत अमळनेरमधील जनतेचे योगदान प्रा. अश्विनी रघुनाथ पाटील	034
13	नर्मदा बचाव आंदोलन व खानदेशातील सुप्रसिध्द कायदेतज्ञ अॅड. निर्मलकुमार सुर्यवंशी श्री. भूषण शंता राम वानखेडे	039
14	अण्णासाहेब दत्तात्रय वामन पाटील यांच्या सामाजिक कार्यांचा ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. जी. एन. पाटील	042
15	खानदेशाचे ऐतिहासिक महत्व प्रा. ए. एम. काळबांडे	044
16	ग्रामिण भागातील पारंपरिक खेळांचा इतिहास प्रा. महेश आर. पाटील	045
17	स्थानिक इतिहास व वस्तुसंग्रहालय प्रा. प्रफुल ह. इंगोले	046
18	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत शिंदखेडा तालुक्यातील स्त्रीयांचे योगदान प्रा. अभूत निंबा वळवी	049
19	रामचंद्र धिकाजी गुंजीकर : चिकित्सक अभ्यास प्रा. रवी सुभाषराव सातभाई	043
20	मराठा कालखंडातील खानदेशाचा इतिहास श्रीमती देवकर रेखा चिंतामण	044

खानदेश वस्तुसंग्रहालय जळगाव येथील पवार घराण्याच्या वस्तू व शस्त्रास्त्राचा परिचय

डा.पद्मी के. साळुंखे

इतिहास विभाग, एच. जयपालराजेव आर. डी. टेंकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, धडगडी, ता. सांजरी, जि. पुणे.

डा. एम. ए. वेडसे

इतिहास विभाग, एच. जयपालराजेव आर. डी. टेंकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, धडगडी, ता. सांजरी, जि. पुणे.

प्रस्तावना

इतिहास म्हणजे भूतकाळात घडलेल्या घटनांची साद्यांत हकीगत होय. एखादी जुन्या काळातील वास्तू आपण जेव्हा पाहतो तेव्हा आपण त्या वस्तूच्या भूतकाळाशी जोडले जातो. आणि तो काळ आपल्या डोळ्यासमोर उभा राहतो. ऐतिहासिक वस्तू संग्रहालय ही केवळ वस्तूंचे संकलन व प्रदर्शन नसून घटना, व्यक्ती व धारणांची सुसंगत व प्रत्यक्ष पुराव्यानिशी तो काळ जिवंत करण्याची महत्त्वाची वस्तू होय.

भारतात वस्तू संग्रहालयाची सुरवातप्राचीन काळापासूनची आहे. गतकाळातील ऐतिहासिक कागतपत्रे, वस्तू, व इतर ऐतिहासिक साधने जतन करण्यासाठी वा ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालयांची उभारणी करण्यात असंख्य इतिहास प्रेमींनी महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. खानदेशात पुळे या शहरात इतिहासाचार्य बी. का. राजवाडे यांच्या प्रेरणेने राजवाडे संशोधन मंडळ व वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना झाली. तसेच श्री. नानासाहेब शंकर श्रीकृष्ण देव यांच्या प्रयत्नांने श्रीसमर्थ वाग्देवता मंदिर या अभिलेखागाराची स्थापना झाली. खानदेशातील क. व. चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ जळगाव येथे खानदेश वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना करण्यात आली. खानदेशाच्या वैभवात भर टाकण्याच्या वस्तुसंग्रहालयामध्ये उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठातील खानदेश वस्तुसंग्रहालयात नागदेवळे येथील पवार घराण्याने सुंदर, कलात्मक, मौल्यवान वस्तू, कागदपत्रे, व शास्त्र भेट दिली. अश्या ऐतिहासिक वस्तू व शस्त्रांचा परिचय करून देणे या शोध निबंधाचा हेतू आहे.

संशोधन पद्धती

या शोध प्रबंधात ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला असून खानदेशातील क. व. चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ जळगाव येथील खानदेश वस्तुसंग्रहालयातील पवार घराण्याच्या शस्त्रांचा परिचय त्यात केला आहे.

मूलाकडे

1. मध्ययुगातील शिवकाळात पवार घराण्याकडे असलेल्या शस्त्रांचा परिचय करून देणे.
2. युध्दशास्त्रात शस्त्रांना महत्त्व असले.
3. पवार घराण्याने वस्तू संग्रहालयाला शस्त्र भेट दिल्यामुळे खानदेशाच्या वैभवात भर पडली.
4. विविध शस्त्रांची माहिती उपलब्ध करून देणे.
5. वस्तुसंग्रहालयाचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

पवार घराण्याचा इतिहास

मराठ्यांच्या इतिहासात खानदेशातील नागदेवळे येथील पवार घराण्याचे योगदान महत्त्वाचे दिसून येते. पवारांचे पूर्वज परमार घराण्यातील क्षत्रिय असून त्यांचे मूळ वास्तव्य माळव्यातील धार येथे होते. या घराण्यातील साबुसिंग उर्फ शिवाजी पवार छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या सेवेत होते. त्यांचे पुत्र कृष्णाजी पवार यांनी अनेक मोहिमांमध्ये महाराजांना मोलाचे सहकार्य केले होते. त्यांच्या मृत्यू नंतर त्यांचे तीन पुत्र बुवाजी, राधाजी, व केरोजी हे महाराजांच्या सेवेत होते. पुढे ते खानदेशातील नागदेवळे येथे स्थाईक झाले. मराठास्वातंत्र्य संग्रामात केरोजी पवार यांनी मोठा पराक्रम गाजवला. इ. स. सन. १७२६ मध्ये केरोजींचे जेष्ठ पुत्र कृष्णाजी पवार द्वातीय यांना छत्रपती शाहू महाराज यांनी खानदेशाचा सनद दिली. २ नोव्हेंबर १७२६ रोजी दिलेली ही सनद संग्रहालयात उपलब्ध आहे. पहिल्या बाजीरावाच्या काळात पेशव्यांच्या चित्रदुर्ग स्वारीत कृष्णाजी पवार द्वितीय यांनी उल्लेखनीय कामगिरी पार पाडल्यामुळे पेशव्यांनी पवार घराण्याला सिध्द, होळकर यांच्या बरोबर मान सन्मान दिला. इ. स. सन १७९५ च्या मराठे-निजाम यांच्यातील खडगांच्या लढाईत नागदेवळेच्या द्वितीय शिवाजी पवार यांनी मोलाचे सहकार्य केले होते. इंग्रज-मराठे युद्धात पवारांनी पेशव्यांना महत्त्वपूर्ण मदत केली होती.

पवार घराण्यातील वस्तू व शस्त्रां

अशा या पवार घराण्याने या ऐतिहासिक वस्तू संग्रहालयासाठी युद्धात वापरलेली शस्त्रां संग्रहालयाला दिली आहेत. त्याशिवाय पवार घराण्यातील वसे-प्राकरणे, शिवांचा साज-शृंगार, दागिने, विविध प्रकारची नाणी, प्राण्याचे अवशेष, मध्ययुगीन व ब्रिटिश कालखंडात वापरण्यात येणारी व सुंदर नक्षीकाम युक्त चिनी मातीची, काचेची भांडी आहेत. तसेच मनोरंजनाची साधने, ऐतिहासिक दृष्ट्या अतिशय महत्त्वाचे मोडी लिपीतील अस्सल कागदपत्रे, फर्माने, विविध सनद आणि मा. यशवंतराव चव्हाण त्यांच्या पत्नीला (वेणुबाई) लिहिलेल्या पत्रांच्या नकल प्रति या खानदेश वस्तुसंग्रहालयात उपलब्ध आहेत.

खानदेशात पवार घराण्याकडे मोठ्याप्रमाणावर वेगवेगळी हत्यारे, मौल्यवान वस्तू, मातीची, चीनीची, काचेची भांडी मनोरंजनाची साहित्ये होती. इतिहासात प्राचीन काळापासून हत्यारांना अनन्य साधारण महत्त्व आहे.

पवार घराण्यातील शस्त्रां

१. तलवार - तलवार हे एक परंपरागत शस्त्र आहे. ते एक अयुक्त म्हणजे हातात धरून लढण्यासाठी असलेले शस्त्र आहे. मध्ययुगातील तलवारीचे स्वरूप अदिछनहूर, अमरावती, अजिठा, वेरूळ, व बदामी येथील चित्रे यातून होते. मराठ्यांनी स्पेन, इटली, जर्मनी, येथे तयार झालेली पोती घेऊन त्यास हिंदू पद्धतीच्या लवंगी, डेरदार व खोपडी मुठी बसवल्या.

तोफा म्हणजे अवजड बंदूक किंवा आत स्फोटक दाक भरून बार काढण्याचे यंत्र होय. इ. स. पू. सातव्या-आठव्या शतकात चीन मध्ये दासुकोळ्याचे ज्ञान माहित झाले.

कर्नाटकातील अडोनी येथील वेदघात बहामनी सुलतानाने १३६८ मध्ये प्रथमच तोफा वापरल्याचे दिसते. बरीदशाहाने १५४२-८० बिदरच्या दुर्गात तोफा बसवल्या होत्या. दक्षिण भारतत प्रथम तोफा येण्याचे कारण म्हणजे येथील तत्कालीन मुस्लीम सुलतानांच्या तुर्की व इराणी राज्येकार्याशी आलेला संबंध.

तोफेचे युद्धातील महत्त्व लक्षात घेऊन अनेक शासकांनी तोफा बनवण्याचे कारखाने सुरू केले. छत्रपती शिवाजी महाराज पौर्णुगीन व इंग्रजांकडून तोफा

निकट घेत.कोकणातील राजापूर येथे त्वानी तोफांचा कायदा होता तर पुंरंदर विलंबावर तोफांचे गोळे बनवण्याचा कारखाना सुरू केला होता.पेशवाईत अहमदनगर,पुणे या ठिकाणी तोफा व गोळे बनविण्याचे कारखाने होते.

इस्ट इंडिया कंपनीने १७७८ मध्ये दाखनापूर(बिहार)येथे फिटली तोफा बनविण्याचा कारखाना सुरू केला होता.

तोफेची रचना - तळी,बैठक,प्रत्यागतीशोधक यंत्रणा,पट्टा व लक्षवेध उपकरण आणि विवर असे तोफेचे पाच प्रमुख भाग असतात.

१. **दाल** - दाल गैली सुमारे ६००० वर्षे प्रचारात आहे.चिलखत व शिरसाण या शरीरसंरक्षक साधनांच्या वजात दाल मोडते.अस्त्राघातापासून संरक्षण करण्याचे साधन म्हणजे दाल होय.कठीण पृष्ठभाग,दाल धरण्यासाठी पकड व धलुइच सांगडा असे तीन दालीचे तीन भाग पडतात.तिचे आकारही निरनिराळे असतात.

चौकोनी,अर्धगोलाकार,दुकोनी,त्रिकोणी,सपाट असे दालीचे विविध प्रकार पडतात.प्राचीन काळी दालीचा पृष्ठभाग गेंडा,कासव,हत्ती,चैल,वाघ या जनावरांची कातडी,लाकूड,बांबू,वेत व धातूंचे पत्रे यांचा वापर केला जात असे.यांच्यात वेग जिरवून घेण्याची क्षमता असते.मोघलकालीन दालीची माहिती आईने-ए-अकबरी या ग्रंथ मिळते. दालींना रोगण टेंकून त्यावर नक्षीकाम करण्यात बेई.गंगाजमनी नक्षीकामासाठी राजपुती दाली प्रसिद्ध आहेत.मराठ्यांच्या दाली गेंड्यांच्या कातडीच्या असत.त्यांचा पृष्ठभाग अतिशय गुळगुळीत असे.भारतात गोल दालींना अधिक पसंती होती.या दालींचा व्यास ३६ ते ६५ से.मी.पर्यंत असत.थोडक्यात पारितोषिक म्हणून राजेशेक बांदी-सोन्याच्या पत्रांवर सुंदर नक्षीकाम केलेल्या दाली देत असत.

कटघार - कटघार हे छोटेद्या हत्यारांपैकी सर्वात प्रभावी हत्यार आहे.त्यामुळे त्याला भारतात मोठी प्रसिद्धी मिळाली व वेगवेगळ्या राज्यकात्यांनी आपल्या कारागिरांकडून कटघारी बनवून घेतल्या.कटघारीची लांबी १० ते २० इंच या दरम्यान असते.कटघारीचे पात्रे,नखा,व मुठ हे तीन भाग असतात.

कटघार हे मराठा पद्धतीचे शस्त्र आहे.हे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आवडते शस्त्र होते.शिवरायांच्या सैन्याकडून तलवार,दाल,कटघार असत.आजही लशात किंवा शुभ प्रसंगी कटघारीला लिंबू लावून पूजा बांधतात हे पारंपारिक कटघार शिवकाळात वापरली जात असे.

कटघारीचे प्रकार

१.मराठा कटघार २.मुघल कटघार ३.हैद्राबादी कटघार ४.मानकरी कटघार ५.सैनिकांची कटघार

भाला - भाला हा भूसेनेतील पायदळ व घोडदल सैनिकांचे महत्त्वाचे शस्त्र होय.बाला दंडशस्त्र असेही म्हणतात.भल्ल या संस्कृत शब्दापासून भाला हा शब्द रूढ झाला.

युद्धात शत्रूच्या अंगाशी ण भिडता भाल्याचा उपयोग करता येतो.ग्रीक व मराठे यांना भाला अधिक प्रिय होता.मराठ्यांना भाला व तलवार ही बंदुकिपेक्षाही अधिक प्रिय वाटत.

चिलखत - चिलखत हे शरीररक्षक कवच व युद्धोपयोगी साधन आहे.चिलखताचा वापर शत्रूच्या वारापासून संरक्षण करण्यासाठी केला जातो.चिलखत हे मुख्यतः धातूपासून बनवले जाई.चिलखत हे वजनाने हलके व मजबूत असत.प्राण्याच्या कातडीचाचिलखत म्हणून वापर होई.छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अफजलखानाच्या वधाच्या वेळेस चिलखत परिधान केले होते.

मूल्यमापन

ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालय ही केवळ भूतकाळातील जुन्या वस्तू व एवजांचे संकलन व प्रदर्शन नसून घडलेल्या घटनांची त्या व्यक्ती वा घराण्याची सुसंगतवार व प्रत्यक्ष पुराव्यानिशी तो काळ जीवंत करण्याची एक संशोधनात्मक मालिका असते.मध्ययुगीन कालखंड हा अतिशय धामधुमिचा मानला जातो.त्यामुळे मोठ्याप्रमाणावर शस्त्रे निर्माण झाल्याचे दिसते.या संग्रहालयातील विविध नक्षीकाम केलेली आधुनिक प्रकारची भांडी,मनोरंजनाची साधने,मोडीलीपितील कागदपत्रे यावरून त्या काळातील विविध परिस्थितीचा अभ्यास करता येतो.

संदर्भ सूची

१. मराठ्यांचा इतिहास-खंड २ रा - अ.रा कुलकर्णी,म.ह.खरे
२. श्री प्रताप हस्तगार - माणिकराव(१९४९,बडोदा)
३. मराठी विश्वकोश
४. इंटरनेट वरून मिळवलेली माहिती
५. सगरदेवळेवर पत्रा घराण्यातील उत्तराधिकार्यांनी संग्रहालय दिलेल्या वस्तू.

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

May-2019

Special Issue No. 188 (B)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

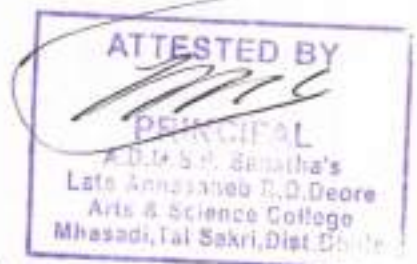
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCHJOURNEY

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/ लेखिका	पृष्ठ क्र..
1	स्त्री शिक्षण व मानवी हक्क - यावल तालुक्याचा क्षेत्रीय अभ्यास	डॉ. अशोक खाचगे	05
2	गिरीश कर्नाड यांची नाट्यसृष्टी	डॉ. वर्षा गायकवाड	09
3	राजन गवस यांच्या हुंदका या कवितासंग्रहातील कृपिजन संस्कृतीचे वास्तव	डॉ.दिपक बावस्कर	18
4	जादूटोणा विरोधी कायद्याबाबत सामाजिक जाणीव जागृती : एक सामाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ.बंडू जामनिक	31
5	जालना जिल्ह्यातील वस्ती व साक्षरता यांचे वितरण : एक भौगोलिक अध्ययन	डॉ. विजय केंदळे	35
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्री मुक्ती व हक्काची विचार धारा	प्रा. विठ्ठल साळुंके	41
7	नैसर्गिक आपत्ती आणि शेती व्यवसाय - एक विशेष अभ्यास	प्रा. दत्तु टाकोळे	45
8	सामाजिक संशोधन आणि अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती - एक अभ्यास	डॉ.सुरेश ढाके	50
9	राईट टू पी	डॉ. सुनंदा देशपांडे	55
10	उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्वास्थ्याचा त्यांच्या शैक्षणिक संपादनावर होणारा परिणाम - एक अभ्यास	प्रिती डांगे व डॉ. एम.एन. खताळ	58
11	महिला आयोगाची महिलांच्या हक्कांच्या संरक्षणातील भूमिका	डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ	66
12	भारतातील भिल्ल जमात : एक अभ्यास	प्रा.विनोद नाईक आणि डॉ. अनिल सोनवणे	71
13	इतवा मुंडाने लढाई जिंकली : आदिवासी क्षेत्रातील व्यक्तीचित्रण	विनोद भालेराव	76
14	महानुभावीय सातीग्रंथातील 'ज्ञानप्रबोध': स्वरूप आणि व्याप्ती	डॉ.प्रमोद गारोडे	80
15	भारतीय लोकसाहित्याचा उगम व प्रेरणास्थान ज्ञाना शोध	प्रा. भीमराव पांडवे	85
16	नाशिक जिल्ह्यातील १९४७ ते १९६० या कालखंडातील कवी	प्राचार्या डॉ. उज्वला देवरे व प्रा. संतोष कन्नोर	92
17	महात्मा गांधीजींचे धर्म आणि राजकारणासंबंधी विचार	डॉ. शाम कदम	96
18	कविता महाजन यांची कविता	डॉ. पद्मरेखा धनकर	100
19	सातीगळ	डॉ. संजय बाघमारे	105
20	महाराष्ट्रातील प्रमुख चळवळीतील महिलांचा सहभाग	प्रा. जे. के. ससाणे	109
21	कृषी जीवनातील लोकतत्त्वे व लोकविधी	डॉ.प्रमोद गारोडे	112
22	राज्यस्तरीय तिरंदाजी स्पर्धेमध्ये रिकव्हर्ड राऊंड (७०मीटर) खेळाडूचे कार्यमान आणि त्यांची शरीरमापे यांचा सहसंबंधआत्मक अभ्यास	डॉ.मनोज रेड्डी व विशाल गायकवाड	118
23	मल्हारराव होळकरांचे माळवा विजयातील योगदान	डॉ.शिवाजी बाघमोडे	123
24	गृहअर्थशास्त्र विषयामध्ये प्रायोगिक पद्धत व प्रदर्शन पद्धत आणि व्याख्यान पद्धत व चर्चा पद्धतीचे तुलनात्मक अध्ययन	डॉ.मृणालिनी बंड	128
25	रामानुजाचार्य व शंकराचार्य यांच्यातील सिद्धांत भेद : एक चिकित्सा	डॉ.संदीप लोंढे	132
26	महाविद्यालयीन ग्रंथालयात मनुष्यबळाचे व्यवस्थापन	डॉ. प्रशांत पगडे	137
27	भीमसेन. देठे यांच्या कादंबऱ्या	डॉ. रेखा वडीखाये आणि शरद मानकर	141
28	स्त्रीमुक्ती आंदोलनाच्या पहिल्या नेत्या- सावित्रीबाई फुले	प्रा. संगीता शेळके	145
29	ग. दि. माडगूळकरांचे गीतलेखन	शिल्पा नेवे	148
30	उद्योगमहर्षी लक्ष्मणराव किलोस्कर : जगाच्या नकाशावर	श्री. एस. बी. चौगुले	153

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्री मुक्ती व हक्काची विचारधारा

प्रा. विठ्ठल केशवराव साळुंखे

इतिहास विभाग,

स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व

विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि.धुळे.

Email:salunkhevk@yahoo.com

९४२१७९९७९५

प्रस्तावना :

तथागत गौतम बुद्धानंतर या देशात सम्यक सामाजिक क्रांती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाच्या सर्वांत श्रेष्ठ समजल्या जाणाऱ्या कायद्याद्वारे म्हणजे राज्यघटनेद्वारे स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित केली. स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित केला. स्त्रीयांच्या प्रगतीवर समाजाची प्रगती अवलंबून असते अशी त्यांची प्रामाणिक धारणा होती. स्त्रीयांच्या प्रगतीसाठीच त्यांनी स्त्रीयांना परंपरागत कायद्यातून मुक्त करून स्त्रीयांच्या परंपरागत घटनेद्वारे अंत केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवी हक्कांना संविधानिक बैठक देवून या देशातील मनुस्मृतीप्रणित वर्णव्यवस्था उध्वस्त केली आणि भारतातील सर्व स्त्री-पुरुषांना समान मानून समान स्वातंत्र्य आणि समान हक्क दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना या देशातील प्रत्येक व्यक्ती मग ती स्त्री असो वा पुरुष, सवुध, प्रबुध व्हावी असे वाटत होते.

भारतात स्त्रीयांना प्रथम समान हक्क व समान दर्जा देवून समान न्याय तथागत गौतम बुद्धांनी दिला. तथागत गौतम बुद्ध भारतीय स्त्रीयांचे पहिले मुक्तीदाते आहे. कारण गौतम बुद्धांनी स्त्रीयांना पुरुषाप्रमाणे समान मानून स्त्रियांना भिक्खू संघात प्रवेश दिला आणि धम्म ज्ञानार्जनास मुभा दिली. स्वातंत्र्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेत स्त्री स्वातंत्र्याचा जयघोष लिखित स्वरूपात केला. आणि या देशातील विषमतेवर आधारलेल्या समाज रचनेत खऱ्या अर्थाने घटनेद्वारे समता प्रस्थापित केली.

संशोधनाची उद्दीष्ट्ये :-

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातून स्त्रीयांची परिस्थिती जाणून घेणे.
- २) स्त्री मुक्तीसाठी डॉ. बाबासाहेबांनी केलेले उपायांची माहिती मिळवणे.
- ३) डॉ. बाबासाहेबांची स्त्री मुक्तीची संकल्पना स्पष्ट करणे.

गृहितके :-

- १) सामाजिक जीवनात स्त्रीयांचे स्थान अधोरेखित करणे.
- २) हिंदू कोड बिल व स्त्री हक्काची तरतूद.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातून स्त्री मुक्तीसाठी सभ्यक्रांतीची आवश्यकता.

संशोधन पध्दती :-

या शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक व सामाजिक संशोधन पध्दतीचा वापर केला असून डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारसरणीतून स्त्रीमुक्ती व हक्कांचा परिचय या लघुशोध निबंधात करणार आहे.

हिंदू कोड बिल व बाबासाहेब आंबेडकर :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी माणसाला माणूस म्हणून स्वाभिमानाने ताठ मान करून जीवन जगण्याची दिक्षा दिली. "स्त्री अस्मितेसाठी, स्त्री अभ्युदयासाठी स्वाभिमानयुक्त अस्तित्वासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड

बीलाद्वारे भारतीय स्त्रीयांना स्वातंत्र्य दिले.^{०१} पुरुषाप्रमाणेच स्त्रीयांना घटनेद्वारे समान हक्कांची तरतूद केली आणि मनुस्मृतीमुळे स्त्रीयांची अवहेलना केली गेली आणि त्याचा परिणाम स्त्रीयांची अवनती होण्यात झाला असे डॉ. आंबेडकर प्रतिपादन करतात. "भारतातील स्त्रीया या मनुप्रणित विषमतेच्या विकृत मनोवृत्तीच्या गुलाम होत्या त्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठीच डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिल संसदेत मांडले."^{०२} हिंदू कोड बिल म्हणजे भारतीय स्त्रीयांच्या मुक्तीचा जाहीरनामाच होता. हिंदू कोड बिल ही एक ऐतिहासिक घटना म्हटली पाहिजे कारण या हिंदू कोड बिलाद्वारे भारतीय स्त्रीयांच्या गुलामीच्या बंधनातून पडणार होत्या. स्त्रीला कौटुंबिक, सामाजिक आणि अधिक बाबतीत स्वतंत्र अस्तित्त्व निर्माण करणारी ही घटना होती.

डॉ. आंबेडकरांच्या मते, "प्राचीन काळी भारतात स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उन्नत होता. जगातील कोणत्याही देशात स्त्रियांना इतका सन्मान नव्हता जेवढा भारतात होता अशी मांडणी मनुपूर्वकालखंडातील स्त्रीयांबाबत डॉ. आंबेडकर करतात."^{०३} स्त्रीयांच्या अवनतीस मनुच जबाबदार आहे असे प्रतिपादन मनुस्मृतीतील दाखले देवून डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाचे लेखन केले स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलातून केला. पित्याच्या मालमतेमध्ये मुलाएवढाचा मुलीला वाटा मिळण्याची तरतूद केली. हिंदू कोड बिल पास व्हावे या मुख्य मागणीसाठी डॉ. आंबेडकर मंत्रीमंडळात सहभागी झाले होते. या संदर्भात ते म्हणतात, "मी केवळ हिंदू कोड बिलासाठी मंत्रीमंडळात राहिलो या बिलाच्या संदर्भात आपला फार छळ झाला"^{०४} असे त्यांनी आपल्या राजीनाम्याच्या स्पष्टीकरणात म्हटले आहे. कायदे मंत्रीपद स्वीकारण्यामागे पुरुष प्रधान ब्राम्हणी कायदयातून स्त्रीयांची मुक्ती करणे हाच उद्देश होता असे ते सांगतात. डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिल लिहून स्त्री मुक्तीचा जाहीरनामाच लिहला होता. परंतु हिंदू कोड बिलाला लाकसभेत विरोध करण्यात आला. म्हणूनच डॉ. आंबेडकरांनी मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. डॉ. आंबेडकर म्हटले आहे कि, हिंदू संहितेवर त्यांनी केलेले काम हे त्यांच्या घटना बनविण्याच्या कामाएवढेच महत्वाचे होते. परंतु याची जाणीव तत्कालीन सत्तारूढ सरकारला झाली नाही.

स्त्रीयांची गुलामगिरी :

प्राचीन भारताचा इतिहास अभ्यासल्यास असे दिसते कि, "भारतात मनुवादी परंपरेने स्त्रीयांना गुलाम करून टाकले होते. सामाजिक बंधने लादून स्त्रीयांवर सक्तीचे परावलंबित्व लादले. लहानपणी पिता, तरुणपणी पती, म्हतारपणी मुलांनी स्त्रीयांचा सांभाळ करायचा असे परावलंबित्व लादले. या परावलंबित्वामुळे स्त्रीला हजारो वर्षे गुलाम म्हणून जगावे लागले मनुस्मृतीने शुद्र व स्त्रीयांना गुलाम करून तथागत बुद्धाच्या सामाजिक क्रांतीला रोखण्याचे काम केले."^{०५} बुद्धाच्या काळात स्वातंत्र्य झालेल्या स्त्रींवर मनुस्मृतीने बंधने लादली. वर्ण व्यवस्था जाती प्रथा व स्त्री दास्य यांचे खुलेआम समर्थन करून स्त्रीयांवर बंधने लादली. बालविवाहाची सक्ती करण्यात आली. पतीच्या निधनानंतर सती जाणे बंधनकारक करण्यात आले. विधवा स्त्रीयांच्या पुर्नविवाहाला बंदी घालण्यात आली. स्त्रीयांना शाकण्यावर बंदी घालण्यात आली. हजारो वर्षे सामाजिक बंधनांनी स्त्रीयांना गुलाम करून ठेवले होते. म.फुले, डॉ. आंबेडकरांनी आधुनिक काळात या स्त्री गुलामगिरीच्या विरोधात लढा पुकारला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २५ डिसेंबर १९२७ रोजी महाडच्या चवदार तळ्यासमोर मनुस्मृतीचे जाहीर दहन केले. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय घटना लिहून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांना समान हक्क व समान दर्जा देवून स्त्रीयांना मनुस्मृतीच्या गुलामीतून मुक्त केले ही ऐतिहासिक घटना आहे. कारण भारतीय घटनेमुळेच समस्त भारतीय स्त्रीयांना उध्दाराचा मार्ग मोकळा झाला.

स्त्री मुक्तीची संकल्पना :-

"स्त्री मुक्ती म्हणजे कुटुंब, धर्म, संस्कृती, शिक्षण, रोजगार अशा जीवनातील सर्व क्षेत्रात स्त्रीच्या दुय्यम स्थानाविरुद्ध लढा होय. स्त्री मुक्तीचा विचार हा समस्त भारतीय स्त्रीयांच्या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांनी केला. डॉ. आंबेडकरांपुरवी म. फुले यांनी स्त्री-पुरुष समतेचा पुरस्कार करून स्त्री दास्य अंताची आदय भूमिका घेतली."^{०६} भारतीय

स्त्री ही पुरुषसत्तेची बंदीवान असून ब्राम्हणी समाज व संस्कृती चीही बंदीवान आहे असे म.फुलेनी प्रतिपादन केलेले आहे. भारतीय स्त्रीयांचे शोषण जाती व्यवस्था , वर्गव्यवस्था आणि पुरुषसत्ता या तिनही व्यवस्था करतात असे प्रतिपादन म.फुले स्त्री-पुरुष तुलना हा निबंध लिहणा-या ताराबाई शिंदे , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर करतात.

स्त्री दास्य अंताची भूमिका :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्री दास्याचा अंत झाला पाहिजे अशी भूमिका घेतात. त्यांच्या मते "भारतात स्त्रीयांचे शोषण मुख्यतः जातिव्यवस्थेद्वारे केले जाते अशी ते मांडणी करतात. स्त्रीयांवर बंधने लादून जातिव्यवस्था टिकवली गेल्याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रतिपादन करतात."^{०७} डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते जातीच्या सदस्यांमध्येच भोजन , लग्न इ. सामाजिक व्यवहार पार पाडले जात. जात बंदिस्त करण्यासाठी स्त्रीयांवर बंधने लादली गेली असे प्रतिपादन करून डॉ. आंबेडकर एक सिध्दांत मांडतात , तो सिध्दांत म्हणजे स्त्रिया या जातिव्यवस्थेच्या प्रवेशद्वार आहेत जात बंदिस्त करण्यासाठीच सतीची रुढी , बालविवाह , स्त्रियांचे विदुपीकरण करण्यात आले. मिश्र विवाहाला बंदी घालण्यात आली. युरोपातील स्त्री वर्गव्यवस्था आणि पुरुष वर्चस्व या दोन बंड्यात अडकलेली आहे. भारताची स्त्री ही वर्गव्यवस्था , पुरुष व्यवस्था , जातीव्यवस्था या तीन बंधनात अडकलेली आहे.

भारतीय स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा ऐतिहासिक आढावा :-

डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय स्त्रीयांच्या गुलामगिरीचा ऐतिहासिक आढावा घेतला. हिंदू स्त्रीयांची उन्नती आणि अवनती या निबंधात त्यांनी या देशातील विषमतावादी संस्कृतीने स्त्रीयांना कसे हिन लेखले , स्त्रीयांवर बंधने कशी लादली याचे विश्लेषण केले आहे. स्त्रीयांवर सामाजिक, अर्थिक, धार्मिक बंधने लादून जीवन जगण्याच्या अधिकारापासून कसे वंचित केले त्याचे विश्लेषण केले. डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "गौतम बुध्दाने भारतातील स्त्रीयांना गुलामगिरीतून मुक्त केले. त्यांच्या जिवनात क्रांती घडवून आणली."^{०८} गौतम बुध्दांनी स्त्रीयांच्या स्वातंत्र्याचा प्रथम पुरस्कार केला.

आधुनिक भारतातील स्त्री मुक्तीचे आदय पुरस्कर्ते :-

स्त्री शुद्रादी अति शुद्रांना सन्मानाने , समतेचे जिवन जगता आले पाहिजे असा ध्यास म. फुलेना होता. म.फुले आधुनिक भारतातील स्त्री मुक्तीचे आदय पुरस्कर्ते आहेत. बंगाल मध्ये राजा राम मोहन रॉय , महाराष्ट्रात न्या. रानडे , आगरकर , लोकहितवादी गो. कृ. गोखले यांनी स्त्री सुधारणावाद स्विकारला. परंतु तो सुधारणावाद उच्च स्त्री जाती स्त्रियांच्या संदर्भातील होता. "महात्मा फुलेनी समस्त भारतीय स्त्रियांना गुलाम केले आहे, ही समाज रचना कांतीकारकरित्या बदलल्याशिवाय स्त्रियांची मुक्ती होणार नाही. म्हणून भारतीय स्त्री ही पुरुष रचनेची बंदीवान आहे असे म. फुले प्रतिपादन करतात."^{०९} भारतातील पुरुष समाज जातीव्यवस्था आणि धर्मपरंपरा बलशाही असल्याने स्त्रियांना गौणत्व प्राप्त झाले आहे. याच कारणास्तव डॉ. आंबेडकरांनी वर्णजाती स्त्री दास्य अंताची भूमिका घेतली. भारतातील जाती व्यवस्था स्त्रियांवर बंधने लादणारी आहे म्हणून स्त्री मुक्तीचा लढा देत असतांना जाती व्यवस्थेविरोधी लढा देणेही गरजेचे आहे .

सम्यक कांतीची गरज :-

डॉ. आंबेडकरांच्या मते भारतीय स्त्रियांवर परंपरेने चालत आलेल्या पुरुषांच्या वर्चस्वामुळे पुरुषांच्या इच्छा आकांक्षा नेहमी विचारात घेतल्या जातात आणि स्त्री नेहमीच सामाजिक, अर्थिक, धार्मिक बाबतीत अन्यायकारक नियमांना बळी पडत आलेली आहे. स्त्रीमुक्तीसाठी सम्यककांतीची गरज डॉ. आंबेडकर प्रतिपादन करतात. ही सम्यक कांती जाती व्यवस्था नष्ट करणारी, लिंगभेद नष्ट करणारी, स्त्री दास्य नष्ट करणारी असेल. डॉ. आंबेडकरांनी स्त्री -पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला. स्त्रियांच्या पुढाकारानेच सामाजिक परिवर्तन होईल असा विश्वास व्यक्त केला. त्यासाठी

स्त्रियांच्या स्वतंत्र संघटना , संस्था उभाराव्यात असे प्रतिपादन डॉ. आंबेडकर करतात. तसेच म. फुल्यांच्या स्त्री वर्गाला संबोधून म्हणतात तुम्ही आपल्या मुलींनाही शिक्षण दिले पाहिजे. ज्ञान आणि विदया या गोष्टी काही पुरुषांसाठीच नाहीत. या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत आपली पुढील पिढी जर तुम्हाला सुधारावयाची असेल तर , तुम्ही मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका. अशा प्रकारे स्त्री शिक्षित झाल्यास कुटुंबाचा ज्ञान आणि विदयेशी संबंध येतो आणि त्यातून वैचारिक कांती होवून पुढील पिढ्यांमध्ये बदल घडवणे शक्य असते हे डॉ. आंबेडकर जाणत होते. थोडक्यात, गौतम बुद्धांच्या तत्वज्ञानाचा प्रभाव असलेले डॉ.आंबेडकरांनी स्त्री -पुरुष समानता यासाठी अखेर पर्यंत लढा दिला आणि भारतीय स्त्रियांना घटनेद्वारे मानवी हक्क प्रदान केले.

निष्कर्ष :-

- भारतात सर्व प्रथम गौतम बुद्धांनी स्त्री -पुरुष समानतेचा पुरस्कार केलेला दिसून येतो.
- पुढील काळात मनुस्मृतीमध्ये स्त्रीयांवर अनेक बंधने लादण्यात आली आणि स्त्रीयांना जीवन जगण्याचे सर्व अधिकार नाकारण्यात आल्याचे दिसते.
- आधुनिक काळात खऱ्या अर्थाने म. फुलेनंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाज व्यवस्थेत पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांना अधिकार देण्याचा हिंदू कोड बिलातून प्रयत्न केलेला दिसून येतो.
- डॉ. आंबेडकरांनी स्त्री स्वातंत्र्य , स्त्री -पुरुष समानता यासाठी अखेरपर्यंत लढा दिला आणि भारतीय स्त्रीयांना घटनेद्वारा मानवी हक्क बहाल केले.

संदर्भ :-

1. लोकराज्य धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक , ऑक्टोबर २००६, पृष्ठ-१४.
2. किता, पृष्ठ-२२.
3. संपादक - भास्कर लक्ष्मण भोळे, किशोर बेड किहाळ, शतकान्तच्या वळणावर , विचारबोध संमेलनातील निवडक निबंधांचा संग्रह , पृष्ठ-५८.
4. किता, पृष्ठ-७०.
5. नंदकिशोर साळवे, २५ डिसेंबर भारतीय स्त्री मुक्ती दिन, २६ डिसेंबर २०१३ , दै. सम्राट
6. प्रतिमा परदेशी , सरोज कांबळे, जातीव्यवस्था आणि स्त्री मुक्तीची दिशा, कांती ज्योती सावित्रीबाई फुले प्रकाशन येवला , व्दितीय आवृत्ती , ६ डिसेंबर २०००, पृष्ठ-५८.
7. उपरोक्त, ०३, पृष्ठ-१५५.
8. उपरोक्त, ०१, पृष्ठ-१८.
9. उपरोक्त, पृष्ठ-१६०.

26. Physico-Chemical Study of Dam Water from Akkalpada (Lower Panzara) Dam in Sakri Tehsil

Mr. Gawai U. B.

Dept. of Chemistry, Late Annasaheb R.D. Deore Arts and Science College Mhasadi.

Dr. S. S. Nandre

Dept. of Chemistry, Late Annasaheb R.D. Deore Arts and Science College Mhasadi.

Abstract

There is no imagination of life without water, it plays important role in living system. Hence there is great attention on study of analysis of water to ascertain that to determine suitable for consumption. The ground water quality is determined from different sites in ten samples that lie in Akkalpada dam region of Sakri tehsil in Dhule district (MS). In physico-chemical analysis various parameters was studied like pH, Turbidity, Electrical conductivity, TDS, TH, TA, BOD, COD etc. out of which only physical parameters are studied in this paper.

Key Words: Ground water, pH, TDS, Akkalpada dam.

Introduction

Without water there is no life. The fresh water is most precious thing which is essential for life (1). Water is the most widely present and abundant substance found on the earth, and main thing is that our planet is wash with water, in total there is 1400 million billion liters of water but most of this water is cannot be used for drinking because 97% is sea water and only 3% is fresh water, out of which 2% is ledged in the polar ice caps and glaciers. Only 1% of water available for portable use, where as more water is utilized for irrigation than drinking, sanitation and all other use (WHO-2004) Along with it is used for food product, industrial, waste disposal and for agriculture (2-3). Due to the urbanization and industrialization there is spoil of water take place. for agriculture tremendous amount of water is required in rural area where there is no alternatives like dam, river, or canals. During last two decades the level of ground water decreases dramatically because of exploration of human intervention and therefore water borne diseases has been seen which cause health hazards. The physico-chemical study of water in the given region is great aspect of aquatic environmental chemistry in which the study of sources, composition, reaction and transportation of water occurs. The quality of water is highly

concerned with human being and is directly linked with human welfare (4-6). The present work is an attempt to measure the quality of various sample of water from Akkalpada dam region of Sakri tehsil in Dhule district (MS)

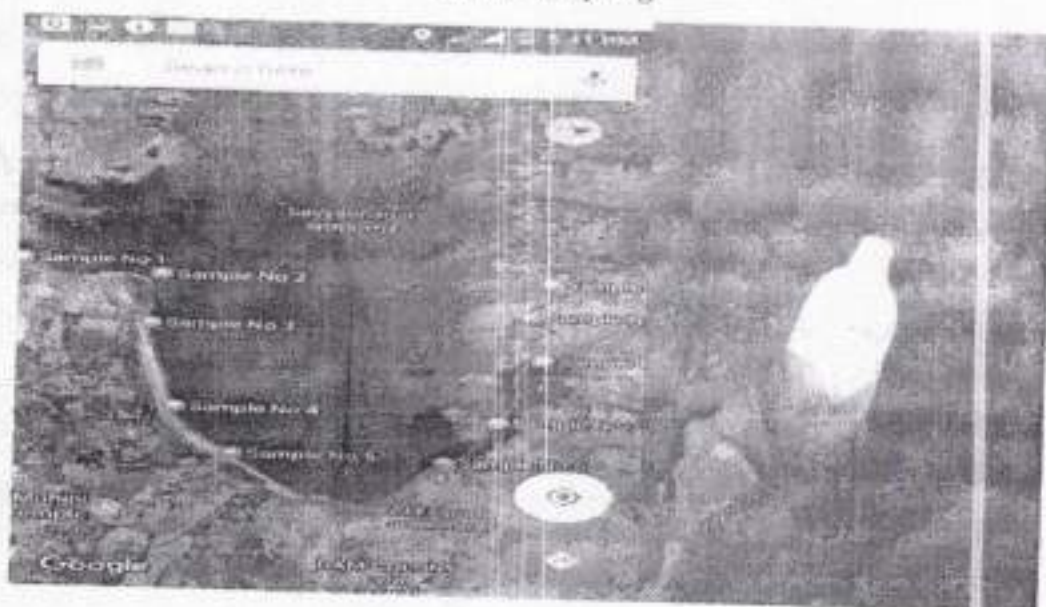
Experimental

Study Area

The study area comprises of Akkalpada (Lower Panzara) Dam in Sakri tehsil, Dhule district of Maharashtra. The area is situated on the Panzara River. The samples of water collected from Akkalpada (Lower Panzara) Dam. In the present study only physical parameter of water samples taken from given Dam water are studied. The location is sample studied is given as:

Sample No.	Latitude	Longitude
1	20°56' 08.6 N	74°25' 59.3"E
2	20°56' 28.6 N	74°25' 07.5"E
3	20°56' 23.6 N	74°26' 22.4"E
4	20°56' 23 N	74°26' 49"E
5	20°56' 29.8 N	74°27' 05.2"E
6	20°57' 01.3 N	74°27' 2.8"E
7	20°57' 11.6 N	74°27' 01.4"E
8	20°57' 21.6 N	74°25' 43.2"E
9	20°57' 22.1 N	74°26' 29.1"E
10	20°57' 26.8 N	74°26' 19.4"E

Water Sampling

In the present study the water samples were collected in the month of October 2018 in polythene bottles which are cleaned with acid water and again with distilled water (7). The analysis is carried out with standard method.

Methodology

The P^H , EC, TDS was measured using soil and water analysis kit. Turbidity with Digital Turbidity meter.

Table1: Study of Physical Parameter of Dam Water Samples

Sr. No.	Sample No	Temperature At the time of sampling	Temperature At the time of Analysis	P^H	EC	TDS	Turbidity
1	1	28	27.2	8.22	273	180	2
2	2	27	27.5	8.10	274	181	3
3	3	27	26.7	8.18	275	182	1
4	4	26	26.6	8.20	269	178	2
5	5	24	26.9	8.07	278	185	3
6	6	26	26.8	8.10	274	181	2
7	7	28	26.8	8.28	274	181	3
8	8	28	27.8	8.15	276	183	2
9	9	29	27.9	8.20	274	181	2
10	10	31	27.4	7.97	278	183	3

Table2: Comparison of Dam Water at the Study Area with Standard Value

Sr. No	Parameter	Minimum	Maximum	Mean	ICMR(Desirable limit)
1	P^H	7.97	8.28	8.0	7.0-8.5
2	EC	269	278	273.5	-
3	TDS	178	185	181.5	500
4	Turbidity	1	3	2	5 NTU

Table No: 3 Classification of Well Water Sample on the Basis of TDS

Sr. No	Classification of Water	TDS(Mg/l)	No. of sample
1	Non Saline	< 1000	10
2	Slight saline	1000-3000	Nil
3	Moderate saline	3000-10000	Nil
4	Vary saline	>10000	Nil

Table No: 4 Desirable Limits of Physical Parameters

Parameter	B.I.S		I.C.M.R		WHO	
	Highly Desirable	Max. Permissible	Highly Desirable	Max. Permissible	Highly Desirable	Max. Permissible
EC	No desirable standard					
TDS	500	1500	500	1500	500	1500
pH	6.5-8.2	6.5-9.2	7-8.5	6.5-9.2	7-8.2	6.5-9.2

1. pH

The pH of given sample at any temperature represent the potential of hydrogen ion concentration which can be measured quickly. It plays an important role in environmental engineering for water supply, water softening and disinfection and corrosion control.

Low pH affects the corrosion, high pH cause taste, soapy feel and pH greater than 8 is preferable for the effective disinfection with chlorine (Maiti 2004). Wetzel (1995) reported that the value of pH ranges from 8 to 9 unit in Indian water (Sisodia & Maundlotiya 2006). The average pH of ground water in Dhule district is around 8 slight alkaline.

2. Electrical Conductivity

The Electrical conductivity is ability to carry current due to the presence of ions such as Cl^- , SO_4^{2-} , CO_3^{2-} , HCO_3^- , NO_3^- , Ca^{++} , Mg^{++} , Na^+ and K^+ are responsible for carry electric current.

Sr.No	Type	EC	No of samples
1	Excellent	<250	00
2	good	250-750	10
3	Doubt	750-2250	00
4	Unsuitable	>2250	00

As per the EC there is no sample belongs to the excellent category. All samples has good category as per EC.

3. Total Dissolved Solids (TDS)

Natural water contain uncountable solids such as Cl^- , Fe , SO_4^{2-} , CO_3^{2-} , HCO_3^- , NO_3^- , Ca^{++} , Mg^{++} , Na^+ and K^+ . Simply TDS can be express as sum of the cations and anions concentration expressed in mg/l. Cl^- is major inorganic constituent in natural water (Maiti-2004). It may come from soil, rocks, discharge of agriculture, industrial and domestic waste water.

Distribution of TDS of Dam Water

Sr.No	Range	Type	No of samples
1	<300	Low	10
2	300-600	Average	00
3	>600	High	00

Result and Discussion

The water samples of both drinking and well from the study area has no colour, odour and taste. The taste of the water sample almost all location is pleasant in taste. The study of physical parameters of given water sample are given in table. All water samples are compared with standards is given by WHO. The pH of water sample shows variation in its range which indicate they are in the range of quality parameter permissible limit. The EC of water shows low variation in all samples of all sites. TDS also shows variation in its range out all these samples all samples are in desirable limit.

Conclusion

In the present study of ground water (Dam Water) which people are used to consume and irrigation in the given study area, the result of chemical analysis of sample water shows considerable variation. Almost all of the water samples comply with ICMR and WHO standard for drinking purpose. The water quality in the investigated area is found to be suitable for drinking in all the locations. It need not requires regular chemical analysis to ensure that the quality of water is not contaminated.

References

1. Neerja Kelra, Rajesh Kumar, S.S Yadav and R.T Singh. Journal of Chemical and Pharmaceutical Research, 2012,4(3):1827-1832.
2. World Health Organization (2004).WHO guideline for drinking water quality.3rd edition, Geneva, pp3-6.
3. A.Khalid, A. H. Malik, A. Waseem, S. Zahra and G. Murtaza. International Journal of the Physical sciences vol. 6(33), pp7480, 9 Dec, 2011.
4. A. Agarwal, C. Sharma, State India Freshwater, A Citizen Report Centre for Science and Environment, New Delhi, 1982.
5. L. Claessens, C. Hopkins, N. Rastetter., J. Vallino, Water Resources Research, 2006, 42, 03426.doi: 10.1029/2005WR004131.

6. S.S. Yadav, Rajesh Kumar, Rasayan J Chem, 2010,3(3), 586-596.
7. K. Karunakaran, P.Thamilarasu, R. Sharmila, E-J. Chem., 2009,6(3)909-914.
8. M. M. Weldemariam., International journal of scientific and research publication, volume 3, Issue 11, Nov. 2013.
9. Nidhi Sexsena, S. N. Mishra, J. Chem.Pharma. Res., 2011, 3(2)162-167.
10. S.S.Yadav, R. Kumar, Ultra Chemistry, 2010,6(2)181-186.
11. M. Shah, Poll. Res., 2006, 25(3)549-554.
12. M. K. Bhutra, A. Soni, J. Ind. Council Chem., 2008, 25(1), 64-67.
13. B. Pradhan and S. Pirasteh. The Open Hydrology Journal, 2011, 51-57.
14. U.B. Gawai and S.S.Nandre. Journal of Research and Development Feb.2018, 8(06),115-118.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत महिलांमध्ये
करावयाची सामाजिक व कार्यादेविषयक जाणीव जागृती

आयोजक

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे

बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज

चाळीसगाव, जि. जळगाव.

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. Milind Birkar

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Dilipsingh Nikumbh

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Mr. Ravindra Patil

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhengar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Costic Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

जागतिकीकरणात महिलांचे स्थान

प्रा. देविदास मधु शामरे

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, स्वायत्त अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसडी, ता. साक्री, जि. धुळे.

प्रस्तावना

भारतात सध्या जागतिकीकरणाचे महत्त्व वाढत आहे. जगामध्ये संपूर्ण देशांना जागतिकीकरणात एकत्र आणण्याचा प्रयत्न सुरु आहे. जागतिकीकरण म्हणजे सेवा, भांडवल उत्पादन, संस्कृती आणि माहिती, यातून लोकांना प्रभावशाली करणारी संकल्पना आहे. जगातील राष्ट्रांमध्ये आणि लोकांमधील संबंध वाढविणारी क्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय. सन १९९१ पासून पूर्ण जग खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या प्रक्रियांनी वेढला आहे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्याची भावना वाढल्याचे दिसते. अनेक जागतिकीकरण घटनांनंतर आर्थिक संघटना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात क्रांती, अनेक व्यापारी संघटनांची निर्मिती यामुळे आर्थिक व्यवस्थेचा उदयाचा दिशेने प्रयत्न होत आहे. जागतिकीकरणामुळे समाजामधील दुरावा किंवा अंतर कमी होऊन जग जवळ होत आहे.

व्याख्या - आंतरराष्ट्रीय मद्रा निधीच्या व्याख्येनुसार जागतिकीकरण म्हणजे वस्तु, सेवा व आंतरराष्ट्रीय भांडवलप्रवाह, अतिजल्द व प्रसरण पावणारे तंत्रज्ञान ह्यांचे वाढते प्रमाण तसेच विविधता ह्यांच्या साहाय्याने जगातील देशांचे सतत वाढत जाणारे परस्परवलंबित्व होय

संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) राष्ट्रीय विकासाच्या कार्याला गती देणे.
- २) महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करणे.
- ३) महिलांना व्यवसाय, उद्योग क्षेत्रात सहभागाचे प्रमाण वाढविणे.
- ४) समाज व्यवस्थेत स्त्री-पुरुष आर्थिक समानता करणे.

जागतिकीकरणाचे फायदे

- १) भांडवलवादी अर्थव्यवस्था
- २) मुक्त व्यापार
- ३) बाजारपेठेचा विस्तार
- ४) भौगोलिक अंतर कमी
- ५) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची आयात
- ६) वस्तु प्रवाह
- ७) विदेशी गुंतवणुक
- ८) परकीय सहकार्य

जागतिकीकरणाचे दोष

- १) श्रेणीगत वाढ
- २) दारिद्र्यात वाढ
- ३) वार्षिक दंगे व सैनिकी संघर्ष
- ४) संपत्तीचे केंद्रीकरण
- ५) आयातीत वाढ व निर्यातीत घट
- ६) असुरक्षितता
- ७) शेतक-्यांची पिढवणुक
- ८) आर्थिक विषमता

महिलांचे सबलीकरण

भारत देशाला स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर आज पर्यंत महिलांचा सर्व क्षेत्रांमध्ये सहभाग वाढताना दिसत आहे. महिलांच्या प्रमाणानुसार आजही महिलांचा मोठा समूह फायदया पासून वंचित आहे. जागतिक विकासाच्या काळात महिलांना प्राधान्य होते. कालांतराने समाजात परिवर्तन झाले. महिलां ऐवजी पुरुष प्रधान व्यवस्था आली याचा परिणाम महिलांच्या सबलीकरणावर झाला. त्यामुळे भारतीय महिलांना चुल आणि मुल असे चाकोरीबध्द जीवन जगावे लागत आहे. आर्थिक दर्बलता नष्ट करणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय. महिला सक्षम बनली आहे. महिला सबलीकरण म्हणजे स्त्रीयांची स्वःताची जाणिव निर्माण करणे आणि हेच भारतीय राज्यघटनेत अभिप्रेत आहे. महिलांनी आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून पुढे जावे. बोडन्यात महिलांना सबला करणे आणि महिलांना योग्य त्या संधी उपलब्ध करून देणे व त्यात कोणतेही भेदभाव न ठेवता ह्या संकल्पनेतून अभिप्रेत आहे.

जागतिकीकरणात महिला सबलीकरणाची आवश्यकता

भारतात महिला सबलीकरण हि आज फाळाची गरज बनली आहे. आधुनिक काळात कुटुंबातील एक महिला सक्षम झाली म्हणजे एक व्यक्ती, एक कुटुंब तसेच राष्ट्र सक्षम होते आणि हे प्रत्येक राष्ट्रांसाठी आवश्यक आहे. एकदरीत महिलांचा दर्जा लक्षात घेता सन १९९५ मध्ये जागतिक महिला परिषद चीन मध्ये संपन्न झाली होती. या परिषदेत हा मुख्य मुद्दा होता. महिला सबलीकरणावर लक्ष केंद्रीत करण्यात आले होते. वानरुन भारतीय राज्य घटनेत स्त्री-पुरुष समानतेवर तरतुद करण्यात आली आहे. त्यामुळे महिलांना पंचायत राजमध्ये आरक्षण मिळाले व महिला सबलीकरणाला एक दिशा प्राप्त झाली.

भारतात आणि जागतिक पातळीवर महिलांच्या सबलीकरणा साठी वेळोवेळी सबळ प्रयत्न करण्यात आले परंतु या प्रयत्नांना फारसे यश आले

नाही.भारतात महिला आपल्या सामाजिक हक्क व न्याय या पासुन वंचित राहिले आहेत.भारतीय महिलांचे मुल्यांकन अहवालानुसार दर हजारी पुरुषामागे प्तिचांचे प्रमाण कमी-कमी होताना दिसत आहे.महिलांचे प्रमाण कमी होणे हि बाब अमानवीय आहे.त्याच्या अस्तित्वावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारी आहे. म्हणुन महिला सक्तीकरण ही आज काळाची गरज आहे.

जागतिकीकरण व भारतीय महिलांचा दर्जा

भारताला स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर ही भारतीय महिलांना दर्जा दिला नाही.वही परंपरा नुसार महिलांनी कसत चुल आणि मुल आणि कुटुंबच मोंघाळणे एवढेच मर्यादित स्थान होते.परंतु आज वेळ काळ बदलला आहे.आधुनिक काळात,स्त्री समानता,स्त्री स्वातंत्र्य,महिला स्वावलंबन याबाबत महत्वाचे स्थान निर्माण झाले आहे.यामुळे अनेक महिलांचा दर्जा उन्नत होत आहे.यामाठी राष्ट्रातील औद्योगिकरण,शिक्षणप्रसार,समाजमुधारकांचे प्रयत्न म्हणजे जागतिकीकरण कारणीभूत आहे.भारतात जागतिकीकरणाला १९९० पासुन वेग आला आहे.आणि महिलांच्या कौटुंबिक दर्जात फार मोठा बदल झाला आहे.स्त्रियांना आपली स्वःत्वाची जाणीव झाली व त्यांना कुटुंब प्रमुख म्हणुन मान्यता प्राप्त झाली.हे जागतिकीकरणामुळे महिलांसाठी शैक्षणिक दरवाजे खुले झाले व मुला-मुलींचा भेदभाव नष्ट झाला. महिलांना कुटुंबात योग्य स्थान देवुन त्यांचे न्वयस्तीमत्व विकसित केले.समाजात व कुटुंबात चांगले आयुष्य जगता यावे हा अधिकार त्यांचा आहे.अस्ती विचारसरणी निर्माण झाली.महिलांमध्ये बौद्धिकदृष्टीकोणात सकारात्मक बदल झालेले आहे.आधुनिकतेचा प्रभावामुळे त्यांच्या राहणीमानात मोठा सकारात्मक बदल झालाआहे.कौटुंबिक महत्वाचे निर्णय कार्य याख्यंत महिलांच्या मताला मान्यता मिळाली आहे.

भारतातील महिलांची आर्थिक स्थिती

भारताने स्त्री-पुरुष समतेचे तत्त्व अंगिकारलेले असल्यामुळे कौटुंबिक अर्षार्जनामध्ये पुरुषांप्रमाणे महिलांनाही समान संधी आहे.भारतीय महिलांला बरखा अधिकार,बालमता संपादन करण्याचा अधिकार,उद्योग-न्वयसाव करण्याचा अधिकार,नोकरी करण्याचा अधिकार आहे.परंतु आजही महिलांना बरखातील मालमतेत वाटा दिला जात नाही किंवा दुय्यम स्थान दिले जात असते.अर्थान्यवस्थेत महिलांचा सहभाग कमी असता कौटुंबिक गरजा पुर्ण करण्यातच महिलांचा वेळ जात असतो.शिक्षणाच्या संधी अभावी महिलांना उद्योग,नोकरी प्राप्त करता येत नाही.म्हणुन महिला सक्तीकरणामाठी महिलांच्या आर्थिक स्थितीत परीवर्तन होणे आवश्यक आहे.

महिलांचे सक्तीकरण करण्यासाठी त्यांना उद्योग,व्यापार,नोकरी अशा विविध क्षेत्रात संधी मिळणे आवश्यक आहे. भारतात ३ टक्क्यापेक्षा कमी महिला प्रशासन आणि व्यवस्थापन क्षेत्रात नोकरी करतात.५० टक्क्यापेक्षा कमी महिला औद्योगिक देशात कार्यरत आहेत.एकदंतीत आर्थिक उत्पादनात भारतातील २५.८टक्के महिलांचा सहभाग आहे.आणि औद्योगिक देशात ३७ टक्के आहे.मात्र शेती मॉलमजुरी घरकाम भंगार गोळा करणे अशा अतिश्रमाच्या क्षेत्रात महिलांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे.एकटया शेती क्षेत्रातुन मिळणा-या उत्पादनातुन ७० टक्के उत्पादन महिला मिळवितात तसेच राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजनेतार्गत एकुण कामगारात ४९.३३ टक्के महिला कामगाराचे प्रमाण आहे.याशिवाय खाजगी उद्योगात महिलांना पुरुषापेक्षा कमी मजुरी देवुन त्यांची पिळवणुक केली जाते.भारतात ३४ टक्के महिला ५० टक्केपेक्षाही कमी उत्पनातुन आपल्या कुटुंबाची दिनचर्या भागवतात भारतात अनेक कुटुंबांना स्वच्छ पिण्याचे पाणी मिळत नाही.७० टक्के कुटुंबांतील महिलांना स्वच्छतागृह उपलब्ध नाहीत.अनेक महिलांना रोजगार मिळत नाही म्हणुन आर्थिक परिस्थिती हलाखीची आहे.

निष्कर्ष

जगामध्ये जागतिकीकरण प्रक्रियेचा वेग सर्वदूर पोहचला आहे.परंतु भारतात १९९१ नंतर या प्रक्रियेत वेग आला आहे. जागतिकीकरणाचा प्रक्रियेचा प्रभाव संपुर्ण भारतात अनेक क्षेत्रात झालेला आहे.या प्रक्रियेचा प्रभाव ग्रामिण भागापेक्षा सहरी आणि महानगर क्षेत्रात झालेला आहे.जागतिकीकरणामुळे जगातील सामाजिक आधुनिक काळाची ओळख झालेली आहे.महिलांचे समाजातील स्थान मानवतावादी व व्यापक दृष्टीकोन जागतिकीकरणामुळे निर्माण झाला आहे. याची फलकृती म्हणजे महिलांना विकासाच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.समाजात महिलांना एक आदरपुर्वक व सकारात्मक वातावरण निर्माण झाले आहे.यामुळे महिला आपल्या कौशल्याचा व सुप्त गुणांच्या आपारावर स्वतःला आत्मनिर्भर करत आहेत.आज महिला पुरुषांचा खादांला खादां लावुन समाजात बरोबरीने कम करीत आहेत.यावरून येणा-या काळात महिला अधिक सक्षम होतील.असे विश्व जगसमोर जागतिकीकरणामुळे दिसत आहे.

संदर्भ

- १) वैसल्ये अनिल,२०११,महिलांचा सामाजिक आणि आर्थिक सक्तीकरणची वाटचाल.
- २) सी.ए.छेरे,जागतिकीकरण कल्पना आशाव आणि अनुभव,दिलीप राव प्रकाशन प्रा.लि.
- ३) जागतिकीकरण परिणाम आणि पर्याय (आर्थिक अक्षर प्रकाशन)
- ४) फाटिल डा.मधुकर.व्ही,महिला सक्तीकरण,अवर्ष प्रकाशन,बळगाव,२०१५.

Impact Factor – 6.261

Special Issue - 103

Jan. 2019

ISSN – 2348-7143

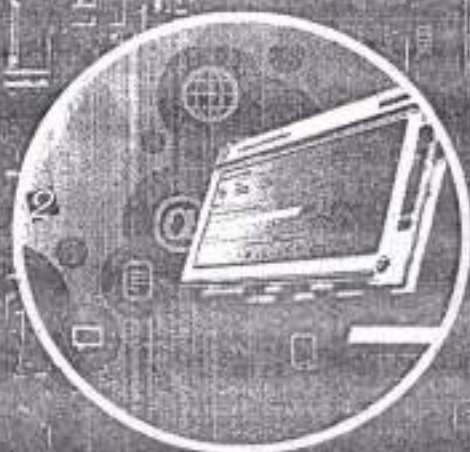
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Listed Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Web Based Library and Information Services in Academic Libraries

■ GUEST EDITOR ■
Dr. B. R. Chaudhari

■ EXECUTIVE EDITOR ■
Dr. T. M. Patil

■ CHIEF EDITOR ■
Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

[Signature]
Principal
A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Anandaji Maharaj
Arts & Science College
Mhasadi, Tal. Sakri Dist. Dhule

Information and Communication Technology : Advantages and Challenges for Library and Information Centers

Dr. Anil M. Chaudhari

Librarian

SNNC Arts, Comm. and Sci. College
Kalsumba, Tal and Dist-Dhule (M.S.)

Mr. Vijay B. Jadhav

Librarian

Late Annasaheb R.D. Deore Arts and Science College,
Mhasadi, Tal-Sakri, Dist-Dhule (M.S.)

Abstract

Today the availability of right information for right user at right time in right cost, but it is possible when information is processed by implementation of modern technologies. Information and Communication Technology gives an enormous opportunity for significant and positive changes across the developing world. Information and Communication Technology influenced library activities like acquisition, circulation, serial control etc. During recent developments in Information and Communication Technology had characterized fresh ways of information generation, controlling and dissemination of information. Information and Communication Technology has helped to overcome the barriers of time and space and also reduced the time consumption between the generation of information and the users. Information and Communication Technology offers various opportunities for libraries to automate its activities, provide value added services, implement effective and efficient library resource sharing networks and initiate new programmed for its users.

Key words - Information and communication technology, information generation, library activities, library cooperation, dissemination, education.

Introduction

At present Information and Communication Technology plays an important role in human life. Information and Communication Technology gives an enormous opportunity for significant and positive changes across the developing world. According to UNESCO Information Technology as " Scientific technology and engineering disciplines and the management techniques used in information handling and processing information their application, computers and their interaction with man and machine and associated social, economic and cultural matters." The speed of changes in new Information and Communication Technologies has a tremendous effect on the way that society lives and works worldwide including library and information centers. During the recent development in Information and Communication Technologies have been characterized fresh way of information generation, controlling and dissemination. Today, society depends on the science and technology to the need for timely organization, communication and dissemination of information. Because, information is considered as important resource for socio-economic development of the society and nation. Development in Information and Communication Technology have enabled libraries to provide access to all and also bridge the gap between local, national and global. Use of Information and Communication Technology can make substantial changes for education and provide powerful support for educational innovations. Information and Communication Technology influenced library activities like acquisition, circulation, serial control etc. During recent developments in Information and Communication Technology have characterized fresh ways of information generation, controlling and dissemination of information. The speedy growth of Information and Communication Technology has change the path of services and its activities of library, the present society transferred into knowledge based society. It has also changed the face of library, management system and access of information by adopting new advanced technological devices.

Information and Communication Technology has helped to overcome the barriers of time and space and also reduced the time consumption between the generation of information and the users. Information and Communication Technology offers various opportunities for libraries to automate its activities, provide value added services, implement effective and efficient library resource sharing networks and initiate new programmes for its users. Information and Communication Technology has extremely contributed the performance of librarians in delivery of their duties such as acquisition, circulation, cataloging, serial control etc.

Advantages of Information and Communication Technology

To provide right information at the right time at right way to the right users is not possible without Information and Communication Technology.

- Information and Communication Technology make library activities easier, more effective fast and cheaper
- Information and Communication Technology helps information retrieved is made easier
- Computerization save the time of staff and users also save space and paper work
- Information and Communication Technology promotes the library cooperation among the libraries through networking

- Remote access is enabled through networks

Libraries which were considered only as the storehouse of knowledge have got a new outlook in the current Information and Communication Technology era. Information and Communication Technology enabled better management of library.

Information and Communication Technology has contributed in the library in the following ways -

- Document delivery
- Library management software
- OPAC
- Library cooperation
- Information literacy
- E-services
- Online / offline database
- Internet, E-mails
- Social media

Challenges of Information and Communication Technology in libraries -

- Funding of libraries
- Constant changes in information and communication technology devices
- Lack of IT skilled professionals
- Copyright management
- Information access
- Preservation of information resources
- Changing role of librarians

During last few years, using Information and Communication Technology library have not only observed changes in their services and activities, but also identified a new active role of librarians.

Conclusion

The current era of information environment requires new skills in seeking, processing and using information. Information and Communication Technology consist of a diverse set of technological tools to identify, collect, organize and dissemination of information. It hopes that the library professionals can focus in this fast changing technological environment which demands library professionals must have multi skills, multitasking abilities in the area of Information and Communication Technology. In the Information and Communication Technology era there is necessity to applied Information and Communication Technology in the library to provide better information services, activities to its users. The introduction of Information and Communication Technology has significantly increased the demand for faster, easier ways to answer information needs and produced new means for people to utilize. Information and Communication Technology facilitates speedy library operations, services and access to and delivery of information. Today the information is an essential part of every one's life. The availability of right information for right user at right time in right cost, but it is possible when information is processed by implementation of modern technologies. In this century library professionals are now position to meet the challenges and provide the information to the users with the help of Information and Communication Technology.

References:

1. Baby, M.D. and others (2000). Changing Trends in Library and Information science. New Delhi: Ess Ess Publication.
2. Gupta, Sangita (1995). Manpower needs of Automated Libraries. New Delhi: Ess Ess Publication.
3. Shah, T.H. (2014). An Overview of Digital Libraries. University News, 52(38)
4. Vijaykumar, A and Vijayan, S.I. (2006). Application of Information Technology in Libraries: an overview. International Journal of digital library services, 1(2). Retrieved from //www.ijodls.in/uploads

Principal
A.D.M.S.P. Santhia's
Late Anand R.D. Deora
Arts & Science College
Mhasani, Tal. Dahanu, Dist. Dahanu

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I English Part - III January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M Drama (Acting), M Drama (Prod. & Dir.), M Ed

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - III

S.No.	Title & Author	Page No.
16	Study of the Prominent Issues in Farming Raju Suresh Gaware	117-122
17	Surgical Techniques for Culture Pearl Production in Parreysia Corregatein Waghur Dam Near Jalgaon (M.S.) Shaikh H. M. Patel Y. E. Chaudhari S. B. Patel N. G.	123-126
18	Taxonomy of Medicinal Plant Diversity, Indigenous uses and Conservation Status in Nashik District, Maharashtra R. V. Karande S. R. Kshirsagar	127-140
19	The Checklist of Blue Green Algae Potential from Akkalpada Dam of Dhule [Maharashtra] G. S. Chaudhari S. N. Nandan	141-144
20	The Role of Library in Modern Information Society Anil M. Chaudhari Vijay B. Jadhav	145-147
21	A Study of Economic Analysis of Climate Change Ahire Ramesh C. Sonawane Siddharth B.	148-152

20. The Role of Library in Modern Information Society

Anil M. Chaudhari
Smt. NNC Arts, Comm. and Sci. College Kusumba, Tal and Dist-Dhule (M.S.)
Vijay B. Jadhav
Late Annasaheb R.D.Deore Arts and Sci. College, Mhasdi, Tal-Sakri, Dist- Dhule.

Abstract

The present society is increasingly more focused and centered on information handling, processing and dissemination using various technologies. In this society information is key resource and plays an important role in all activities of the society. Libraries are playing a vital role in the development of knowledge full society through its collections, resources and services. Libraries are becoming society oriented knowledge center. In the complex modern society libraries have many kinds of answers to many demands of the society. Libraries have potential means to serve both the information society development and their traditional humanistic tasks.

Key words: Information, society, education, library, services, technology, etc.

Introduction

The human society has so far witnessed three major revolutions that are agricultural revolution, industrial revolution and technological revolution. These three revolutions brought tremendous changes. Today we are at another revolution 'Information revolution'. William J. Martin defined information society as, "A society in which the qualities of life, as well as prospects for social changes and economic development, depend increasingly on information and its exploitation. In such a society, living standards, patterns of work and leisure, the education system and the market place are all influenced markedly by advances in information and knowledge. This is evidenced by an increasing array of information intensive products and services, communicated through a wide range of media, many of them are electronic in nature"

The present society is increasingly more focused and centered on information handling, processing and dissemination using various technologies. In this society information is key resource and plays an important role in all activities of the society.

Library and information society are inter linked and dependent with each other. Libraries are playing a vital role in the development of knowledge full society through its collections, resources and services. In the era of technology of the 21st century has brought changes in the libraries. In the modern society libraries have a new role and various models of library, these are

- i) Memory Institution as a Traditional Library
- ii) Learning and research centre as Academic and Special Library
- iii) Cultural and communication centre as a Public Library
- iv) Electronic, Virtual and Digital Library

In the various models of library, the libraries main role is to mediate between existing and accessible information resource to users. In the recent years number of changes have take place in the libraries that includes,

- i) Changes in organizational structure
- ii) Financial resources
- iii) Increase the electronic resources
- iv) Expand of web-based services
- v) Complication of information environment

The advantages of information infrastructure and offering web-based electronic services create new conditions and possibilities for libraries that substantially differ from traditional library model. The implementation of new information and communication technology in the library work has widened the provision of library services.

The role of libraries in modern information society

Libraries are becoming society oriented knowledge center. To serve a vehicle of progress of society library plays a vital role:

- i) To access, organize, preserve and service all expressed thought as books, journals and other resources produced as a means for communication.
- ii) To help the transmission of knowledge to next generation.
- iii) To help in research activities.
- iv) To help building up of knowledge from generation to generation.
- v) To provide new ICT based services.
- vi) To help new in self education to one and all.

The challenge to modern information societies is that the basic resources, knowledge, is developing from information in very individual, whimsical and unpredictable process. Still, societies can support this development; libraries are organizing information and offering access. In the complex modern society libraries have many kinds of answers to many demands of the society. Libraries have potential means to serve both the information society development and their traditional humanistic tasks. Libraries are particularly important now when the whole idea of education is emphasizing more and more independent learning and acting. In the modern information society, where the use of electronic services and Web-based information sources are constantly increases. Libraries and librarians are responsible for collection development and provision of services, modernization of library and making information resources accessible to the modern society. Libraries are playing an important role to provide right information, to right user, at right time at right place.

References

- 1) Kumar, P.S.G. (2002). A students manual of library and information science. Delhi: B.R.Publishing house.
- 2) Lal, C.C. (2008). Information Literacy in the digital age. New Delhi: Ess Ess Publication.
- 3) Martin, William J. (1995). The global information society. London: Aslib.
- 4) Rynänen, Mirja (1999). The role of libraries in modern society. 7th Catalan Congress on Documentation
- 5) www.lisbdnet.com/role-library-society/

Ultrasonic and Thermodynamic Studies in Ternary Liquid System of Choline Chloride Urea+ L-Glutamine + Water at 298.15 And 308.15k

S. S. Nandre^a, S.R. Patil^b, A. R. Hiray^c

a-Late Annasaheb R.D.Deore Arts and Sci. College Mhasadi,Tal.-Sakri, Dist. Dhule, Maharashtra, India

b-A.S.C. College, Chopda ,Dist.-Jalgaon, Maharashtra, India

c-MSG College Malegaon, Dist- Nashik, Maharashtra, India

ABSTRACT

The density(ρ), viscosity(η) and ultrasonic velocity(U) were measured for ternary system [choline chloride urea(1) + L-Glutamine(2) + water(3)] at 298.15 and 308.15K .Using Experimental values, the various acoustical parameters such as the adiabatic compressibility (β),Intermolecular free length (L_f), Free volume (V_f), Internal pressure (Π), Acoustic impedance (Z) have been studied and have been estimated using the standard relations. The results have been analyses on the basis of variations of thermodynamic parameters. The presence of strong interactions is noticed in the ternary system.

Keywords : Ultrasonic Velocity, Adiabatic Compressibility, Intermolecular Free Length, Free Volume, Internal Pressure.

I. INTRODUCTION

Knowledge of thermodynamic and acoustical properties is of great significance in studying the physico-chemical behaviour and molecular interactions in a variety of liquid mixtures¹⁻³. Considerable scientific and practical interest has been stimulated by the investigation of organic liquids using ultrasonic measurements^{4,5}. Such a type of study has been found to yield information regarding the intermolecular process and the structure of the liquid state⁶. The compositional dependence of thermodynamic properties has proved to be a very useful tool in understanding the nature and extent of pattern of molecular aggregation resulting from intermolecular interaction between components Acoustic and thermodynamic parameters have been used to understand different kinds of association, the molecular packing, molecular motion,

and various types of intermolecular interactions and their strengths, influenced by the size in pure components and in the mixtures⁷. Theoretical evaluation of ultrasonic velocity in ternary liquid mixtures and its comparison with the experimental values reflects the molecular interactions in liquid mixtures. Ultrasonic velocities evaluated using Nomoto's relation⁸ (NR), Impedance dependence relation⁹ (IDR) and Collision factor theory¹⁰ (CFT) have been compared with those obtained from the experimental values.

II. EXPERIMENTAL DETAILS

Chemicals used in this study (> 99.5% of purity) were supplied S.D. fine chem. Industries, Mumbai (purity 99%) used without further purification. The mixtures of the desired composition were prepared by weighting on a HR-120 (A & D Japan) electronic

balance with a precision of ± 0.0001 g. all mixed solvents were prepared by molality. The prepared solution was used within 12hrs. The densities of pure liquids and binary mixtures were measured by using 15cm^3 double arm pycnometer as describe earlier ¹¹. The Pycnometer was calibrated by using conductivity water with 0.9970 g/cm^3 as its density at 298.15 K. The pycnometer filled with air bubble free experimental liquid was kept in transparent walled water bath for 10-15 min. to attain thermal equilibrium. The position of liquid levels in the two arms was recorded.

The dynamic viscosities were measured using an Ubbelohde suspended level viscometer , calibrated with conductivity water. An electronic digital stopwatch with readability of ± 0.01 sec. was used for the flow time measurement, at least three repetitions of each data reproducible to ± 0.05 sec. were obtained and the result was averaged. Since all flow times were greater than 200 sec. and capillary radius (0.5 mm) was far less than its length (50 to 60mm.). The kinetic energy and corrections respectively were found to be negligible. The uncertainties in dynamic viscosities are of the order ± 0.003 m Pa s. The speed of sound waves was obtained by using ultrasonic interferometer, (Mittal Enterprises, New Delhi) at a fixed frequency of 2 MHz with an accuracy of $\pm 2\text{ ms}^{-1}$. An electronically digital operated constant temperature bath has been used to circulate water through the double walled measuring cell made up of steel containing the experimental solution at the desired temperature. The accuracy in the temperature measurement was ± 0.1 K.

Theory

The various acoustical parameters such as adiabatic compressibility (β), free length (L_f), free volume (V_f), acoustic impedance (Z), Internal pressure (Π_i) and their excess values were determined using the following equations;

$$\beta = \frac{1}{U^2 \rho} \dots\dots\dots (1)$$

$$L_f = K_T \beta^{1/2} \dots\dots\dots (2)$$

$$V_f = \frac{M_{eff}}{\eta K} \dots\dots\dots (3)$$

$$\pi_i = bRT \left(\frac{K\eta}{U} \right) \left(\frac{\rho^{2/3}}{M_{eff}^{7/6}} \right) \dots\dots\dots (4)$$

$$Z = \rho U \dots\dots\dots (5)$$

where K_T is the temperature dependent constant, M_{eff} the effective molecular weight of the solution, K the temperature independent constant ($K= 4.28 \times 10^9$), b a constant which is 2 for cubic packing, R the gas constant and T is the temperature in K.

III. RESULTS AND DISCUSSION

The experimentally measured values of Density (ρ), Ultrasonic velocity (U) and thermodynamic parameters adiabatic compressibility (β), Intermolecular free length (L_f), Free volume (V_f), Acoustic impedance (Z) and Internal pressure (π_i) of ternary liquid system at temperature 298.15 K & 308.15 at frequency 2MHz are presented in table-1 and 2 respectively. Table-1 and 2 shows that, ultrasonic velocity, density, adiabatic compressibility (β), Intermolecular free length (L_f), Free volume (V_f), Internal pressure (π_i), Acoustic impedance (Z) acoustic impedance and relative association increases while adiabatic compressibility and intermolecular free length decreases with concentration of ionic liquid with amino acid at temperature 298.15 and 303.15K.

The ultrasonic velocity (U) for ionic liquid and aqueous solution of L-Glutamine at 2MHz frequency and at 298.15 and 308.15 K temperature have been determined. The variations in ultrasonic velocity in liquid mixtures depend on concentrations (x) of solutes and temperature. Ultrasonic velocity (U) is related to intermolecular free length. As the free length decreases due to the increase in concentrations of solutes, the ultrasonic velocity has

to increase. Ultrasonic velocity increases with increase in concentrations of solutes.

The increase in density with molal concentration suggests a solute solvent interaction exist between the electrolyte and water. In other words the increase in density may be interpreted to the structure makes of the solvent due to H-bonding.

The viscosity is an important parameter in understanding the structure as well as molecular interaction, occurring in the solutions. From above table, it is observed that viscosity of the solutions shows a non-linear behavior in the system. The increase in viscosity with concentration in all the system suggests that the extent of complexation increase with increase in concentration.

The adiabatic compressibility is calculated using equation (1). The calculated values of (β) have been presented in table-1 and 2. From these tables it is clear that the compressibility of solvent is higher than that of a solution and it decreases with increase in concentrations.

The values of intermolecular free length for given system have been calculated using the equation (2). Increase in concentrations leads to decrease in gap between two species which is referred by intermolecular free length (L_f). With the increase in concentrations of solutes, intermolecular free length (L_f) has to decrease, intermolecular free length (L_f) is predominant factor in determining the variations of ultrasonic velocity in liquid mixtures. From table-1 and 2, it has been observed that, in the present investigation on increasing concentration. The decrease in L_f with increase of concentration in solution between solute and solvent suggesting the structure, promoting behavior of solutes. The value of free volume calculated using the equation (3). The calculated values of free volume (V_f) decreases whereas, the internal pressure (Π) increases due to the various degree of dispersive interaction and the

columbic interaction existing between the component molecules. Internal pressure (Π) calculated using the equation (4). Acoustic impedance (z) calculated using equation (5), from table 1 and 2 it is observed that acoustic impedance increases with increase in concentrations. For a given concentration the values of acoustic impedance (z) increases with increase in concentration in liquid system. The increase in (z) with the increase in concentration of solutes can be explained in terms of inter and intra molecular interactions between the molecules of liquid mixtures.

IV. CONCLUSION

The observed trends and variations of thermo dynamical parameters with molar concentration of Ch Cl urea in aqueous amino acids provide useful information about the nature of intermolecular forces existing in the mixture. The existence of ion-solvent (or) solvent-solvent interaction resulting in attractive forces promote the structure-making tendency. An appreciable existence of solute-solute interactions present in the system with varying degrees hence it is evident that the ultrasonic velocity measurement in the given medium serves as a powerful probe in characterizing the physio-chemical properties of the media. The almost linear variation of acoustical parameters with temperature shows that there exist less intermolecular forces between the components of the ternary liquid mixtures.

V. REFERENCES

- [1]. Sekar J R & Naidu P R, J Chem Eng Data, 41 (1996) 170.
- [2]. Miyanaga S, Tamura K & Murakami S. J Chem Thermodyn 24 (1992) 1077.
- [3]. Subbaranugaiah R, Murthy N M & Subramanyam S V, Acoustica, 58 (1985) 105.
- [4]. Kannappan V & Jaya Santhi R, Indian J Pure and Apple Phys, 44 (2006) 815.

- [5]. Shukla R K, Atul Kumar, Kirti Srivastava and Shilpi Yadav, *Indian J Pure & Appl Phys*, 45 (2007) 726.
- [6]. Rajendran V., *Indian J Pure & Appl Phys*, 34 (1996) 52.
- [7]. Gokhan Savroglu and Ertunc Aral, *Indian Academy of Sciences*, 66 (2006) 435.
- [8]. Nomoto O., *J Phys Soc Japan*, 13 (1958) 1528.
- [9]. Shipra Baluja and Parasnia P H, *Asian J Chem*, 7 (1995) 417.
- [10]. Schaffs W, *Acoustica*, 33 (1975) 275.
- [11]. P.S.Nikam, M.Hasan and V.U.Patil, *J.Pure Appl.Phys.*, 2000, 38, 693-696.

Cite this article as : S. S. Nandre, S. R. Patil, A. R. Hiray, "Ultrasonic and Thermodynamic Studies in Ternary Liquid System of Choline Chloride Urea+ L-Glutamine + Water at 298.15 And 308.15K", *International Journal of Scientific Research in Science and Technology (IJSRST)*, Online ISSN : 2395-602X, Print ISSN : 2395-6011, Volume 5 Issue 4, pp. 99-102, ETCES-2019, January 2019, Journal URL : <http://ijrst.com/IJSRST195422>

Table 1 : Density (ρ), viscosity (η) velocity (U), adiabatic compressibility (β), Intermolecular free length (L_f), Free volume (V_f), Internal pressure (π_i), Acoustic impedance (Z) of Ch-Cl-urea (1) + L-Glutamine (2) + Water (3) at 298.15 K

X_1	X_2	$\rho \times 10^3$ (kg/m ³)	$\eta \times 10^3$ (Nsm ⁻²)	U (msec ⁻¹)	$\beta \times 10^{-10}$ (Pa ⁻¹)	$L_f \times 10^{-10}$ (m)	$V_f \times 10^{-6}$ (m ³ mol ⁻¹)	$\pi_i \times 10^6$ (Pa ⁻¹)	$Z \times 10^6$ (Nm ⁻²)
0.0001	0.0016	1.0100	2.5995	1445	4.756	0.431	2.413	0.4569	1.455
0.0002	0.0015	1.0068	2.5922	1447	4.743	0.430	2.410	0.4571	1.457
0.0003	0.0013	1.0069	2.5883	1449	4.727	0.430	2.409	0.4575	1.460
0.0004	0.0011	1.0074	2.5817	1450	4.717	0.429	2.403	0.4584	1.462
0.0005	0.0007	1.0083	2.5776	1455	4.684	0.428	2.407	0.4583	1.467
0.0005	0.0009	1.0085	2.5711	1458	4.663	0.427	2.405	0.4587	1.471
0.0006	0.0005	1.0089	2.5672	1461	4.642	0.426	2.402	0.4595	1.474
0.0007	0.0004	1.0092	2.5608	1463	4.626	0.425	2.400	0.4598	1.478
0.0008	0.0002	1.0122	2.5562	1467	4.590	0.423	2.402	0.4604	1.485

Table 2 : Density (ρ), viscosity (η) velocity (U), adiabatic compressibility (β), Intermolecular free length (L_f), Free volume (V_f), Internal pressure (π_i), Acoustic impedance (Z) of Ch-Cl-urea (1) + L-Glutamine (2) + Water (3) at 308.15 K

X_1	X_2	$\rho \times 10^3$ (kg/m ³)	$\eta \times 10^3$ (Nsm ⁻²)	U (msec ⁻¹)	$\beta \times 10^{-10}$ (Pa ⁻¹)	$L_f \times 10^{-10}$ (m)	$V_f \times 10^{-6}$ (m ³ mol ⁻¹)	$\pi_i \times 10^6$ (Pa ⁻¹)	$Z \times 10^6$ (Nm ⁻²)
0.0001	0.0016	1.0048	2.3362	1408	5.020	0.450	2.566	0.4573	1.415
0.0002	0.0015	1.0052	2.3405	1413	4.982	0.448	2.571	0.4569	1.420
0.0003	0.0013	1.0057	2.3456	1417	4.952	0.447	2.572	0.4571	1.425
0.0004	0.0011	1.0065	2.3509	1422	4.913	0.445	2.574	0.4573	1.431
0.0005	0.0007	1.0067	2.3573	1425	4.892	0.444	2.571	0.4577	1.435
0.0005	0.0009	1.0072	2.3602	1426	4.882	0.444	2.569	0.4582	1.436
0.0006	0.0005	1.0076	2.3682	1428	4.867	0.443	2.560	0.4596	1.439
0.0007	0.0004	1.0083	2.3732	1431	4.843	0.442	2.561	0.4596	1.443
0.0008	0.0002	1.0103	2.3764	1433	4.820	0.441	2.560	0.4604	1.448

Sonochemical Method for the Synthesis and Characterization of Cadmium Compound Nanoparticles in Aqueous Medium

S. R. Patil¹, Vijay K. Suryawanshi², S. S. Nandre³

¹ Department of Chemistry MGSM'S A.S.C. College, Chopda, Dist- Jalgaon, Maharashtra, India

² R.C.Patel Institute of Technology, Shirpur, Dist- Dhule, Maharashtra, India

³ Late Annasaheb R. D. Derore College, Mhasadi, Dist- Dhule, Maharashtra, India

ABSTRACT

In Sonochemical methods the researchers have intention on the study of the effects of sound waves and sound properties on chemical reactions or systems. The purpose of this research was to synthesize fast and facile method for the synthesis of CdX nanoparticles. For the present investigation we used Cadmium Chloride and different metal halide or sulphide compounds in aqueous medium. The resultant product is investigated by using X-ray diffraction technique (XRD), UV spectroscopy and Scanning electron microscopy (SEM). During the Course of reaction the increase in the temperature was occurred because of absorption of ultrasound waves was controlled conveniently by ice bath.

Keywords: Son-chemistry, CdX nanoparticles, U.V., XRD, SEM.

I. INTRODUCTION

Now a days nanocrystals of the transition metals and the leading group elements have attracted much interest due to their unique thermoelectric, semiconducting and optical properties. Semiconductor of sulfides and selenides have already found applications as sensors or laser materials, optical filters, solar cells and in many other devices [1]. Among these materials, CdS is particularly interesting due to its high photosensitivity [2], which makes it an excellent n-type window material in hetero-junction solar cells [3]. Using n-type CdS and P-type CdTe, solar cells of different efficiencies were fabricated [4]. However, a further improvement in the efficiency should be achievable by employing nanocrystalline CdS. It is well known that crystals with dimensions in the nanometer range show characteristics that are substantially different from the characteristics of bulk materials. In nanocrystalline CdS, an effective increase in the

band-gap is observed due to quantum-confinement effects.

Many approaches have been suggested for the synthesis of group II-VI semiconductors, including the well-known solid-state reaction [5], gas-phase reactions between the elements or its compounds and gaseous H₂S/H₂Se [6], or the pyrolysis of single-source precursors [7]. All these methods require high temperatures which make the size control difficult) and the use of toxic precursors. A direct combination of elements in amine has been reported [8]; however, the obtained products were amorphous and had to be crystallized at elevated temperatures. The group of Gedanken et al. used microwave-assisted methods for the preparation of metal selenides [9,10]. Recent reports include the bacterial biosynthesis of CdS nanocrystals. Chemical reactions such as oxidation, reduction, dissolution and decomposition, which have then been exploited to prepare nanoparticles [11,12]. Ultrasonic waves have, as a

result, been extensively used for producing novel materials with unusual properties. They can induce the formation of particles with a remarkably smaller size, which usually show novel physical properties [13]. The interest results from the special properties of materials in the nanoscale rule, such as a large surface-to-volume ratio and increased surface activity, as compared to that of the bulk material. In our laboratory, the sonochemical method has been successfully used in the synthesis of nanoparticles of CdS.

The first synthesis of CdS nanoparticles by ultrasonic irradiation was reported by Wang et al. [2,14,15]. The method used the reaction of a mixed solution of cadmium chloride and sodium thiosulfate in isopropyl alcohol in an Argon atmosphere. A sonochemical approach to the synthesis of CdS nanoparticles using Cadmium acetate and elemental S in dimethyl sulfoxide under a H₂/ Ar atmosphere was also reported [1]. Recently, Behboudnia and Khanbabaee reported on the synthesis of CdS nanoparticles by the sonication of an ethylenediamine solution of 1-decanthiol, cadmium acetate and elemental S [16] and the sonochemical preparation of CdSe nanoparticles from cadmium acetate, tartaric acid, freshly prepared sodium selenosulfate and thiophenol [17]. However, to the best of our knowledge, the sonochemical synthesis of CdS from aqueous solutions has not been reported so far. A direct, simple and general method, avoiding the necessity of using inert atmospheres and non-aqueous systems, seems to be required. In this paper we present a new, simple method to prepare CdS nanoparticles from aqueous solutions in the ambient atmosphere.

II. METHODS AND MATERIAL

2.1 Materials

CdCl₂, CdO₂, Na₂S/Elemental sulphur and SeO₂ were obtained from SRL and Sigma Aldrich. All the chemicals were used as received without further

purifications. All solutions were prepared in mill moles.

2.2 Synthesis

For the preparation of CdS nanoparticles, a cationic precursor solution was prepared by dissolving 2.58 gm (2 mmol) of cadmium oxide in 30mL of water at room temperature. Then we prepared the anionic precursor solution by dissolving 1.56 g (2 mmol) of Na₂S in 30mL of water. The two solutions were mixed in a flat-bottomed beaker and irradiated with high-intensity. After 40 min of sonication (1sec on and 2 sec off) the mixture is allowed to stirred for 3 hours. The product thus obtained is filtered and washed twice with distilled water and once with absolute ethanol. Finally, the brown colored product was dried for 2 h at 150 LC followed by calcination at 450 LC in muffle furnace for 4 to 5 hours.

For the preparation of CdSe nanoparticles, a cationic precursor solution was prepared by dissolving 2.58 gm (2mmol) of cadmium oxide in 30mL of water at room temperature. Then we prepared the anionic precursor solution by dissolving 2.22 g (2 mmol) of SeO₂ in 30mL of water. The two solutions were mixed in a flat-bottomed beaker and irradiated with high-intensity. After 40 min of sonication (1sec on and 2 sec off) the mixture is allowed to stirred for 3 hours. The product thus obtained is filtered and washed twice with distilled water and once with absolute ethanol. Finally, the white colored product was dried for 2 h at 150 LC followed by calcination at 450 LC in muffle furnace for 4 to 5 hours.

III. RESULTS AND DISCUSSION

Characterization was performed via X-ray powder diffraction (XRD) and Scanning electron microscopy (SEM). Figs. 1 and 2 show the XRD spectra of typical nanoparticles of CdS and CdSe prepared by the sonochemical method after 40 min of sonication. The peaks can be classified as the 111, 200 and 222 reflections of cubic CdS (JCPDS-411049) and CdSe

(JCPDS-020330) respectively. The broadening of the peaks indicates that the particles are on the nanometer scale. The average size of the nanoparticles was calculated using the Debye-Scherrer formula:

$$D = \frac{0.9 \lambda}{\beta \cos \theta}$$

2θ	β	θ	θ in rad	β in rad	cosθ	0.9λ (nm)	Grain size (D) nm
17.75523	0.55312	8.877615	0.154944	0.009654	0.98802	0.138654	14.5368341
17.22608	0.28426	8.61304	0.150326	0.004961	0.988722	0.138654	28.26603838
30.348	0.30536	15.174	0.264836	0.00533	0.965135	0.138654	26.95595082
33.039	0.18177	16.5195	0.28832	0.003172	0.958723	0.138654	45.58685943
38.3501	0.35302	19.17505	0.334668	0.006161	0.944519	0.138654	23.8256524
49.77816	0.89024	24.88908	0.434396	0.015538	0.907124	0.138654	9.837418734
55.33305	0.39894	27.66653	0.482872	0.006963	0.885665	0.138654	22.48422596
58.31929	0.56052	29.15965	0.508932	0.009783	0.873265	0.138654	16.22996683
65.97371	0.44185	32.98686	0.575729	0.007712	0.838795	0.138654	21.43502946
69.31663	0.43788	34.65832	0.604902	0.007642	0.822558	0.138654	22.05633741
						Avg. grain size (D)	23.12143135

Here, λ is the wavelength of the X-ray radiation, β is the full width at half maximum (FWHM) of the corresponding peak and θ is the dif-fraction angle. The value obtained for CdS and CdSe is 23-60 nm. The size and morphology of the as-prepared CdS nanoparticles were assessed with Scanning electron microscopy (SEM). The SEM image of the CdS in Fig. 3 shows that the particles are mainly cubic, and Fig. 4 shows the SEM image of the CdSe are hexagonal but strongly agglomerated.

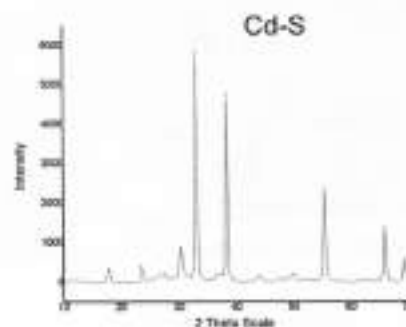

Fig. 1. X-ray diffraction spectra of CdS nanoparticles Synthesized, by ultrasonic irradiation for 40 min.

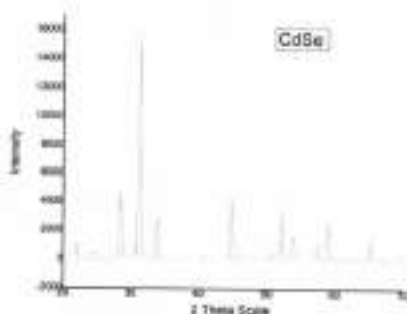

Fig. 2. X-ray diffraction spectra of CdSe nanoparticles Synthesized, by ultrasonic irradiation for 40 min.

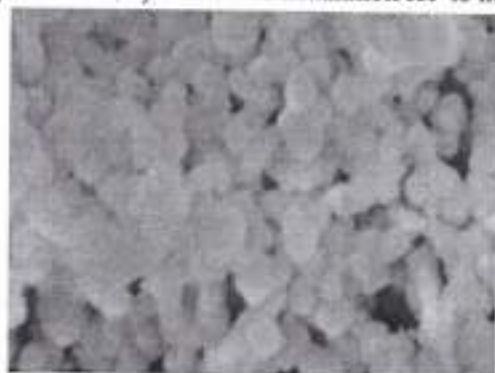

Fig. 3 SEM image of as-prepared CdS nanoparticles

Fig. 4 SEM image of as-prepared CdSe nanoparticles

IV. CONCLUSION

CdS and CdSe nanoparticles have been successfully synthesized via a novel sonochemical route. The preparation method is relatively simple in comparison to other reported methods, avoids the use of an inert atmosphere, and uses less hazardous precursors and environmental friendly aqueous solvents. The average size of

nanocrystallites was about 23-60 nm for the CdS and CdSe. The products were characterized with powder diffraction analyses and thermal analyses including characterization of the intermediates. The crystal structure changed from cubic. SEM observations indicated that the particles were agglomerated, but confirmed their cubic and hexagonal structure and uniform composition. The obtained nanoparticles are expected to be applicable in modern optoelectronic devices and solar cells. Further investigations may lead to the preparation of a variety of metal chalcogenides using similar preparation methods in aqueous systems.

V. REFERENCES

- [1]. H. L. Li, Y.C. Zhu, S.G. Chen, O. Palchik, J.P. Xiong, Y. Kolytipin, Y. Gofer, A. Gedanken, *J. Solid State Chem.* 172 (2003) 102-110.
- [2]. G.Z. Wang, W. Chen, C.H. Liang, Y.W. Wang, G.W. Meng, L.D. Zhang, *Inorg. Chem. Commun.* 4 (2001) 208-210.
- [3]. V.P. Singh, J. McClure, G.B. Lush, W. Wang, X. Wang, G.W. Thompson, et al., *Sol. Energy Mater. Sol. Cells* 59 (1999) 145-161.
- [4]. J. Britt, C. Ferekides, *Appl. Phys. Lett.* 62 (1993) 2851-2852.
- [5]. R. Coustal, *J. Chem. Phys.* 28 (1958) 277-280.
- [6]. H.C. Metcalf, J.E. Williams, J.F. Caska, *Modern Chemistry*, Holt, Reinhart, Winston, New York, 1982, p. 54.
- [7]. M.L. Steigerwald, A.P. Alivisatos, J.M. Gibson, T.D. Harris, R. Kortan, A.J. Muller, et al., *J. Am. Chem. Soc.* 110 (1988) 3046-3050.
- [8]. G. Henshaw, I.P. Parkin, G. Shaw, *Chem. Commun.* (1996) 1095-1096.
- [9]. J.J. Zhu, O. Palchik, S.G. Chen, A. Gedanken, *J. Phys. Chem. B* 104 (2000) 7344-7347.

- [10]. O. Palchik, R. Kerner, A. Gedanken, A.M. Weiss, M.A. Slifkin, V. Palchik, *J. Mater. Chem.* 11 (2001) 874-878.
- [11]. K.S. Suslick, *Sci. Am.* 56 (1989) 80-86.
- [12]. K.S. Suslick, *Science* 247 (1990) 1439-1445.
- [13]. A. Gedanken, *Ultrason. Sonochem.* 11 (2004) 47-55.
- [14]. G.Z. Wang, Y.W. Wang, W. Chen, C.H. Liang, G.H. Li, L.D. Zhang, *Mater. Lett.* 48 (2001) 269-272.
- [15]. G. Wang, Y. Wang, Y. Wu, G. Li, L. Zhang, *J. Mater. Sci. Technol.* 19 (2003) 278-280.
- [16]. M. Behboudnia, B. Khanbabaee, *Colloids Surf. A* 290 (2006) 229-232.
- [17]. M. Behboudnia, Y. Azizianekalandaragh, *Mater. Sci. Eng. B* 138 (2007) 65-68.

Cite this article as :

S. R. Patil, Vijay K. Suryawanshi, S. S. Nandre, "Sonochemical Method for the Synthesis and Characterization of Cadmium Compound Nanoparticles in Aqueous Medium", *International Journal of Scientific Research in Science and Technology (IJSRST)*, Online ISSN : 2395-602X, Print ISSN : 2395-6011, Volume 5 Issue 4, pp. 145-149, ETCES-2019, January 2019. Journal URL : <http://ijsrst.com/IJSRST195431>

NCS 2018-19
①

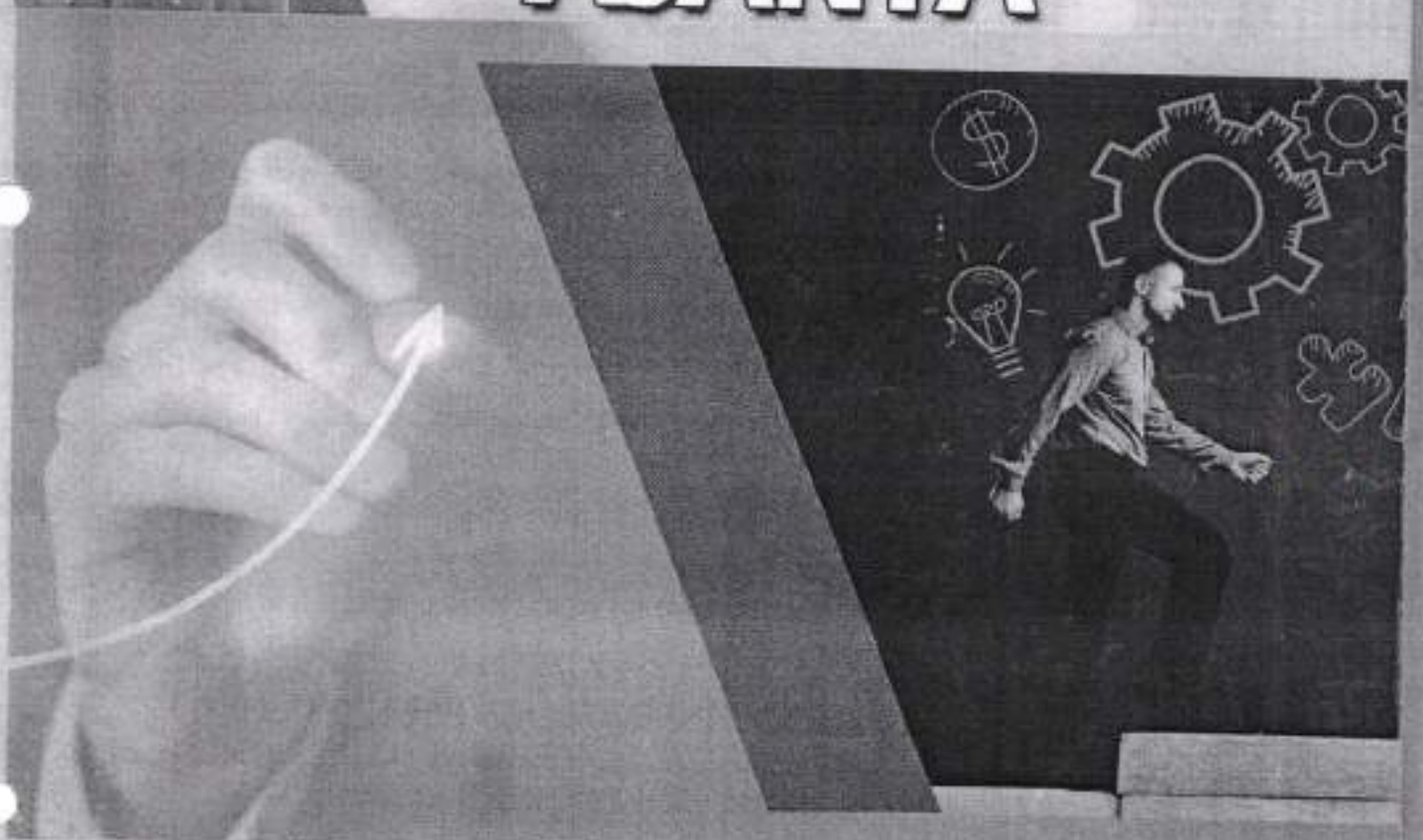

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January-March-2019
English Part-II

IMPACT FACTOR/ INDEXING
2018-5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

26. Physico-Chemical Study of Dam Water from Akkalpada (Lower Panzara) Dam in Sakri Tehsil

Mr. Gawai U. B.

Dept. of Chemistry, Late Annasaheb R.D. Deore Arts and Science College Mhasadi.

Dr. S. S. Nandre

Dept. of Chemistry, Late Annasaheb R.D. Deore Arts and Science College Mhasadi.

Abstract

There is no imagination of life without water, it plays important role in living system. Hence there is great attention on study of analysis of water to ascertain that to determine suitable for consumption. The ground water quality is determined from different sites in ten samples that lie in Akkalpada dam region of Sakri tehsil in Dhule district (MS). In physico-chemical analysis various parameters was studied like pH, Turbidity, Electrical conductivity, TDS, TH, TA, BOD, COD etc, out of which only physical parameters are studied in this paper.

Key Words: Ground water, pH, TDS, Akkalpada dam.

Introduction

Without water there is no life. The fresh water is most precious thing which is essential for life (1). Water is the most widely present and abundant substance found on the earth, and main thing is that our planet is wash with water, in total there is 1400 million billion liters of water but most of this water is cannot be used for drinking because 97% is sea water and only 3% is fresh water, out of which 2% is ledged in the polar ice caps and glaciers. Only 1% of water available for portable use, where as more water is utilized for irrigation than drinking, sanitation and all other use (WHO-2004) Along with it is used for food product, industrial, waste disposal and for agriculture (2-3). Due to the urbanization and industrialization there is spoil of water take place, for agriculture tremendous amount of water is required in rural area where there is no alternatives like dam, river, or canals . During last two decades the level of ground water decreases dramatically because of exploration of human intervention and therefore water borne diseases has been seen which cause health hazards. The physico-chemical study of water in the given region is great aspect of aquatic environmental chemistry in which the study of sources, composition, reaction and transportation of water occurs. The quality of water is highly

concerned with human being and is directly linked with human welfare (4-6). The present work is an attempt to measure the quality of various sample of water from Akkalpada dam region of Sakri tehsil in Dhule district (MS)

Experimental

Study Area

The study area comprises of Akkalpada (Lower Panzara) Dam in Sakri tehsil, Dhule district of Maharashtra. The area is situated on the Panzara River. The samples of water collected from Akkalpada (Lower Panzara) Dam. In the present study only physical parameter of water samples taken from given Dam water are studied. The location is sample studied is given as:

Sample No.	Latitude	Longitude
1	20 ^o 56 08.6 N	74 ^o 25 59.3"E
2	20 ^o 56 28.6 N	74 ^o 25 07.5"E
3	20 ^o 56 23.6 N	74 ^o 26 22.4"E
4	20 ^o 56 23 N	74 ^o 26 49"E
5	20 ^o 56 29.8 N	74 ^o 27 05.2"E
6	20 ^o 57 01.3 N	74 ^o 27 2.8"E
7	20 ^o 57 11.6 N	74 ^o 27 01.4"E
8	20 ^o 57 21.6 N	74 ^o 25 43.2"E
9	20 ^o 57 22.1 N	74 ^o 26 29.1"E
10	20 ^o 57 26.8 N	74 ^o 26 19.4"E

Water Sampling

In the present study the water samples were collected in the month of October 2018 in polythene bottles which are cleaned with acid water and again with distilled water (7). The analysis is carried out with standard method.

Methodology

The P^H , EC, TDS was measured using soil and water analysis kit. Turbidity with Digital Turbidity meter.

Table1: Study of Physical Parameter of Dam Water Samples

Sr. No.	Sample No	Temperature At the time of sampling	Temperature At the time of Analysis	P^H	EC	TDS	Turbidity
1	1	28	27.2	8.22	273	180	2
2	2	27	27.5	8.10	274	181	3
3	3	27	26.7	8.18	275	182	1
4	4	26	26.6	8.20	269	178	2
5	5	24	26.9	8.07	278	185	3
6	6	26	26.8	8.10	274	181	2
7	7	28	26.8	8.28	274	181	3
8	8	28	27.8	8.15	276	183	2
9	9	29	27.9	8.20	274	181	2
10	10	31	27.4	7.97	278	183	3

Table2: Comparison of Dam Water at the Study Area with Standard Value

Sr. No	Parameter	Minimum	Maximum	Mean	ICMR(Desirable limit)
1	P^H	7.97	8.28	8.0	7.0-8.5
2	EC	269	278	273.5	-
3	TDS	178	185	181.5	500
4	Turbidity	1	3	2	5 NTU

Table No: 3 Classification of Well Water Sample on the Basis of TDS

Sr. No	Classification of Water	TDS(Mg/l)	No. of sample
1	Non Saline	< 1000	10
2	Slight saline	1000-3000	Nil
3	Moderate saline	3000-10000	Nil
4	Vary saline	>10000	Nil

concerned with human being and is directly linked with human welfare (4-6). The present work is an attempt to measure the quality of various sample of water from Akkalpada dam region of Sakri tehsil in Dhule district (MS)

Experimental

Study Area

The study area comprises of Akkalpada (Lower Panzara) Dam in Sakri tehsil, Dhule district of Mharashtra. The area is situated on the Panzara River. The samples of water collected from Akkalpada (Lower Panzara) Dam. In the present study only physical parameter of water samples taken from given Dam water are studied. The location is sample studied is given as:

Sample No.	Latitude	Longitude
1	20°56' 08.6 N	74°25' 59.3"E
2	20°56' 28.6 N	74°25' 07.5"E
3	20°56' 23.6 N	74°26' 22.4"E
4	20°56' 23 N	74°26' 49"E
5	20°56' 29.8 N	74°27' 05.2"E
6	20°57' 01.3 N	74°27' 2.8"E
7	20°57' 11.6 N	74°27' 01.4"E
8	20°57' 21.6 N	74°25' 43.2"E
9	20°57' 22.1 N	74°26' 29.1"E
10	20°57' 26.8 N	74°26' 19.4"E

Water Sampling

Table No: 4 Desirable Limits of Physical Parameters

Parameter	B.I.S		I.C.M.R		WHO	
	Highly Desirable	Max. Permissible	Highly Desirable	Max. Permissible	Highly Desirable	Max. Permissible
EC	No desirable standard					
TDS	500	1500	500	1500	500	1500
pH	6.5-8.2	6.5-9.2	7-8.5	6.5-9.2	7-8.2	6.5-9.2

1. pH

The pH of given sample at any temperature represent the potential of hydrogen ion concentration which can be measured quickly. It plays an important role in environmental engineering for water supply, water softening and disinfection and corrosion control.

Low pH affects the corrosion, high pH cause taste, soapy feel and pH greater than 8 is preferable for the effective disinfection with chlorine (Maiti 2004). Wetzel (1995) reported that the value of pH ranges from 8 to 9 unit in Indian water (Sisodia & Maundlotiya 2006). The average pH of ground water in Dhule district is around 8 slight alkaline.

2. Electrical Conductivity

The Electrical conductivity is ability to carry current due to the presence of ions such as Cl^- , SO_4^{2-} , CO_3^{2-} , HCO_3^- , NO_3^- , Ca^{++} , Mg^{++} , Na^+ and K^+ are responsible for carry electric current.

Sr.No	Type	EC	No of samples
1	Excellent	<250	00
2	good	250-750	10
3	Doubt	750-2250	00
4	Unsuitable	>2250	00

As per the EC there is no sample belongs to the excellent category. All samples has good category as per EC.

3. Total Dissolved Solids (TDS)

Natural water contain uncountable solids such as Cl^- , Fe , SO_4^{2-} , CO_3^{2-} , HCO_3^- , NO_3^- , Ca^{++} , Mg^{++} , Na^+ and K^+ Simply TDS can be express as sum of the cations and anions concentration expressed in mg/l. Cl^- is major inorganic constituent in natural water (Maiti-2004). It may come from soil, rocks, discharge of agriculture, industrial and domestic waste water.

Distribution of TDS of Dam Water

Sr.No	Range	Type	No of samples
1	<300	Low	10
2	300-600	Average	00
3	>600	High	00

Result and Discussion

The water samples of both drinking and well from the study area has no colour, odour and taste. The taste of the water sample almost all location is pleasant in taste. The study of physical parameters of given water sample are given in table. All water samples are compared with standards as given by WHO. The pH of water sample shows variation in its range which indicate they are in the range of quality parameter permissible limit. The EC of water shows low variation in all samples of all sites. TDS also shows variation in its range out all these samples all samples are in desirable limit.

Conclusion

In the present study of ground water (Dam Water) which people are used to consume and irrigation in the given study area, the result of chemical analysis of sample water shows considerable variation. Almost all of the water samples comply with ICMR and WHO standard for drinking purpose. The water quality in the investigated area is found to be suitable for drinking in all the locations. It need not requires regular chemical analysis to ensure that the quality of water is not contaminated.

References

1. Narmya Kobra, Rajesh Kumar, S.S Yadav and R.T Singh. Journal of Chemical and Pharmaceutical Research, 2012,4(3):1827-1832.
2. World Health Organization (2004),WHO guideline for drinking water quality.3rd edition, Geneva, pp3-6.
3. A.Khalid, A. H. Malik, A. Waseem, S. Zahra and G. Murtaza. International Journal of the Physical sciences vol. 6(33), pp7480, 9 Dec, 2011.
4. A. Agarwal, C. Sharma, State India Freshwater, A Citizen Report Centre for Science and Environment, New Delhi, 1982.
5. L. Clavereta, C. Hopkins, N. Rastetter, J. Vallino, Water Resources Research, 2006, 42, #5426,doi: 10.1029/2005WR004131.

6. S.S. Yadav, Rajesh Kumar, Rasayan J Chem, 2010,3(3), 586-596.
 7. K. Karunakaran, P.Thamilarasu, R. Sharmila, E-J. Chem., 2009,6(3)909-914.
 8. M. M. Weldemariam., International journal of scientific and research publication, volume 3, Issue 11, Nov. 2013.
 9. Nidhi Sexsena, S. N. Mishra, J. Chem.Pharma. Res., 2011, 3(2)162-167.
 10. S.S.Yadav, R. Kumar, Ultra Chemistry, 2010,6(2)181-186.
 11. M. Shah, Poll. Res., 2006, 25(3)549-554.
 12. M. K. Bhutra, A. Soni, J. Ind. Council Chem., 2008, 25(1), 64-67.
 13. B. Pradhan and S. Pirasteh. The Open Hydrology Journal, 2011, 51-57.
 14. U.B. Gawai and S.S.Nandre. Journal of Research and Development Feb.2018, 8(06),115-118.
-

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue - 114 (B)

हिंदी साहित्य के आधुनातन आयाम

अतिथी संपादक

डॉ. ए.आर. पाटील

प्रधानाचार्य

दादासो, दिगंबर शंकर पाटील कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,
एरंडोल, जिला, जलगांव

निर्देशांक संपादक :

पा. मी. एम. व्ही. शेखार (हिंदी विभागाध्यक्ष)

डॉ. नीलक पाटील

दादासो, दिगंबर शंकर पाटील कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,
एरंडोल, जिला, जलगांव

मुख्य संपादक

डॉ. धनराज धनगर (वेबला)

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

'मैला आंचल' उपन्यास में चित्रित संथालों का संघर्ष

प्रा.डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार-निकम
हिंदी विभागाध्यक्ष
स्वर्गीय अण्णासाहेब आर.डी. देवरे
कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, महसदी
तह. साक्री जि. धुलियाँ
मो.9423523760
Email:vanitapawar27@yahoo.in

आदिवासी याने आदि से वास करने वाला इस भारत वर्ष में प्राचीन काल से इस देश में रहने वाला समाज याने आदिवासी समाज यही आदिवासी इस देश के सच्चे सुपुत्र है। लेकिन आज तक इस समाज को कोई न्याय नहीं मिला। आज भी आदिवासियों का जीवन दलित लोगों से भी सोचनीय है। आज दलित शिक्षा से संगठित होकर अपने अधिकारों के प्रति लड़ाई लड़ रहे हैं। आदिवासी लोगों के पास न शिक्षा है ना संगठन कुछ भी नहीं है उसके पास। आदिवासी लोग प्रकृति के गोद में रहते हैं। वह जंगलों में रहते हैं। जंगल ही उनके जीवन जीने का साधन है। लेकिन सभ्य समाज जंगलों की कटाई कर रहा है और इसके विरोध में आदिवासी लड़ाई कर रहे हैं, तो सरकार उसे नक्सलवादी कह रही हैं। आज आधुनिक जीवन में जो भारत का मूल निवासी आदिवासी अपने अधिकारों से वंचित हैं। शासन की तरफ से अनेक योजनाएँ बन रही हैं, लेकिन यह समाज उन योजनाओं से कोसों दूर हैं। शासन की ओर से इस समाज के लिए विकास की अनेक योजनाएँ बनानी होगी तभी यह समाज सुधर सकता है।

आदिवासी समाज इस देश का मूल निवासी होने के कारण अंग्रेजों के खिलाफ वह उठ खड़ा हो गया था। अंग्रेज भी इस आदिवासी समाज को बड़ा शत्रु मानते थे। अंग्रेजों के जमाने से आज तक उनके ऊपर अन्याय अत्याचार होते रहे हैं। स्वाधीनता मिलने के बाद भी उस समाज में कोई प्रगति तो नहीं हुयी। आज हम इक्कीसवीं सदी में वैश्वीकरण की बातें कर रहे हैं तो दूसरी ओर हमारे भाई अपने अधिकारों से वंचित, अज्ञान, अशिक्षा, दरिद्रता, गरीबी, बेकारी आदि समस्याओं से ग्रस्त हैं और दयनीय जीवन जीने के लिए अभिशप्त हैं। स्वतंत्रता मिलने पर अनेक पिछड़ी जातियों का भी कम अधिक मात्रा में विकास हो गया। परंतु यह निश्चित ही चिंतन का ही नहीं तो चिंता का भी विषय है कि आधुनिकता के इस माहौल में हमारे देश का मूल निवासी अर्थात् आदिवासी समाज जैसा और जहाँ था, वैसे और वहीं है। उनकी तरफ कोई भी विकास की धारा नहीं गयी, जो उनका विकास कर सके।

संसार के समस्त देशों में आदिवासी निवास करते हैं। आदिवासी से अभिप्राय देश के मूल वर्ग प्राचीनतम निवासियों से है। आज भारत आर्थिक विकास के पथ पर तेज गति से आगे बढ़ता जा रहा है। भारत में हर वर्ग और हर हिस्से के चेहरे पर विकास की झलक देखी जा सकती है। इस सबके बावजूद आज भी समाज का एक अंग ऐसा है जो हजारों साल पुरानी अपनी परंपराओं के साथ जी रहा है। जो ही हम बात पर विश्वास करते रहे हैं, परिणाम स्वरूप आदिवासियों पर शहरी सभ्यता एवं विकास के स्रोतों का बहुत कम प्रभाव पड़ा है, इसी कारण से सदैव ही प्रगति के गर्भीन साधनों के अभावों से ग्रस्त रहे हैं, भारत के आदिवासी आज भी जंगली परिस्थितियों में किसी तरह से अपना जीवन-यापन कर रहे हैं। संख्या में आदिवासी काफी है लेकिन विकास की धार उन तक नहीं पहुँच पा रही है। इसलिए आदिवासियों की दृष्टि जलम विरिष्ट पदार्थ बन गई है।

फणीश्वरनाथ रेणु हिंदी साहित्य के बहुमुखी प्रतिभा संपन्न रचनाकार है। उन्होंने अनेक गद्य विद्याओं में अपनी करामत खलाई। लेकिन वह हिंदी साहित्य में उपन्यासकार के रूप में जाने जाते हैं। 'मैला आंचल' फणीश्वरनाथ रेणु द्वारा लिखित एक आंचलिक उपन्यास है। अंचल विशेष को आधार बनाकर लिखे गये उपन्यास को आंचलिक उपन्यास कहा

जाता है। अंचल शब्द से अभिप्राय है- किसी देश या प्रदेश का विशिष्ट भूभाग। यह उपन्यास स्वातंत्र्योत्तर काल की उपज है जिसमें तिरस्कृत वर्ग की अनुभूतियों को चित्रित किया गया है। फणीश्वरनाथ रेणु ने स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद भारत के पिछड़े हुये गाँवों के सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक जीवन के यथार्थ को गहराई से चित्रित किया है। इसमें गाँवों के बनते-बिगड़ते जीवन की छवि को अत्यन्त कौशल्य के साथ प्रस्तुत किया है।

'मैला आंचल' उपन्यास की भूमिका में रेणुजी लिखते हैं- "यह है मैला आंचल, एक आंचलिक उपन्यास। कथानक है पूर्णिया, पूर्णिया बिहार राज्य का एक जिला है, जिसके एक ओर नेपाल, दूसरी ओर पाकिस्तान और पश्चिम बंगाल, विभिन्न सीमा रेखाओं से उसकी बनावट मुकम्मल हो जाती है, जब हम दक्खिन में संथाल परगना और पश्चिम में मिथिला की सीमा रेखाएँ खींच देते हैं। मैंने इसके एक हिस्से के एक ही गाँव को पिछड़े गाँवों का प्रतीक मानकर इस उपन्यास का कथा क्षेत्र बनाया है।"¹

'मैला आंचल' मूलतः प्रेमचंद की परंपरा को आगे बढ़ाता है। भारत के गाँवों की सामाजिक, आर्थिक बदहाली, देशी-विदेशी जमींदारों के अत्याचार, बहुसंख्याक जन-समाज का भूमिहीन होना, उनका शोषण और अमानवीय उत्पीड़न, उनके सामाजिक जीवन से जुड़ी नैतिकता-अनैतिकता संबंधी धारणाओं के यथार्थ जीवंत चित्र इस उपन्यास में सर्वत्र मिलते हैं। रेणु के अपने शब्दों में "इसमें फूल भी है शूल भी, धूल भी है, गुलाब भी, कीचड़ भी है, चंदन भी, सुंदरता भी है, कुरुपता भी- मैं किसी से दामन बचाकर निकल नहीं पाया।"² रेणु जी देहात की पगडंडी पर चलते हुए पात्र, कथानक और वातावरण ढूँढने में सफल रहे। आम मानव का चेहरा, उसका अक्खड़ व्यक्तित्व, उसका उज्ज्वल चरित्र जीवन के प्रति उसकी आस्था और उसकी भावनाओं को रेणु ने इतनी सजीवता और समर्थता से अभिव्यक्त किया कि, पाठकों को मोह लिया। एक ही रचना में अनेक धाराएँ एक साथ प्रखर तौर पर उभरी हुई दिखाई दी, यथा-आर्चलिक पृष्ठभूमि में राष्ट्रीय चेतना, सामाजिक चेतना, राजनीतिक उथल-पुथल, प्रभुत्ता संपन्न वर्ग का बोलबाला, न्यायिक शिथिलता तथा आदर्शों का उत्थान और पतन। इसमें कहीं न कहीं सामाजिक क्रांति का सूत्रपात भी परिलक्षित होता है।

'मैला आंचल' यह रेणुजी का बहुर्चंचित उपन्यास है। इस उपन्यास में जमींदार, सरदार, अमीर, उमराव लोग किस तरह गरीब, मजदूर और संथाल आदिवासीयों पर अन्याय अत्याचार करते हैं। इसका चित्रण हुआ है। जमींदार और संथालों के संघर्ष का चित्रण भी हुआ है। संथाल आदिवासी प्रतिकूल परिस्थिती में भी डटकर मुकाबला करते हैं। वह परिस्थिती से हार न मानकर संघर्ष करना ही जीवन समझते हैं। रेणु जी ने संथाल आदिवासीयों के संघर्ष को पाठकों के सामने रखकर उपेक्षित वर्ग को न्याय दिलाने का प्रयास किया है।

मरीवाई के चारण मेरीमल गौध के लोग परेशान है। मजदूरों को मजदूरी नहीं, जमीने कोही मोल बिकने लगी। अनान के पाब आरमान को गए। लोग अपना पैट भरने को बिना से छुट हुए। "कपड़े के बिना सारे गौध के लोग अर्धनग्न है। मारी ने पैट पहनना शुरू कर दिया है और लोको अंगन में काम करते समय एक कपड़ा कमर में लपेटकर काम चला लेती है, चारह वर्ष तक के बच्चे नंगे ही रहते हैं।"³

'मैला आंचल' उपन्यास की कथावस्तु के दूरे छण्ड में लेईस परिच्छेद है। इन लेईस परिच्छेदों द्वारा प्रस्तुत उपन्यास की कथावस्तु का विस्तार किया गया है। दूसरे खण्ड की कथावस्तु को सुरुआत भारत को मिले स्वराज्य की उम्मीदों से लेती है।

लेईस परिच्छेदों के अलावा उपन्यास की कई संक्षेपित कथाओं में से एक एकड़ जिनका नाम प्रसाद को लिख देते है तो सुनिश्चितता से सोचने को चार कदवा जमीन मिलती है। भारत स्वातंत्र होने की घोषणा होती है। चारों तरफ महात्मा गांधीजी की जय के

नारे लगाये जाते हैं। जुलूस में औरही हिंगना का मकतिया बाबु, "यह आजादी झूठी है, देश की जनता भूखी है।"⁴ ऐसा नारा देता है तो सब उसे मारने को दौड़ते हैं।

मेरीगंज जाकर प्रशांत कमली के घर पहुँचता है। तहसीदार विश्वनाथ प्रसाद के पैर छूने पर वे उसे गले लगाते हैं। कमली और प्रशांत के गंधर्व विवाह की बातें सारे गाँव में फैलाई जाती हैं। तहसीलदार सारे गाँव को न्यौता भेज देते हैं। गाँव के चमार नाच-नाचकर ढोल बजाते हैं, और औरतें सोहर गाती हैं। इस खुशी के अवसर पर तहसीलदार गाँववालों की सात सौ बीघा जमीन वापस लौटा देते हैं- "हरेक परिवार को पाँच बीघा के दर से जमीन मैं लौटा दूँगा। सौझ पड़ते-पड़ते मैं सब कागज पत्र ठीक कर लेता हूँ। और संथाल टोली में जाकर कहो.. वे लोग भी आकर रसीद ले जाएँ। एक पैसा सलामी या नजराना, कुछ भी नहीं। अरे मैं क्यों दूँगी ? दे रहा है नया मालिक।.. मालिक साहब का हुकूम है, सुनते हो नहीं। रो रहा है वह। वह हुकूम दे रहा है। लौटा दो। दे दो।"⁵

मेला औंधल स्वतंत्र भारत में बड़ा रही औपनिवेशिक प्रवृत्तियों और स्वातंत्र्य चेतना के बीच की टकराहट का वास्तविक दस्तावेज है। मेरीगंज गाँव के लोक जमींदारों द्वारा शोषित पीड़ित हैं। कोरे कागज पर अंगूठे का निशान लगाकर जमीनें हड़प ली जाती हैं। इसीलिए कालीचरण के नेतृत्व में जमींदार और संथालों में तीव्र संघर्ष होता है। गाँव के गरीब और बेजमीन लोग मैल की जिन्दगी जीते हैं। दिनभर बेलों की तरह काम करने पर भी मुँह में दाना नहीं जाता। गर्मी-वर्ष और जाड़ों में हाड-मोड़ मेहनत करते हैं फिर भी कीड़े-मकोड़ों की तरह जीते हैं। इसलिए प्रशांत सोचता है कि, मल्लेरिया का इलाज ढेंढने से पहले इन लोगों को इंसान बनाना आवश्यक है। जमींदार लोग इनका खून चूसकर ऐशों आराम की जिन्दगी जीते हैं। कालीचरण के मन में इनके प्रति तीव्र विद्रोह है। वह कहता है- "ये पूंजीपति और जमींदार, खटमलों और मच्छरों की तरह सोसख है।.. खटमल इसीलिए बहुत से मारवाडियों के नाम के साथ मल लगा हुआ है और जमींदारों के बच्चे मिस्टर कहलाते हैं। मिस्टर.. मच्छर।"⁶

गरीब लोगों को जमींदारों के चुगल से छुड़ाने के लिए कई राजनीतिक दल अपने पार्टी स्वार्थ के अनुसार काम करते हैं। इसमें समाजवादी पार्टी का आन्दोलन आगे बढ़ता हुआ दिखाया है। कालीचरण की क्रान्तिचेतना का जमींदार विरोध करते हैं। कांग्रेसी भी विरोध करते हैं लेकिन वह विरोध मुँह में छूरी की तरह होता है। रेणु ने इस जमीन संघर्ष को वास्तविकता के साथ चित्रित किया है। इसमें संथालों का संघर्ष महत्वपूर्ण और रोमांचकारी है। दो सौ गाँववाले और दो दर्जन संथाल और डेढ़ दर्जन संथालिने दोनों के बीच जबरदस्त संघर्ष होता है। प्रशासन रिश्वत लेकर गाँववालों को छोड़कर संथालों को गिरफ्तार करता है। अन्याय और अत्याचार के खिलाफ तड़ रहे संथालों को ही आसपास की सजा होती है।

आजादी के फलने भी समान्य मेरीगंज गाँव में ही वह आजादी के चांद और भी चढ़ गये हैं। रेणु ने आजादी का कायदा किन लोगों को हुआ वह प्रश्न भी उपन्यास में उठाया है। पूंजीपति और जमींदार आजादी के नाम समाज सेवक और नेताओं के रूप में सामने आये। आजादी के जुलूस में शामिल होने वाले कुछ लोग आजा भी भूखे हैं। क्या यही आजादी है। इस वास्तविकता का चित्रण रेणु ने किया है। ऐसे लोगों के लिए आजादी झूठी है। उनके साथ यह धोखा है।

निष्कर्ष :-

आजादी के फलने भी समान्य मेरीगंज गाँव में ही वह आजादी के चांद और भी चढ़ गये हैं। रेणु ने आजादी का कायदा किन लोगों को हुआ वह प्रश्न भी उपन्यास में उठाया है। पूंजीपति और जमींदार आजादी के नाम समाज सेवक और नेताओं के रूप में सामने आये। आजादी के जुलूस में शामिल होने वाले कुछ लोग आजा भी भूखे हैं। क्या यही आजादी है। इस वास्तविकता का चित्रण रेणु ने किया है। ऐसे लोगों के लिए आजादी झूठी है। उनके साथ यह धोखा है।

अंधक एवं आस्तविक चित्रण रेणु जी ने किया है। इसी कारण यह उपन्यास हिंदी साहित्य का मौल का पत्थर बन गया है। समाजवादी रेणुजी द्वारा लिखित 'मेला औंधल' यह उपन्यास हर वर्ग के लोगों को हृदय बने छू लेता है।

संदर्भ :-

1. मैला आँचल, फणीश्वरनाथ रेणु, भूमिका
2. मैला आँचल, एक विवेचन, डॉ. कृष्णदेव शर्मा एवं डॉ. माया अग्रवाल, भूमिका
3. मैला आँचल, फणीश्वरनाथ रेणु, पृ. 117
4. वही, पृ. 225
5. वही, पृ. 309
6. वही, पृ.176

113
4

लिंग समभाव आणि महिला सक्षमीकरण

मुख्य संपादक
प्राचार्य डॉ. अशोक खैरनार

संपादक
प्रा. कांतीलाल सोनवणे
प्रा. अतिष मेश्राम
डॉ. प्रियंका सुलाखे

ATHEARV
Library
Laxmi Narayan College
Warananagar, Debra
Mumbai, Maharashtra Dist.

- साहित्यातील समाजसुधारकांचा स्त्री विषयक विचार..... ७९
- प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले
- स्वयंसहाय्यता बचतगट आणि महिला सक्षमीकरण..... ८४
- डॉ. संभाजी पाटील
- महिला सबलीकरण आणि स्त्री जीवन ९०
- प्रा. नाईक पी.एन.
- राष्ट्रीय विकास आणि महिला सक्षमीकरण ९२
- प्रा. सुरेश रमण देसले
- भारतातील आर्थिक नियोजन आणि स्त्री सक्षमीकरण ९७
- प्रा. श्रीमती नेरे अरुणा विजयकुमार
- जात, लिंगभाव आणि हिंसाचार १०२
- प्रा. गजेंद्र सोगा जगदेव
- श्रीमती इंदिरा गांधी १०७
: भारताच्या प्रभावशाली महिला पंतप्रधान
- प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे
- महिला सबलीकरण आणि सामाजिक स्थित्यंतरण ११३
- प्रा. दत्तात्रय प्रभूराव मुंडे
- ✓ गीता साने यांच्या 'हिरवळीखाली' ११६
या कादंबरीमधील स्त्री चित्रण
- प्रा. मिलिंदकुमार भिकाजी देबरे
- निवडक दलित कथेतील स्त्री दर्शन..... १२१
- प्रा. अरुण डी. मोरे
- 'कुलवधु'चे कथानक व सामाजिक स्थिती १२५
- प्रा. निलेश एकनाथ पाटील
- महिलांचे घटनात्मक व कायदेशीर अधिकार १३३
- प्रा.डॉ. राजू परभत निकम
- महिला सक्षमीकरण आणि महिलांचा राजकीय सहभाग १४०
- प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर
- प्रा. गजानन भिकाजी फुलसावंगे

- महिला
- राष्ट्रीय
-
- भारतीय
-
- भारतीय
-
- महिला
-
- बहिणा
-
- साक्षी
- आंबेवीर
-
- महिला
-
- स्त्री मुक्त
- यातील
-
- महिला
- योगदान
-
- मराठी
-
- महिला
-

गीता साने यांच्या 'हिरवळीखाती' या कादंबरीमधील स्त्री चित्रण

- प्रा. मिलिंदकुमार धिकारी देवेंद्र महाराष्ट्रक प्राध्यापक, स्व. अण्णा. आर. डी. देवेंद्र कला व शिक्षण महाविद्यालय मराठी, ता. साडी, वि. पुळे

प्रस्तावना

भारतीय समाजात शिवांना खूप महत्त्वपूर्ण स्थान असले तरी मानवी समाज हा स्त्री आणि पुरुष अशा दोन भागात विभागला गेला आहे. हा लिंगभेद स्त्री-पुरुष विषयतेची प्रकथने जाणीव करून देतो. या विषयतेची बीजे फार प्राचीन असून गेला अनेक घटक कारणीभूत असल्याचे लक्षात येते. लिंगभेद, यथर्व्यवस्था, जातीव्यवस्था, धार्मिक चात्सीरीती, कर्माकांड, व्रतवैकल्ये, पारंपरिक प्रथा, मातृत्व-देवत्वाच्या कालाना हे घटक शिवांच्या उदरीला बाधक असल्याचे निदर्शनास येते. स्त्री-पुरुष विषयता ही निर्माणित नसून मानवनिर्मित आहे हेदेखील सिद्ध झाले आहे. जोपर्यंत महिला सर्वात्मिकरण होत नाही तोपर्यंत समाजाविकासाच्या गण्या वेगळी व दिशाभूल करणाऱ्या आहेत. स्त्रीच्या स्वतंत्र समग्र अस्तित्वाचा शोध घेण्यासाठी महिला सर्वात्मिकरण आवश्यक आहे.

शिक्षण, आरण्य, राजकार, स्त्री-पुरुष समानता, आत्मसन्मान ही महिला सर्वात्मिकरणाची पंचसूत्री आहे. एकत्रिणिसाव्या शतकामध्ये प्रबोधन चळवळीने शिक्षण प्रसाराची मोहीम हाती घेतली. त्यातून भारतीय शिवांच्या उदरगमनाचा प्रयत्न सुरू झाला. शिक्षणाचा स्पर्श शाल्यामुळे स्त्रीया स्वतःच्या आनुयाकाडे जाणूकनेने पाहू लागल्या. शिक्षणाने आत्मभान आलेल्या स्त्रीया नोकरी करून आर्थिकदृष्ट्या संपन्न झाल्या. शिवांच्या अनेक प्रश्नांचे प्रतिबिंब गीता साने यांच्या कादंबऱ्यामध्ये पडलेले आहे. महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान व विकासाची संधी उपलब्ध करून देणे आणि लिंगभेदावर आधारलेली विषम समारंभना नष्ट करून समतेवर आधारित समाजाव्यवस्था प्रस्थापित करणे हा स्त्रीवादी दृष्टिकोण म्हणजे महिला सर्वात्मिकरण होय.

उद्दिष्ट - १) महिला सर्वात्मिकरणाचा अर्थ समजावून घेणे. २) शिवांच्या प्रश्नांचे स्वरूप व शिवांच्या समस्यांचे अध्ययन करणे. ३) शिवांच्या सामाजिक दर्जाचे अध्ययन करणे.

गृहितके - १) समाज, साहित्य आणि संस्कृती यात स्त्री आणि पुरुषांच्या लिंगभेदी प्रतिमा रुढ झालेल्या आहेत. २) पुरुषांचा शिवांकडे बघण्याचा दृष्टिकोण पारंपरिक स्वरूपाचा आहे. ३) भारतीय संस्कृती ही शिवांच्या शोषणावर उभी

११६ । अखर्व पब्लिकेशनस

आहे. ४) स्त्री-पुरुष विषयता ही मानवनिर्मित आहे. ५) शिक्षणामुळे शिवांना आत्मभान प्राप्त झाले आहे. ६) समाजविकासासाठी स्त्री सर्वात्मिकरण आवश्यक आहे. ७) एक माणूस म्हणून स्त्रीची प्रतिमा निर्माण करताना गीता साने लैंगिकतेचा शोध घेतले. ८) आधुनिक काळात स्त्री जीवनात आपुलप्य बदल होत आहेत.

विषय विवेचन

युनोने १९७५ ते १९८५ हे दशक 'आंतरराष्ट्रीय स्त्री दशक' म्हणून जाहीर केले, तेव्हापासून स्त्रीप्रश्नांचा जाणीवपूर्वक विचार होऊ लागला. प्रबोधन कालखंडात आधुनिक मूल्यांच्या परिचयामुळे स्त्री प्रश्नाविषयीचे विचारमंडन भारतात सुरू झाले. आधुनिक साहित्य आणि समाज यांच्या अनुबंधातून साहित्यविषयक नव्या संकल्पना उदयास आल्या. भारतीतील कादंबरी वाङ्मयान शिवांच्या प्रश्नांची मांडणी प्रभावीपणे केली गेली. या कालखंडात स्त्री शिक्षणाची सुरुवात झाली. शिवा शिक् लागल्यामुळे जीवनचे वेगळे धान त्यांना येऊ लागले. ती लिहू लागली. तिची दृष्टी विकसित होऊ लागली. तिच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची जाण तिला झाली. त्या भूमिकेतूनच ती कुटुंब, समाज, जग याकडे पाहू लागली.

गीता साने यांनी त्यांच्या कादंबऱ्यांमधून तत्कालीन स्त्री प्रश्नांची मांडणी केली. स्त्री जीवनाचे, शिवांच्या समस्यांचे वास्तव चित्रण त्यांनी केले. गीता साने यांच्या कादंबऱ्यांतील नायिका कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय तसेच लैंगिक स्वातंत्र्याची मागणी करताना दिसतात. शिवांचे संपर्कमय जीवन, शिवांची होणारी कुचंबना, शिवांचे होणारे लैंगिक शोषण, समाजाचा शिवांकडे बघण्याचा दृष्टिकोण, शिवांचे दुय्यमत्व, पुरुषी बराबर्ता, पारंपरिक व पुरोगामी विचार यांच्यात होणारी मानसिक ओढाताण अशा अनेक प्रश्नांची चर्चा गीता साने यांनी त्यांच्या कादंबऱ्यांमधून केली आहे. प्रचलित पुरुषप्रधान संस्कृतीत शिवांची नेहमीच अवहेलना केली जात होती. तिला दुय्यम समजून केवळ गृहीत धरले जात होते. तिच्या मनाचा, भावनेचा कोणताही विचार केला जात नव्हता. सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक अशा सर्वच क्षेत्रात तिला जाणीवपूर्वक संधी नाकारली जात होती. यानेच शिवांच्या वाट्याला व्यथा, वेदना, उपेक्षा, वंचितता, एकाकीपण आलेले आहे. शिवांकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोण भोगवादी होता. गीता साने यांच्या कादंबऱ्यांतून शिवांची स्वातंत्र्य विषयक जाणीव स्पष्टपणे दिसून येते.

'हिरवळीखाती' ही स्त्री सर्वात्मिकरणाचा सर्वांगाने विचार करणारी कादंबरी आहे. तसेच कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, सामाजिक क्रांती, राजकारण, समलैंगिकतेची समस्या अशा अनेक सामाजिक गोष्टींवर या कादंबरीत प्रकाश

पातिव्रत्याची जोखीम पत्नीवर लादली जाते आणि मत्सरीपणाचा आरोपही स्त्रियांवरच टेवला जातो हे वास्तव अधोभक्षित होते.

याच कादंबरीतून वनिता हिच्या व्यक्तिरेखेतून स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याविषयीचे परखड विचार मांडलेले आहेत. पुरुषाचे पावित्र्य सोव्याचे भांडे आणि स्त्रियांची अन्नू कावोची फुलदाणी असे का? हा तिचा प्रश्न वाचकाला अंतर्मुख करतो. तिचे विचार पुरोगामी आहेत. ती म्हणते, 'मी अबला आहे, स्त्री आहे ही जाणीव हवी कशाला? मी मानव आहे, मला मानवाचे सर्व हक्क आहेत. प्रत्येक पुरुष मला 'स्त्री' म्हणून ओळखतो. त्यांची दृष्टी विकृत आहे. या विकृत दृष्टीमुळेच आपल्यावर समाजात अत्याचार होतात.' समाजाची दृष्टी विकृत असल्यामुळेच स्त्रियांवर अत्याचार होतात. वनितेच्या मते, 'पत्नी म्हणजे नवऱ्याच्या वासनापूर्तीसाठी घरात आणलेले एक यंत्र आहे.' समाजाच्या रागिमक्तेवर वनिता कट्टोर भाष्य करते. विवाहासंदर्भात वनितेची मते परखड असल्याचे दिसते. 'तंत्र हा एक करार आहे. तसेच जगत अत्यंत अश्लील कोणती गोष्टी असेल तर तो हिंदू विवाह आहे.' असे ती म्हणते. तिच्या मनसुराद वागण्यामुळे समाजाकडून वनिता पतिता ठरवली जाते. या संदर्भात वनिता म्हणते, 'आमच्यावरचे जुलूम केवळ व्यक्तिगत नसतात. ते विशेषतः सामाजिक असतात. माझ्या आयुष्याला खुणारे काटे समाजाचे निर्माण केले. चापाने पोर, भावाने बहीण जबराने भ्रष्ट केली तरी समाज डोळ्यांवर कातडे ओढतो. ते पाप पुरूषी असते. समाजाची स्त्रियांकडे पाहण्याची दृष्टी संकुचित असते.' त्याचप्रमाणे 'आमचे विवाह कायदेशीर असतात त्याची किंमतही आमहाला तशीच द्यावी लागते. पतीला सोडण्याचा हक्क आमहाला नसतो. आम्ही आमच्या नशिबावर अवलंबून राहतो' अशी विवशता वनिता व्यक्त करते.

गीता साने यांच्या कादंबऱ्यांमधील नायिका सुशिक्षित आहेत, नवमताचा पुरस्कार करणाऱ्या आहेत. सुशिक्षित मुलींविषयी समाजात असणारे गैरसमज याचे चित्रण गीता साने यांनी केले आहे. एकीकडे मधूखर निर्बंध लादणारा मात्र वनितेकडे आकर्षित होणारा मधूचा नवरा या कादंबरीत दिसतो. पुरुषांचा व पर्यायाने समाजाचा दुटप्पीपणा उघड करण्यात गीता साने यांच्या नायिका यशस्वी झाल्या आहेत. 'काही विचारांत पुरुष वगळता सामान्य भारतीय पुरुषांचा स्त्रियांना बरोबरीचे स्थान देण्याला विरोध आहे. परंपरांची पकड इतकी जबादस्त आहे की, आपल्या फायद्यासाठीही पुरुष स्त्रियांचे हे स्थान मान्य करीत नाहीत.' गीता साने यांच्या या विधानात बराच तथ्यांश आहे. पुरुषांना स्वतः वर्चस्व राखावयाचे असल्याने ते नेहमीच स्त्रियांना दडपण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे स्त्रियांना समानतेची वागणूक मिळत नाही. भारतीय समाजावर परंपरांची पकड

टाकला आहे. हिंदू धर्म, विवाह संस्थेचे स्वरूप, त्यातील वास्तव, स्त्री शीलांबद्दलच्या पातिव्रत्याच्या कल्पना याविषयी या कादंबरीत प्रखर मते मांडली आहेत. पुराणमतवाद व नवमतवाद हा संघर्षदेखील येथे दिसून येतो. स्त्री-पुरुष भेद स्पष्ट करून स्त्रियांचे सामाजिक स्थान शोधण्याचा प्रयत्न गीता साने करतात. या कादंबरीची नायिका मधू शिकलेली असली तरी तिचे विचार पारंपरिक आहेत. स्वभावतःच भित्री असलेल्या मधूला परंपरेचे जोखड दूर करता आले नाही. याचे प्रमुख कारण म्हणजे स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचा आत्मविश्वास तिच्याजवळ दिसत नाही. स्वतःचा जोडीदार निवडण्याचे धैर्य तिच्यात नाही. तिच्या राशीला मंगळ असल्याने एक प्रकारचा न्यूनगंड तिच्यात दिसतो. 'या मंगळामुळे तिला एका विजवराच्या गळ्यात बांधले जाते. विजवराच्या गळ्यात बांधलेली मधू ही सुशिक्षित असली तरी ती आपला पतिव्रता धर्म निभावते. मधूचे सासू श्रीमंत असले तरी तिला तेथे मन मारून जगावे लागते. परिस्थितीशी समझोता करून ती आर्य स्त्रीचा धर्म निभावते. विजवराची पत्नी होणे ही काही सोपी गोष्ट नसते. बिजवर पुरुषाचे प्रेम कधीही पत्नीच्या व्यक्तिमत्त्वावर जडलेले नसते. तिच्या नशीबी पतीच्या मधुर प्रणयचेंदा नसतात. ती पोकळार्थीच समजली जाते.' मधूचे हे विधान तिच्या मनातील घालपेल स्पष्ट करते. मधूचा नवरा तिच्यावर पुरूषी वर्चस्व गाजवतो. घरी आलेल्या पाहुण्यांचा नीटपणे पाहुणचार न झाल्याने तो मधूखर रगावतो. शिकलेल्या मुलींबद्दल असलेले गैरसमज या कादंबरीत दिसतात. शिकलेल्या मुली गर्वित असतात. त्या गृहिणीपदाला नालायक ठरतात असे बोलले जाते. एवढ्या मोठ्या घरी तिला दिलेले असल्यामुळे जबाबदाऱ्यांचे ओझे तिला पेलवे लागते. तिच्या वैयक्तिक सुखदुःखाची, भावभावनांची कुणालाच फिकिर दिसत नाही. असे सरळमार्गी जीवन जगूनही तिचा नवरा तिच्या चारित्र्यावर संशय होतो. तसेच तिला आदर्शकीचा धर्म शिकवतो. ज्याच्याशी जन्माची गाठ बांधली त्याला ती परमेष्ठ मानते. पण तिच्या या सरळ वागण्याचे तिला वाईट फळ मिळते. ती सौशिक आहे, समंजस आहे, परावलंबी आहे, तिला कोणत्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य नाही. साधे व्याख्यान ऐकायला जायचे म्हणजे तिला नवऱ्याच्या परवानगीची आवश्यकता भासते. म्हणूनच मधूची मैत्रीण तिला 'सोऱ्याच्या पिंजऱ्यात बांधलेली मैना' असे म्हणते. तिची ही प्रतिक्रिया बरीच बोलकी आहे. मधूचे कुटुंबातील स्थान अगदीच नाण्य आहे. फक्त काम करणारी मोलकरीण एवढेच तिचे स्थान दिसते. तिच्या मनाचा कुटुंबात अजिबात विचार केला जात नाही. मधू ही एक उपभोग्य वस्तू, घरातील अडाळ ठरली. स्त्री म्हणून तिला स्वतःच्या असहायतेची जाणीव होते, म्हणून ती पुणे येथे 'सेवासदन' मध्ये रहावयास निघून जाते. मधूच्या मनाची कुचंबणा या कादंबरीत दिसते. तसेच सामाजिकदृष्ट्या

किती घट्ट आहे हेही या निमित्ताने अधोरेखित केले आहे.

सारांश

जन्मापासून मरूप्यत स्त्री व पुरुष यांना वेगवेगळ्या नियमांनी कसे वागवले जाते व स्त्रियांवर जाणीवपूर्वक बंधने कशी लादली जातात याचे निदर्शक असलेली ही कादंबरी आहे. स्त्री स्थलीकरण हा त्यावरचा उपाय आहे. स्त्री आणि पुरुष यांच्या समाजात ज्या प्रतिमा बळ आहेत त्या जन्मसिद्ध नाहीत. त्या समाजाने घडविल्या आहेत. स्त्रीवादचा विरोध पुरुषप्रधान मानसिकतेला आहे. तसेच स्त्रीवाद ही सामाजिक विचारसरणीतून उद्भवलेली विचारसरणी आहे. गीता साने यांच्या कादंबऱ्यांमधील नायिकांचा स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून विचार करण्यास या नायिका शिकलेल्या आहेत. सुशिक्षित असल्यामुळे त्यांच्यात आत्मविश्वास दिसून येतो. स्वतःच्या सामर्थ्याची त्यांना जाणीव झालेली दिसते. स्त्री स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ त्यांना कळलेला होता. समानता आणि हक्क यासाठी या नायिकांनी संघर्ष केलेला दिसतो. गीता साने यांच्या 'हिरवळीखाली' या कादंबरीच्या नायिकांचा सामाजिक दृष्टिकोन तपासला असता तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती, हिंदू धर्मात रुढ असलेल्या प्रथा परंपरा यांचा परिणाम त्यांच्यावर झालेला होता असे निदर्शनास येते. समाज शिक्षाकडे 'उपभोग्य वस्तू' अशा संकुचित दृष्टिकोनातून बघली असे या नायिकांना वाटते.

नियतकर्म - १) गीता साने यांच्या कादंबऱ्या नायिकाप्रधान असून स्त्रीमुक्तीचा विचार त्यांच्यात आढळतो. २) गीता साने यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये जुन्या-नव्याचा, स्त्री-पुरुष मनोवृत्तीचा संघर्ष दिसतो. ३) गीता साने यांच्या कादंबऱ्यांतील नायिका सुशिक्षित, व्येयवादी व पुरोगामी विचारांच्या आहेत. म्हणून त्यांच्या स्त्री व्यक्तिरेखा वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. ४) गीता साने यांच्या कादंबऱ्यांतील नायिका स्वतःचा शोध घेताना व स्त्री मुक्तीसाठी घडपडताना. ५) स्त्री शिक्षण, वपुषीक्षा, पाठिंब्याच्या कल्पना, लैंगिक स्वातंत्र्य, विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था, पती-पत्नी संबंध, आर्थिक स्वावलंबन, धर्म-नीती-कायदा या संदर्भात या नायिका परखड व पुरोगामी मते मांडतात. ६) पावित्र्य, विनय, शालीनता या संदर्भात पुरुषांना व स्त्रियांना वेगवेगळा न्याय दिला जातो. ७) स्त्रीला माणूस म्हणून जगताना कराव्या लागणाऱ्या संघर्षांची रूपे गीता साने यांनी अभिव्यक्त केली.

संदर्भसूची

१. 'भारतीय स्त्रीचौवन', गीता साने, मौज प्रकाशन, मुंबई.
२. 'स्त्रीचा आत्मसंघर्ष', मृणालिनी शहा, स्वतंत्रवर्धन प्रकाशन, पुणे.
३. 'स्त्रीवाद आणि माठी सहिल', वंदना महाजन, विजय प्रकाशन, नागपूर.
४. 'स्त्री प्रजनांची वाटचाल', विद्युत भागवत, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
October-November-December-2018
Vol. 5 Issue 4

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

ATTESTED BY
[Signature]
[Date]
[Name]
[Address]

- This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
 - Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
 - Cosmoc Impact Factor (CIF)
 - International Impact Factor Services (IIFS)

बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्याची विविधता आणि आशयघनता

प्रा. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे
सहाय्यक प्राध्यापक (मराठी)
स्व.अण्णासाहेब आर.डी.देवरे
कला व विज्ञान महाविद्यालय,
म्हसदी ता.सांज्जी जि.धुळे
भ्रमणध्वनी - ९४०४५६८३५६
milindkumardeore@gmail.com

प्रस्तावना :-

बहिणाबाई चौधरी यांचे काव्य म्हणजे मराठी साहित्याला मिळालेली अपूर्व देणगी होय. बहिणाबाईंच्या कविता आणि त्यातील आशय बघिलेल्यास 'कवी जन्मावा लागतो, तो घडविला जात नाही' याची प्रचिती येते. इ.स.१९५२ साली बहिणाबाईंची गाणी पुस्तकरूपाने महाराष्ट्रासमोर आली. त्यांच्या कवितेवरल कोणी म्हणते, जागेपणाचे एक स्वप्न.शेतात सापडलेला मोहरांचा हंडा.अपूर्व चमत्कार.प्र.के.अत्रे यांनी तर बहिणाबाईंच्या गाण्यांना 'बावनकशी सोन' म्हटलं आहे.यावरून बहिणाबाईंच्या काव्याची श्रेष्ठता लक्षात येते.अक्षरशः असलेल्या बहिणाबाई चौधरी यांचे नाव शिक्षणाचे महाव्यार असलेल्या जळगाव येथील उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाला देऊन त्यांचा सार्थ गौरव करण्यात आला आहे.

बहिणाबाई अशिक्षित होत्या.रामाचे आणि विठ्ठलाचे मंदीर याच त्यांच्या शाळा. बहिणाबाईंनी भजन - कीर्तनातून आणि अनुभवजन्य शाळेतून फार मोठे शिक्षण आत्मसात केलेले होते.विविध विषयांना सहजस्पर्श करीत जगण्याचा संदेश देणा-या त्यांच्या कविता चकीत करून सोडतात.बहिणाबाईंच्या कविता विविधांगी आहेत. शेतीची कामे करीत असतांना ग्रामीण बोलौत उत्स्फूर्तपणे व्यक्त झालेले हे काव्य श्रेष्ठ मानवी मूल्यांचा संदेश देतात.निसर्गदर्शन, कृषीदर्शन याबरोबरच ग्रामीण जीवनातील व्यथा,वेदना,दु:ख यांचो विविध रूपे, अतीव कष्ट,ग्रामवास्तव याचा स्पर्श त्यांच्या कवितेला आहे.आपल्या चिंतनशील प्रतिभेतून बहिणाबाईंनी मानवी जीवनदृष्टीचे व समाजजीवनाचे प्रतिबिंब टळकपणे व्यक्त केले आहे.त्यांचे काव्य म्हणजे मराठी साहित्यातील एक चमत्कारच आहे. आशयाच्या दृष्टीने समृद्ध असणारी त्यांची कविता अभिव्यक्तीच्या दृष्टीनेही महत्वपूर्ण आहे. ती जरी पारंपरिक वाटत असली तरी त्यात आधुनिकता आहे.

गृहीतके :-

१. बहिणाबाई चौधरी एक प्रतिभावंत कवयित्री आहेत.
२. बहिणाबाई चौधरी यांची कविता मातृशी,निसर्गशी आणि माणसाशी नाते जोडते.
३. निसर्ग हा बहिणाबाईंच्या कवितेचा अविभाज्य घटक आहे.
४. बहिणाबाईंच्या कविता कृषीजीवनाशी निगडित आहेत.
५. बहिणाबाईंनी शोक-यांचं सुख-दु:ख बोलकं केलं.
६. बहिणाबाईंच्या कवितेतील आशय जीवनाशी संलग्न आहे.
७. बहिणाबाईंची गाणी जीवनाचे तत्वज्ञान सांगत पुढे जातात.
८. बहिणाबाईंची लोकगाणी जीवनाचा साक्षात्कार घडविणारी आहेत.
९. अनुभूती आणि अभिव्यक्तीचा मनोज्ञ संगम बहिणाबाईंच्या काव्यात दिसतो.
१०. बहिणाबाईंचे काव्य व्यापक आणि सर्वस्पर्शी आहे.

विषयविवेचन :-

खानदेशातील असोदा (जि.जळगाव) येथे जन्मलेल्या बहिणाबाई घोघरो यांना त्यांच्या जीवनातून धवतून स्फुरलेले काव्य सवोनाच अचंबित करणारे आहे. एका निरक्षर, अडाणी, कष्टकरी स्त्रीने जे अलौकिक काव्य रचले त्याला मराठी साहित्यविश्वात तोंड नाही. खानदेशात एका शेतकरी कुटुंबात बहिणाबाई जन्मल्या. तेथील ग्रामीण परिसराशी समरस झाल्या. शेतातली अनेक कष्टाची कामे त्यांना करावी लागली. त्यांच्या अनुभूतीतील सार त्यांनी आपल्या कवितेतून व्यक्त केलेले आहे. बहिणाबाईंची नाळ मातीशी जुळलेली असल्याने त्या ख-या अर्धाने निसर्गकन्या, भूमीकन्या आहेत. निसर्ग हे त्यांच्या कवितेचे अंगभूत वैशिष्ट्य आहे.

बहिणाबाईंचे संपूर्ण आयुष्य ग्रामीण भागात गेले. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या शेतीवर त्यांचा उदरनिर्वाह चाले. त्यामुळे त्यांच्या कवितेत कृषीसंस्कृती जेशे नांदते असा ग्रामीण परिसर जिवंत होताना दिसतो. शेतशिबारातल्या श्रमसंस्कृतीत त्या रमल्या. त्यांचे संपूर्ण आयुष्य कष्टात गेले. शेतीशी निगडित असे अनेक छोटे मोठे व्यवसाय, ग्रामीण भागातील बारा बलुतेदारांच्या जीवन व्यवहारांचे जीवन दर्शनही त्यांच्या कवितेतून घडते. ग्रामीण संस्कृतीचे अतिशय सूक्ष्म व वास्तव्य प्रतिबिंब बहिणाबाईंच्या कवितेत पडलेले दिसून येते.

“ जगण्याचा अर्थ समजून घेणे म्हणजे बहिणाबाईंची कविता समजून घेणे. ” बहिणाबाईंची जीवनावर अपार श्रद्धा होती. परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवून जगण्याचा मंत्र त्यांनी दिला. एका साधारण स्त्रीच्या भावभावनांचे नि संसाराचे दर्शन घडविणारे त्यांचे काव्य संपूर्ण मानवी जीवनाचे आणि आजुबाजूच्या परिसराचेही प्रत्येकरी दर्शन घडविते. समाज, समाजातील व्यक्ती, सभोवतालची परिस्थिती, कौटुंबिक जबाबदारी यातून बहिणाबाईंचे भावविश्व घडत गेले. त्यातच त्यांच्यावर ऐन तारुण्यात वैधव्याची कु-हाड कोसळली. मग जगण्यासाठी करावया लागणा-या धडपडीतून त्यांची गाणी आकाराला आली. ही गाणी जीवनविषयक तत्वज्ञान शिकवितात व जगायला मार्गदर्शक ठरतात.

‘संसार’ हा फार मोठा जाडुगार आहे. तो सुखदुःखात्मक आहे. या संसारात सुखापेक्षा दुःखच जास्त आहे मात्र हा संसार कुणालाही चुकलेला नाही. म्हणून तो कसा गोड करून घेता येईल ते बहिणाबाई सांगतात. हा संसार दिसतो तेवढा सोपा नाही. त्यासाठी चटक सहन करावयाची तयारी हवी. एकमेकाला समजून घेत संसार केला तरच तो सुखाचा होतो. अशा या संसाराला लोडणं मानलं तर चाटयला दुःखच येईल. म्हणून पती - पत्नीने विचार विनिमय करून संसार करावा असा उपदेश बहिणाबाई करतात.

अरे संसार संसार
नाही रडणं कुडनं
येडया गयातला हार
म्हणू नको रे लोडनं

यात त्यांचे जीवनविषयक तत्वज्ञान सामावलेले आहे. जीवन जगाताना संघर्ष हा अटळ असतो म्हणून प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्याची तयारी हवी असे बहिणाबाई सांगतात. देवापेक्षा स्व कर्तृत्वावर विश्वास असणा-या बहिणाबाई दुःख कुरवाळीत बसल्या नाहीत. जगाच्या भल्याबु-या अनुभवांनी त्या खूप शिकल्या आहेत. मानवी जीवनाची क्षणभंगुरता आणि त्याचबरोबर मानवी आयुष्याचे मोलही त्यांनी महत्त्वाचे मानले. बहिणाबाईंनी गाणी गात गात, सुखाला नकार देत, दुःखाला होकार देत खरा संसार केला आणि संसाराचे मर्म सांगितले.

बहिणाबाईंची कविता मानवी मनाचे सूक्ष्म कंगोरे उलगडून दाखविते. मन ही अशीच चिंतनशील कविता. मानवी मनाचा अभ्यास हे एक न संपणारे आव्हान आहे. मनाचा धांग लागत नाही आणि त्याला समजून घेण्याचे प्रयत्न संपत नाहीत. बहिणाबाई मनाकडे कल्पक दृष्टीने पाहतात. मनाचे वास्तव स्वरूप त्या स्पष्ट करतात. एखाद्या मानसशास्त्रज्ञाला विश्लेषण करता येणार नाही असे मानवी मनाचे सूक्ष्म कंगोरे बहिणाबाईंनी उलगडून दाखविले आहेत.

‘मनं वदाम्य वदाम्य

उभ्या पिकातलं दोर

किती हाकला हाकला

फिरो येतं पिकावर'

मनाचे विश्लेषण बहिणाबाईंनी एवढ्या सहज सोप्या शब्दात केले आहे. मनाचं वास्तव स्वरूप त्या स्पष्ट करतात. ही कविता मनाच्या प्रचंड गुंतागुंतीचा प्रत्यय देत राहते.

माणूस हा त्यांच्या जिवाळ्याचा विषय. कारण निसर्गाच्या प्रत्येक घटकाला माणसाचा संदर्भ असतो. माणसाचं जगणं हे तौलाचं असावं धरित्रीच्या मोलाचं असावं असे त्यांना वाटते. यातच माणसाचं माणूसपण असतं. माणसाचं जगणं उन्नत व्हावं असं त्यांना वाटतं. कधीकधी माणसाला देव सापडून जातो पण अनेकदा माणसातला माणूस हरवून जातो. बहिणाबाई मानवतेच्या पुजारी होत्या. कृतज्ञताशून्य माणूस पाहून त्यांचं मन व्यथित होतं. माणसाच्या स्वार्था, मत्तलबी प्रवृत्ती बद्दल त्यांच्या मनात चीड आहे. माणसाच्या कृतघ्नपणाचा त्या तिरस्कार करतात व म्हणतात ,

'मानसा मानसा

कधी व्दशीन मानूस

लोभासाठी झाला

मानसाचा रे कानूस'

'माणूस' या कवितेतून माणसाची निघत, इमान याचं स्वरूप कळू लागतं. बहिणाबाईंनी जणू मानवतेलाच आवडून केले आहे.

बहिणाबाईंच्या काव्याचा विशेष असा की ,त्यात सभोवतालचे वास्तव प्रतिबिंब उमटले आहे. अनुभूतीतला निवंतपणा त्यांच्या कवितेत दिसतो. 'कशाले फाय म्हणू नही' ही कविता आपल्याला मानवधर्म शिकविते.

इमानाले इसरला

त्याले नैक म्हणू नये

जन्मदात्याला भोवला

त्याले लोक म्हणू नये

असे अनेक मौलिक विचार त्यांच्या काव्यात दिसून येतात. मानवाच्या विकासात मूल्यसंस्कारांचा मोठा वाटा असतो. हे मूल्यसंस्कार रूजविण्याचा प्रयत्न ही कविता करते.

आला सास गेला सास

जीवा तुझं रे तंतर

अरे जगणं मरणं

एका सासार्ध अंतर

जीवन मृत्यूधे असे गणित एवढ्या सहजतेने सोप्या भाषेत मांडणा-या बहिणाबाई वाचकाला थक्क करून सोडतात. जीवनविषयक राहाणपण आणि वास्तवाचे भान त्यांच्याजवळ होते. बहिणाबाईंचं जीवन आणि बहिणाबाईंचं काव्य यांचा स्वतंत्रपणे विचार करणाचं अशक्य आहे. बहिणाबाईं जीवनाकडे अतिशय समजसपणे पाहतात. " बहिणाबाईंचा प्रत्येक अनुभव वाचकाला काही ना काही तरी सांगून जातो. त्यांचा प्रत्येक अनुभव बोलका होतो. तो अनेक गोष्टींची आपणांस जाणीव करून देतो. प्रसंग कितीही साधा असो , नित्य स्वरूपाचा असो , सर्वसामान्य पातळीवरचा असो त्यातील विविधता , विचारधन , व्यापकता गवसते बहिणाबाईंच्या प्रतिभाशक्तीला. " २

बहिणाबाईंच्या काव्यातून माणसाला जीवन जगण्याचा मंत्र मिळतो. एक प्रकारे दिलासाही मिळतो. जीवनात येणा-या अडी-अडचणींना कशाप्रकारे तोंड द्यायचं हे त्यांची कविता आपल्याला शिकविते. बहिणाबाईंच्या काव्यात तत्त्वचिंतन आहे, जीवनविषयक तत्त्वज्ञान आहे. माहेरची माया, जिवाळा आहे तसाच अभिमानही आहे. सर्वसामान्यांच्या जीवनातील आनंदात भर टाकणारे सणवार आहेत. शेती व्यवसाय विषयक सूक्ष्म तपशील आहे, व्यक्तीविषयक आदर आहे. परमेश्वरा

वरील नितांत श्रद्धा आहे. मानवी मनाला व्यापून टाकणारं सारं सारं काही आहे. बहिणाबाईंच्या तत्वज्ञानपर व विज्ञाननिष्ठ कवितांनी समीक्षकांना भारावून टाकले आहे.

निसर्ग हा बहिणाबाईंच्या कवितेतील महत्त्वाचा घटक आहे. बहिणाबाईंच्या कवितेतील निसर्ग त्यांच्या जीवनाशी एकरूप झाला आहे. त्यांच्या सुखदुःखाशी निगडित आहे. निसर्गाशी बहिणाबाईंचे अतुट नाते होते. म्हणून 'निसर्गकन्या' होण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला आहे. पाऊस, बारा, धरती, आकाश, वृक्ष अशा अनेक घटकांमधून बहिणाबाईंनी निसर्गाचे दर्शन घडविले आहे. बहिणाबाईंनी आपल्या भावभावना निसर्ग कवितेतून सुंदर रीतीने व्यक्त केल्या आहेत. निसर्गाच्या विविध रूपांत त्यांना परमेश्वर दिसे. निसर्ग आपणांस भरभरून देतो म्हणून निसर्गाशी जवळीक साधून, मैत्री करून त्याचे संगोपन करा असा सल्ला बहिणाबाई देतात. बहिणाबाई देवाला 'अजब गारोडी' अशी पदवी देतात. मानवी संवेदना जाग्या ठेवण्यासाठी बहिणाबाईंच्या निसर्गकविता महत्त्वपूर्ण आहेत.

शेतक-यांच्या जीवनामध्ये पावसाला खूप महत्त्व असले. त्या पावसाचे वर्णन बहिणाबाई 'आला पाऊस' या कवितेत करतात.

'आला पहयला पाऊस,

शिपडली भुई सारी

धरतीचा परमय,

माझं मन गेलं धरो.'

'धरतीले दंडवत' ही कविता तर काळ्या आईवरील आत्यंतिक श्रद्धा व्यक्त करणारी आहे. " त्यांची काव्यसृष्टी निसर्गप्रतिमांनी खचून भरली आहे. त्यांची चित्रवृत्ती, भाषाशैली मनोबोधक आहे. त्यांची गाणी प्रासादिक आहेत; श्रवणमधुर आहेत. त्यांच्या गाण्यात आनंद आहे; पण आनंदाची बेहोषी नाही. सुख आहे; पण दुःखाचा आक्रोश नाही. तत्वज्ञान आहे; पण तत्वज्ञानाचा रूक्षपणा नाही. उपदेश आहे; पण उपदेशातील कोरडेपणा नाही. " शेतीच्या साधनांपासून ते नांगरणी, वखरणी, पेरणी, कोळपणी वणणी, रगडणी, उपनणी या सर्व शेतीच्या कष्टांच्या व नीरस गोष्टींमध्येही बहिणाबाईंची प्रतिभा काव्यमय पध्दतीने व्यक्त होताना दिसते.

डॉ. मधुकर वाकोडे बहिणाबाईंच्या प्रतिभेविषयी म्हणतात, " भूमीच्या ठिकाणी असलेली सृजनशीलता आणि मेघाच्या ठिकाणी सामावलंली वर्णनक्षमता ह्या निसर्गदत्त वास्तवतेचा साक्षात्कार सामान्य स्त्री पुरुषांना व्यक्तिगत पातळीवरून आविष्कृत करण्याची किमया साधलेली आहे. " बहिणाबाईंच्या काव्याचे एक फार मोठे सामर्थ्य म्हणजे त्यात सामावलंले वास्तव अनुभूतीतील निवंतपणा होय.

सारांश :-

बहिणाबाईंची कविता आशयाच्या आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने समृद्ध आहे. बहिणाबाईंच्या काव्यात अगदी सामान्य माणसापासून तर थेट परमेश्वरापर्यंत त्यांचे भावनिक नाते जडलेले आहे. बहिणाबाईंच्या काव्यातून माणसाला जीवन जगण्याचा मंत्र मिळतो. एकप्रकारे दिलासाही मिळतो. जीवनात येणा-या अडीअडचणींना कशाप्रकारे तोंड द्यायचे हे त्यांची कविता आपल्याला शिकविते. मानवी जीवनातील समस्या व त्यावरील उपायही सुचविणारी अशी त्यांची कविता आहे. सामाजिक विषमतेची जाणीव बहिणाबाईंना व्यक्त करते. त्यांच्या कविता समाजाच्या चालीरीतीचे व मानसिकतेचे व्यापक भान देतात. त्यात एक नार्मीकता असण्याबरोबर काळगाला भिडणारो सहजताही आहे. आजच्या यंत्रयुगात माणूस हरविलेपणाचा अनुभव अधिकच येत असतो. विज्ञानयुगामध्ये सुखसुविधा वाढल्या, माणूस निसर्गापासून दूर गेला तसा तो पशूपेक्षाही हीन अवस्थेला गेला. माणसामाणसामधील या बदलाचे सार्थ वर्णन त्यांनी केले आहे. बहिणाबाईंची एकूणच ही लोकांणी उपदेशकारक आहेत.

उभ्या पिकातलं डोर
किती हाकला हाकला
फिरी येतं पिकावर'

मनाचे विश्लेषण बहिणाबाईंनी एवढ्या सहज सोप्या शब्दात केले आहे. मनाचं वास्तव स्वरूप त्या स्पष्ट करतात. ही कविता मनाच्या प्रचंड गुंतागुंतीचा प्रत्यय देत राहते.

माणूस हा त्यांच्या जिज्ञास्येचा विषय. कारण निसर्गाच्या प्रत्येक घटकाला माणसाचा संदर्भ असतो. माणसाचं जगणं हे तोलाचं असावं धरित्रीच्या मोलाचं असावं असे त्यांना वाटतं. यातच माणसाचं माणूसपण असतं. माणसाचं जगणं उग्रत कावं असं त्यांना वाटतं. कधीकधी माणसाला देव सापडून जातो पण अनेकदा माणसातला माणूस हरवून जातो. बहिणाबाई मानवतेच्या पुजारी होत्या. कृतज्ञताशून्य माणूस पाहून त्यांचं मन व्यथित होतं. माणसाच्या स्वार्थी, मतलबी प्रवृत्ती बद्दल त्यांच्या मनात चीड आहे. माणसाच्या कृतघ्नपणाचा त्या तिरस्कार करतात व म्हणतात ,

'मानसा मानसा
कधी व्दशीन मानूस
लोभासाठी झाला
मानसाचा रे कानूस'

'माणूस' या कवितेतून माणसाची नियत, इमान याचं स्वरूप कळू लागतं. बहिणाबाईंनी जणू मानवतेलाच आवाहन केले आहे.

बहिणाबाईंच्या काव्याचा विशेष असा की ,त्यात सभोवतालचे वास्तव प्रतिबिंब उमटले आहे. अनुभूतीतला जिवंतपणा त्यांच्या कवितेत दिसतो. 'कशाले काय म्हणू नही' ही कविता आपल्याला मानवधर्म शिकविते.

इमानाले इसरला
त्याले नैक म्हणू नये
जन्मदात्याला भोवला
त्याले लोक म्हणू नये

असे अनेक मौलिक विचार त्यांच्या काव्यात दिसून येतात. मानवाच्या विकासात मूल्यसंस्कारांचा मोठा वाटा असतो. हे मूल्यसंस्कार रूजविण्याचा प्रयत्न ही कविता करते.

आला सास गेला सास
जीवा तुझं रे तंतर
अरे जगणं मरणं
एका सासाचं अंतर

जीवन मृत्यूचे असे गणित एवढ्या सहजतेने सोप्या भाषेत मांडणा-या बहिणाबाई वाचकाला धक्क करून सोडतात. जीवनविषयक शहाणपण आणि वास्तवाचे भान त्यांच्याजवळ होते. बहिणाबाईंचं जीवन आणि बहिणाबाईंचं काव्य यांचा स्वतंत्रपणे विचार करणाच अशक्य आहे. बहिणाबाईं जीवनाकडे अतिशय समजसपणे पाहतात. " बहिणाबाईंचा प्रत्येक अनुभव वाचकाला काही ना काही तरी सांगून जातांना दिसतो. त्यांचा प्रत्येक अनुभव बोलका होतो. तो अनेक गोष्टींची आपणांस जाणीव करून देतो. प्रसंग कितीही साधा असो , नित्य स्वरूपाचा असो , सर्वसामान्य पातळीवरचा असो त्यातील विविधता , विचारधन , व्यापकता गवसते बहिणाबाईंच्या प्रतिभाशक्तीला. " २

बहिणाबाईंच्या काव्यातून माणसाला जीवन जगण्याचा मंत्र मिळतो. एक प्रकारे दिलासाही मिळतो. जीवनात येणा-या अडी-अडचणींना कशाप्रकारे तोड द्यायचे हे त्यांची कविता आपल्याला शिकविते. बहिणाबाईंच्या काव्यात तत्वचिंतन आहे, जीवनविषयक तत्वज्ञान आहे. माईरची माया, जिज्ञासा आहे तसाच अभिमानही आहे. सर्वसामान्यांच्या जीवनातील आनंदात भर टाकणारे सणवार आहेत. शेती व्यवसाय विषयक सूक्ष्म तपशील आहे, व्यक्तीविषयक आदर आहे. परमेश्वरा

निष्कर्ष :-

1. बहिणाबाईच्या काव्यातून निसर्गजाणीवा व्यक्त झालेल्या आहेत.
2. बहिणाबाईच्या कविता वास्तववादी, जाँवनवादी अशा आहेत.
3. बहिणाबाईच्या कवितेला गेयता, लय आहे.
4. बहिणाबाई आपल्या काव्यात पारंपरिक शेतकरी जीवन व्यक्त करतात.
5. बहिणाबाईच्या काव्यात सहजता आहे. शब्दांचे अवडंबर नाही की तत्वज्ञानाचा आवेश नाही.
6. बहिणाबाईचे काव्य केवळ कल्पनेवर आधारलेले नाही. स्थाला वास्तवाचा थक्कम आधार आहे.
7. बहिणाबाई अध्यात्मिक विचाराच्या असल्या तरी कर्मठ मात्र नव्हत्या. त्या परंपरावादी होत्या, पण त्याहीपेक्षा निखळ मानवतावादी होत्या.
8. मानवी जीवनातील वास्तव सत्य बहिणाबाईच्या कवितेत दिसून येते.
9. तत्कालीन सामाजिक जीवनाचे प्रतिबिंब बहिणाबाईच्या कवितेत उमटलेले आहे.
10. खानदेशी बोलीतील शब्दकळा आणि लोकगीतांची शैली यामुळे बहिणाबाईची कविता ग्रामीण कवितेत विशेषत्वाने उदून दिसते.

संदर्भ :-

1. क-हाडे सदा - बहिणाबाईची गाणी : एक चिंतन, सुचित्रा प्रकाशन, पुणे, सातवी आवृत्ती १९९९ पृ.५१
2. भिरूड प्रमिला - बहिणाबाईची गाणी : एक अभ्यास, व्यंकटेश प्रकाशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती २००० पृ.४८
3. क-हाडे सदा - बहिणाबाईची गाणी : एक चिंतन, सुचित्रा प्रकाशन, पुणे, सातवी आवृत्ती १९९९ पृ.५९
4. वाफांडे मधुकर - लोकप्रतिभा आणि लोकतत्वे, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९९४ पृ.१
5. चौधरी स्नेहलता - भूमोकन्या बहिणाबाई चौधरी : एक चिंतन

P. S. Deshpande

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत महिलांमध्ये
करावयाची सामाजिक व कारादेविषयक जाणीव जागृती

आयोजक

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे

बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज
चाळीसगाव, जि. जळगाव.

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. Milind Bildikar

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Dilipsingh Nikumbh

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Mr. Ravindra Patil

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
01	भारतीय दंड संहितेतील महिलाविरुद्धचे गुन्हे प्रा.डॉ. दिलीप जानकीराम घोंगडे	001
02	कंजारघाट महिला आणि मानवाधिकार : एक धिकितसक अध्ययन डॉ. फरीदा शफीक खान	004
03	लैंगिक अत्याचार आणि स्त्रियांच्या संघर्षांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा.डॉ. कल्याण विठ्ठल मोरे, श्रीमती कोळी शितल अरुण	006
04	महिला आणि राजकारण प्रा. देवपांडे प्रदीप विष्णू	009
05	महिलांचे शिक्षण व मानवी हक्क प्रा.डॉ. शोभा टी. चौधरी	012
06	महिलेचे घटनात्मक व कायदेविषयक अधिकार प्रा.डॉ. जगदीश देशमुख	013
07	महिलांचे घटनात्मक व कायदेविषयक अधिकार प्रा. सोनाली दिलीपराव देवरे	014
08	महिलांच्या सवलीकरणात भारतीय संविधानाचे योगदान प्रा.डॉ. सुनिल एन. संदानशिव	017
09	ग्रामीण व आदिवासी महिलांचे सशक्तीकरण डॉ. ताराचंद माधव सावसाकडे	019
10	महिला सुरक्षा विषयक कायदे प्रा. अर्चना खंडागळे	022
11	भारतीय स्त्री जीवनांचा दर्जा आणि समाजातील स्थान प्रा.सौ. शेख एस.एम.	024
12	महिला आणि राजकारण प्रा. डी.डी. ठाकरे	026
13	महिलांचे शिक्षण व मानवी हक्क प्रा. संजय अ. मराठे	030
14	महिला सुरक्षाविषयक कायदे : जाणीव जागृती प्रा.सौ. विलोतमा सुरेश चौधरी	033
15	महिला विषयीचे कायदे - महिला सुरक्षा कायदा प्रा.डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ	034
16	महिला सुरक्षाविषयक कायदे व सशक्तीकरण डॉ. वसंत पी. राऊत	036
17	महिला विकासाची जाणीव जागृती आणि छत्रपती शाहू महाराजांची भूमिका प्रा.डॉ. बाबसाहेब त्रिंबक मोताळे	040
18	महिला आणि राजकारण प्रा. रमेश जगन्नाथ निकम, प्रा.डॉ.डी.आर. भागवत	042
19	संविधानिक समानता आणि लैंगिक शोषणाविरुद्धचा कायदा प्रा.डॉ. विनोद को. गायकवाड	043
20	ग्रामिण आदिवासी महिलांचे सशक्तीकरण प्रा. संदीप बबन घाडगे, प्रा.डॉ. संजय मोहन बाघ	044
21	भारतीय महिलांचे स्थान व दर्जा डॉ. मिलिंदकुमार पिकाजी देवरे	049

भारतीय महिलांचे स्थान व दर्जा

डॉ. मिलिंदकुमार चिन्कारी देवने

सहाय्यक प्राध्यापक (मराठी), स्व. अण्णासाहेब आर.टी. देवने कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसडी, ता. साबरी, जि. पुणे.

प्रस्तावना

भारतीय समाज हा प्रामुख्याने स्त्री आणि पुरुष अशा दोन भागात विभागला गेलेला आहे. तसेच भारतीय समाज हा मुख्यतः पुरुषसत्ताक राहिला आहे. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत प्राचीन काळापासून स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित राहिले आहे. स्त्रियांना गौण मानून त्यांचे शारीरिक, मानसिक व आर्थिक शोषण झालेले दिसते. स्त्रियांना दुःखमत्वाला जबाबदार असलेल्या घटकांचा शोध घेणे, स्त्रियांच्या मानसिकतेचा शोध घेऊ न किला सक्षम बनविणे, विषमतेवर आधारित पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेला विरोध करणे, भारतीय स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा तपासणे, स्त्री - पुरुष समानता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करणे, स्त्रियांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी प्रयत्न करणे.

उद्दीष्टे

१. भारतीय स्त्रियांचे प्रश्न, त्यांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
२. स्त्रियांच्या दुःखमत्वाला जबाबदार असलेल्या घटकांचा शोध घेणे.
३. स्त्रियांच्या मानसिकतेचा शोध घेऊ न किला सक्षम बनविणे.
४. विषमतेवर आधारित पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेला विरोध करणे.
५. भारतीय स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा तपासणे.
६. स्त्री - पुरुष समानता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
७. स्त्रियांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी प्रयत्न करणे.

गृहीतके

१. समाज, साहित्य आणि संस्कृती यंत्र स्त्री आणि पुरुषांच्या लिंगभेदी प्रतिमा रूढ झालेल्या आहेत.
२. भारतीय संस्कृती ही स्त्रियांच्या शोषणावर उभी आहे.
३. काळाच्या विशिष्ट टप्प्यांवर स्त्रियांचा दर्जा बदलत गेला आहे.
४. पुरुषांचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन पारंपरिक स्वरूपाचा आहे.
५. शिक्षणामुळे स्त्रियांचा दर्जा काही प्रमाणात सुधारलेला दिसतो.
६. आजही भारतीय समाजव्यवस्थेत पुरुषांचे वर्चस्व दिसून येते.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी बर्तमानपत्रातील लेख, साप्ताहिके, मासिके, नियतकालिके, ग्रंथपुस्तके अशा प्राथमिक व दुःखमत्वाचा बापर केलेला आहे. तसेच ग्रंथालयीन, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

विषयविवेचन

मानवी समाज हा स्त्री आणि पुरुष या दोन घटकात विभागला गेला आहे. पण या दोन घटकात समानता मात्र नाही. त्रिगुणसत्ताक समाजात स्त्रियांचे स्थान दुःखमत्वाबरोबर निदर्शनास येते. भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रीया सर्व प्रकारच्या सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक अन्यायाच्या बाळी झालेल्या आहेत. पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेने स्त्रीला कधी देवता बनवून तिचे मनुष्यत्व नाकारले, तर कधी तिच्याकडे एक शोभेची बाहुली किंवा मदनची पुतळी म्हणून पाहिले. पुरुषप्रधान समाजाने स्त्रियांना देवत्वाच्या पदाला नेवून अनेक बंधनात बंदिस्त करून टाकले. पावित्र्याच्या कल्पनेची शिकार बनवून तिला जाणीवपूर्वक शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले. परंपरेने स्त्रियांना गौण लेखण्यात आले. समाजाने स्त्रियांचे सौंदर्य हाच त्यांचा पराक्रम आणि पुरुषांचा पराक्रम हेच त्यांचे सौंदर्य अशा अवास्तव कल्पना उभारल्या. स्त्री ही नाजूक, सहनशील, हळवी, पराबलंबी तर पुरुष हा राकट, साहसी, आक्रमक, कर्तृत्ववान व महत्वाकांक्षी असा गुणभेद निर्माण करण्यात आला. लिंगभेद आणि शरीर रचनेतील फरकामुळे स्त्रियांना समाजात तुच्छ मानले जात असे. माणूस म्हणून स्त्रियांच्याही काही गरजा, अपेक्षा असतात याकडे हेतुपुरस्सर दुर्लक्ष केले गेले. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात पुरुषांनी स्वतःचा दर्जा उंच ठेवला व स्त्रियांना दुःखमत्वात लिंगभेद, हुंडापध्दती गर्भजलपरीक्षण, अंधश्रद्धा, धर्मभोळेपणा, अशिक्षितपणा वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव, पुरुषप्रधान संस्कृती, कुटुंबातील कमिष्ट स्थान इ. कारणांमुळे स्त्रियांचा दर्जा खालावल्याचे दिसते. याच कारणांमुळे स्त्रियांना मानवी अधिकारांचा समानतेने उपभोग घेता येत नाही व वामुळेच स्त्री - पुरुष विषमताही टिकून आहे.

प्रत्येक वर्गानुसार, वर्गानुसार, जातीनुसार स्त्रियांच्या शोषणाच्या त-हा बदलत जातात. विविध काळांनुसार स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाचे अवलोकन करता असे निदर्शनास येते की, वैदिक काळात स्त्रियांना मानाचे व आदराचे स्थान होते. कुटुंबात पत्नीचे स्थान उच्च होते. स्त्रियांना स्वयंवराद्वारे आपला जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य होते. या काळातील स्त्रियांनी कुटुंबात भाग घेतल्याचे उल्लेख आहेत. मुलांप्रमाणेच मुलींचा संपत्तीवर अधिकार होता. वैदिक काळात स्त्रीया शिक्षण घेत होत्या. एकंदरीत या काळातील स्त्रीया स्वतंत्र जीवन जगत होत्या असे दिसते. चाट्टीने वैदिक काळ हा स्त्रियांच्या दृष्टीने

सुवर्णकाळ म्हणता येईल. स्मृतीकाळात मात्र स्त्रियांचे जीवनमान व दर्जा अधिकच खालावला. स्मृतीकारांनी स्त्रियांचे माणूसकीचे अधिकार हिरावून घेतले. स्त्रियांकडे बघण्याचा लोकांचा दृष्टिकोन बदलू लागला. स्त्रियांवर अनेक कठोर असे निर्बंध लादण्यात आले. धर्मसंस्कृतीने स्त्रीला पशूच्या, शूद्रांच्या बरोबरीचे स्थान दिलेले होते. एक उपभोगसाधन या दृष्टिकोनातून स्त्रियांकडे बघितले जाऊ लागले. चूल आणि मूल यात त्यांना बंदिस्त ठेवण्यात आले. थोडक्यात या काळात स्वातंत्र्य नसलेली स्त्री लाचार बनली. मध्ययुगात भारतात इस्लामी राज्यकर्ते आले त्यामुळे स्त्रियांचा दर्जा अधिकच खालावला. बालविवाह, सातीप्रथा, पडदा पध्दती इ. प्रथांना उतेजन मिळाले. पातिव्रत्येच्या छोट्या कल्पनेने स्त्रियांना जेरबंद करून टाकले. मध्ययुगीन कालखंडात स्त्रियांचे जीवन सुरक्षित नव्हते. स्त्रियांना गुलामासारखी वागणूक दिली जात असे. मध्ययुगात धार्मिक अंधश्रद्धा व रुढी परंपरा यामुळे स्त्रियांचा दर्जा खालावल्याचे चित्र दिसते. तत्कालीन समाजाने स्त्रियांना धर्माच्या चौकटीत बंदिस्त केले. तसेच धार्मिकतेचा संबंध स्त्रियांच्या पवित्रतेशी जोडला. धर्मातील प्रथा परंपरांमुळे स्त्रियांची कुचंबना होते तसेच त्यांच्या प्रगतीच्या मार्गात बाधा निर्माण होते. धर्मसंस्थेमुळे 'स्त्री' या घटकाचे कमालीचे अंधःपान झाले. स्त्रियांच्या हक्क अधिकारांवर धर्मपरंपरेने अनेक बंधने लादली. कर्मसिद्धांताचा हिंदू धर्मावर असलेला पगडा सामाजिक विषमतेला छतपाणी घालणारा ठरला. त्यातून भेदाच्या भिती उभ्या राहिल्या. विविध कालखंडात सामाजिकदृष्ट्या स्त्री जीवनात अनेक बदल घडून आले. त्यानुसार स्त्रियांचा सामाजिक दृष्टिकोन घडत गेला. सर्वच कालखंडात स्त्री उपेक्षितच राहिली असे चित्र दिसते. समाजजीवनात तिला प्रत्येक क्षेत्रात दुय्यम समजून डावलण्यात आले. तिला जणू स्वतंत्र अस्तित्त्व नाहीच असा कठीण परिस्थितीमुळे तिचे व्यक्तिमत्त्व कोमळून गेले.

आधुनिक काळातील स्त्रियांची परिस्थिती देखिल बिकटच होती. स्त्रियांवर अनेक बंधने होती. स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्याचा प्रयत्न अनेक समाजसुधारकांनी केला. स्त्रियांच्या जीवनातील अनेक समस्या निवारण्याचा प्रयत्न केला. न्या.रानडे, राजाराम मोहनराय, महात्मा फुले, गोपाळ गणेश आगाकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न केले. या कालखंडात स्त्री शिक्षणाची सुरुवात झाली. स्त्रिया स्वतःच्या आयुष्याकडे जागरूकतेने बघायला लागल्या. ब्रिटीशांनी अनेक कायदे करून रुढ असलेल्या अनिष्ट प्रथा - परंपरांचे उच्चाटन केले. विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह बंदी, सातीबंद कायदा यामुळे स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यास मदत झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना अनेक अधिकार दिले. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क महाल केले. स्त्रियांना सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीचे स्वातंत्र्य दिले. त्यामुळे स्त्रियांच्या विकासासाठी अनुकूल वातावरण तयार झाले. शासनाने केलेल्या विविध कायद्यांमुळे व विविध योजनांमुळे स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्यास मदत झाली. तसेच पुरुषांच्या अंधीत असलेली स्त्री त्यांच्या गुलामगिरीतून मुक्त झाली. स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारातून स्त्री जीवनात परिवर्तन घडून बायला सुरुवात झाली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात १९७५ ते १९८५ हे दशक महिला दशक म्हणून घोषित केले गेले. या काळात स्त्री प्रश्नांवर विपूल चर्चा झाली. या काळातील स्त्रीला स्वातंत्र्याची जाणीव होऊन ती अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार करण्यास सिद्ध झाली. त्यामुळे स्त्रियांच्या परिस्थितीत हळूहळू बदल होऊ लागला. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न झाला. तिच्या बुध्दीचा, मनाचा, कर्तृत्वाचा, गुणांचा व योग्यतेचा विचार होऊ लागला. एकोणिसाव्या शतकात जे पुनर्जागरण घडून आले त्यात स्त्री जीवन विषयक जागृतीचा भाग बराच मोठा होता असे दिसून येते. अनेक समाज सुधारक स्त्री प्रश्नांसंबंधी विचार मांडताना दिसतात. अखिल इंग्रजी कालखंडात स्त्री जीवने विषयक समस्यांची जाणीव झाली. त्या संदर्भात चर्चा घडून आल्या आणि त्या समस्या सोडविण्यासाठी विविध प्रयत्न झाले. स्त्री प्रश्नांच्या चर्चेमुळे स्त्रियांकडे पाहण्याचा पुरुषांचा जो पारंपरिक दृष्टिकोन होता तो काही अंशी निश्चितच बदलला आणि स्त्री मुष्टा स्वतः जागृत झाली. आधुनिक शिक्षण, नवविचार वाचाही परिणाम स्त्री जीवनावर झाला. निसर्ग विचार करू लागल्या, सोनू लागल्या, लिहू लागल्या, आपले मत ठामपणे व्यक्त करू लागल्या. दैनंदिन, साध्या-सुध्या आयुष्यातील आपल्या अनुभवांना शब्दबद्ध करण्याचा आत्मविश्वास काही स्त्रियांमध्ये निर्माण झाला.

सामाजिकदृष्ट्या आजच्या स्त्रीला शिक्षणामुळे आत्ममान प्राप्त झाले. तिला आपल्या हक्क व अधिकारांची जाणीव झाली. औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे शिकलेली स्त्री अर्थार्जनासाठी घराबाहेर पडू लागली. कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावू लागली. आर्थिक व वैचारिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण बनलेली स्त्री सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक क्षेत्रात आपल्या कार्याचा ठसा उमटवू लागली. पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात तिचा शिरकाव होवून ती भक्कमपणे उभी राहू लागली. आजची स्त्री अधिक आत्मविश्वास असलेली, अधिक स्वतंत्र आहे. चाबकान आजच्या स्त्रीचा सामाजिक दर्जा समाधानकारक म्हणता येईल. वैदिक काळापासून तर स्वातंत्र्योत्तर काळातल्या स्त्रियांच्या दर्जाबाबत वरीलप्रमाणे लेखाजोखा मांडता येईल.

सारांश

प्राचीन काळापासून तर आजपर्यंत वेगवेगळ्या कालखंडातील भारतीय स्त्रियांच्या स्थानावरून असे दिसून येते की, युगानुयुगे स्त्रियांवर अत्याचार झाले आहेत. सर्व काळात व सर्व देशात स्त्रियांचे कमी अधिक प्रमाणात शोषण झालेले आहे. आजही तिच्या दुःखाची तीव्रता कमी झालेली नाही. स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन पूर्णतः बदललेला नाही. स्त्रियांकडे एक उपभोग्य वस्तू या मानसिकतेतून बघितले जाते. जोपर्यंत ही पुरुषी मानसिकता बदलत नाही तोपर्यंत स्त्रियांचा दर्जा उंचावणे अशक्यप्राय गोष्ट आहे. वरवर पाहता स्त्रियांच्या जीवनात आमुलाग्र परिवर्तन घडून आले, त्यांचा दर्जा सुधारला असे वाटत असले तरी हे चित्र सर्वच स्त्रियांच्या बाबतीत दिसत नाही. उच्चवर्गीय स्त्रीया शिक्षणामुळे आपल्या हक्कांविषयी जागृत झाल्या पण बहुजन स्त्री मात्र तेव्हापासून ते आजपर्यंत आपल्या संवैधानिक अधिकारांपासून वंचितच राहिली. बहुजन स्त्रीया धार्मिक आणि सामाजिक गुलामगिरीत अडकत गेल्या. प्राचीन काळात स्त्रियांना स्वयंवर पध्दतीने पती निवडीचे स्वातंत्र्य होते असे रामायण, महाभारतकालीन स्त्रियांच्या वर्णनावरून दिसत असले तरी ही प्रथा सर्वसामान्य जनतेत दिसत नाही. स्त्रियांना वेदाध्ययनाचा अधिकार देखील होता परंतु काही बोटार बोजण्याइतक्याच स्त्रीया वेदाध्ययनात सहभागी झाल्याचे दिसते.

भारतीय समाजामध्ये वेगवेगळ्या वर्गातील, जाती - जमातीतील, प्रदेशातील स्त्री समस्यांचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. गावपातळीवर जगणा-या दलित आणि इतर अतिशुद्ध जातीतील स्त्रियांची अवस्था आजही भयावहच आहे. दलित स्त्रियांचे तर जातीव्यवस्था, वर्गव्यवस्था आणि पुरुषसत्ता अशा प्रकारे तिहेरी शोषण होते. जंगल जमिनीच्या विच्छेदनात अडकलेल्या आदिवासी स्त्रियांचे वास्तव चिंताजनक आहे. त्यांच्या जीवनात अंधःकार दिसून येतो. धार्मिक पातळीवर मुस्लीम स्त्रियांचे प्रश्न वेगळे आहेत. या स्त्रीया सगळ्याच मानवी अधिकारांपासून वंचित आहेत. घटस्फोट, पोटंगी, बारासाहक बाबावतीत मुस्लीम स्त्रियांना अक्षरशः वा-वावर सोडले आहे. स्वातंत्र्यानंतर बदललेली सामाजिक व्यवस्था, विभक्त कुटुंब रचना, बदलत्या अर्थव्यवस्थेची गरज म्हणून स्त्री घराबाहेर पडली, आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण बनली परंतु पुरुषी व्यवस्थेच्या मात्र बाहेर पडू शकली नाही. पुरुषप्रधान संस्कृतीची समाजमनावर असलेली घट्ट पकड तिला सोडवता आलेली नाही. आजही स्त्रियांचा होणारा शारीरिक व मानसिक छळ, हुंडावळी, कौटुंबिक हिंसाचार, घटस्फोट, अपहरण, विनयभंग, लैंगिक छळ, बलात्कार अशा अनेक अत्याचारात झालेली वाढ पाहून स्त्रियांचा दर्जा कळण्यास मदत होते.

निष्कर्ष

१. समाजव्यवस्थेत स्त्री - पुरुष लिंगभेद दूर करण्यासाठी पुरुषी मानसिकता बदलली पाहिजे तरच स्त्रियांचा दर्जा उंचावेल.
२. स्त्रियांच्या परावशतेला पुरुषप्रधान व्यवस्था कारणीभूत आहे.
३. स्त्रियांच्या विचार लिंगनिरपेक्ष भावनेतून झाला पाहिजे.
४. स्त्रियांवरील नैतिक बंधने नष्ट करणे ही स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्यासाठी काळाची गरज आहे.
५. जागतिक वाजारपेठेच्या वस्तू विक्री करण्यासाठी स्त्री प्रतिमेचा एक वस्तू म्हणून केला जाणारा बापर ही बाब चिंताजनक आहे.
६. स्त्रीने स्वतः खंजीर होवून शोषणव्यवस्थेला नकार दिला पाहिजे.
७. स्त्रीला कायद्याने समानता मिळाली पण तिचा सामाजिक दर्जा उंचावला का ? या प्रश्नाचे आजही आपणांस ठामपणे उत्तर देता येत नाही.

संदर्भ

१. भारतीय स्त्रीजीवन - गीता सने , मीरा प्रकाशन , मुंबई
२. भारतीय स्त्रीवाद : बदलते आवान - आमची श्रीकांगी विशेषांक - बंदना महजन (सं.स.) पुणे २०१७
३. भारतीय समाज भांगि स्त्री - ज्योती सांवेवार , सुगाका प्रकाशन , पुणे २००५
४. आजही स्त्रीचे स्वतः दुःखपच - प्रतिया इंगोले

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume VII, Issue-III
July - September - 2018
Marathi/Hindi Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018-5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

६. जी.एस.टी. (G.S.T.) वस्तु एवं सेवा कर

प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार

हिंदी विभागाध्यक्ष, स्वर्गीय अण्णासाहेब आर. डी. देवरे, कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, भूसदी, तहसिल- साक्री, जिला- धुलियाँ.

प्रस्तावना

वस्तु एवं सेवा कर को लागू करना भारत में अप्रत्यक्ष कर के सुधार के क्षेत्र में एक महत्वपूर्ण कदम है। बड़ी संख्या में केंद्र और राज्यों के द्वारा लगाए जा रहे करों को मिलाकर अकेला एक कर बना दिए जाने से करों बहुतायत और दोहरे कराधान की समस्या हल हो जाएगी और एक सामान्य राष्ट्रीय बाजार में लिए रास्ता साफ़ जो जाएगा। उपभोक्ता की दृष्टि से देखे तो, सबसे बड़ा लाभ यह होगा कि वस्तुओं पर लगनेवाले कर के बोझ में कमी आ सकेगी। आज यह कर बोझ 25 प्रतिशत से 30 प्रतिशत के लगभग है। जीएसटी के लागू किए जाने से भारतीय उत्पाद घरेलू तथा अंतर्राष्ट्रीय बाजारों में प्रतिस्पर्धा कर सकेंगे। किए गए अध्ययनों से पता चलता है कि इससे आर्थिक विकास पर भी बहुत उत्साहजनक प्रभाव पड़ेगा और सबसे अंत में यह कहना है कि इस कर को लागू करना आसान होगा क्योंकि इसमें पारदर्शिता रहेगी और नीतियां स्वयं तैयार की गई हैं।

वस्तु एवं सेवा कर या जीएसटी भारत सरकार की नई अप्रत्यक्ष कर व्यवस्था है। जो जुलाई 2017 से लागू हुयी है। लेकिन जीएसटी क्या है और यह वर्तमान टैक्स संरचना को कैसे सुधार देगा? इससे भी महत्वपूर्ण सवाल यह है कि भारत को एक नए टैक्स सिस्टम की आवश्यकता क्यों है? हम इस सवाल के जवाब इस विस्तृत लेख में करेंगे।

1) जीएसटी क्या है ?

वस्तु एवं सेवा कर या जीएसटी एक व्यापक, बहुस्तरीय, गंतव्य-आधारित कर है जो प्रत्येक मूल्य में जोड़ पर लगाया जाएगा। इसे समझने के लिए, हमें इस परिभाषा के तहत शब्दों को समझना होगा। आईए हम बहुस्तरीय शब्द के साथ शुरू करें। कोई भी वस्तु निर्माण से लेकर अंतिम उपयोग तक कई चरणों के माध्यम से गुजरता है। पहला चरण है कच्चे माल को खरीदना। दूसरा चरण उत्पादन या निर्माण होता है। फिर सामग्रीयों के भंडारण या वे हाउस में डालने को व्यवस्था है। इसके बाद, उत्पाद रिटेलर या फुटकर विक्रेता के पास आता है। और अंतिम चरण में, रिटेलर आपको या अंतिम उपभोक्ता को अंतिम माल बेचता है।

मान लें कि निर्माता एक शर्ट बनाना चाहता है। इसके लिए उसे धागा खरीदना होगा। यह धागा निर्माण के बाद एक शर्ट बन जाएगा। तो इसका मतलब है, जब यह एक शर्ट में बुना जाता है, धागे का मूल्य बढ़ जाता है। फिर निर्माता इसे घेवर हाऊसिंग एजेंट को बेचता है जो प्रत्येक शर्ट में लेवल और टैग जोड़ता है। यह मूल्य का एक और संवर्धन हो जाता है। इसके बाद

वेअरहाऊस उसे रिटेलर को बेचता है जो प्रत्येक शर्ट को अलग से पैकेज करता है और शर्ट के विपणन में निवेश करता है। इसप्रकार निवेश करने से प्रत्येक शर्ट के मूल्य में बढ़ोती होती है।

इस तरह से प्रत्येक चरण में मौद्रिक मूल्य जोड़ दिया जाता है, जो मूल रूप से मूल्य संवर्धन होता है। इस मूल्य संवर्धन पर जी.एस.टी. लगाया जाता है।

2) वस्तु एवं सेवा कर इतना महत्वपूर्ण क्यों है ?

जब हम जीएसटी समझ गए हैं तो हम देखते हैं कि यह वर्तमान टैक्स संरचना को और अर्थव्यवस्था को बदलने में इतनी महत्वपूर्ण भूमिका क्यों निभाएगी। वर्तमान में भारतीय कर संरचना दो में विभाजित है। प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष कर/ प्रत्यक्ष कर या डायरेक्ट टैक्स वह हैं जिसमें देनदारी किसी और को नहीं दी जा सकती। इसका एक उदाहरण आयकर है जहां आप आय अर्जित करते हैं और केवल आप उस पर कर का भुगतान करने के लिए उत्तरदायी हैं। अप्रत्यक्ष करों के मामले में, टैक्स को देनदारी किसी अन्य व्यक्ति को दी जा सकती है। इसका मतलब यह है कि जब दुकानदार अपने विक्री पर वेंट देता है तो वह अपने ग्राहक को देयता दे सकता है। इसलिए ग्राहक आयटम की कीमत और वेंट पर भुगतान करता है, ताकि दुकानदार सरकार को वेंट जमा कर सके। मतलब ग्राहक न केवल उत्पाद की कीमते का भुगतान करता है, बल्कि उसे कर दायित्व भी देना पड़ता है और इसलिए, जब वह किसी आइटम को खरीदता है तो उसे अधिक खर्च होता है।

यह इसलिए होता है क्योंकि दुकानदार को जब यह आइटम व्यापारी से खरीदा तो था। तब उसे कर का भुगतान करना पड़ा था। वह राशि वसूल करने के साथ ही सरकार को भुगतान किए गए वेंट की भरपाईके लिए वह अपने ग्राहक को दे देता है, जिसे अतिरिक्त राशि का भुगतान करना पड़ता है। लेन देन के दौरान दुकानदार के लिए अपनी जेब से जो भी भुगतान करता है उसके लिए रिफंड का दावा करने का कोई दूसरा तरीका नहीं है और इसलिए, उसके पास ग्राहक की देयता को पारित करने के अलावा कोई विकल्प नहीं है।

3) जी.एस.टी. कैसे काम करेगी ?

सख्त निर्देशों और प्रावधानों के बिना, एक देशव्यापी कर सुधार काम नहीं कर सकता है। जी.एस.टी. परिषद ने इस नए कर व्यवस्था को तीन श्रेणियों में विभाजित करके इसे लागू करने की एक विधि तैयार की है। यह कैसे काम करता है ? हमारे विशेषज्ञ वहां विस्तार से आपको यह बताएंगे। जब जीएसटी लागू किया तो 3 तरह के कर होंगे:

सी.जी.एस.टी.- बड़ा केंद्र सरकार द्वारा राजस्व एकत्र किया जाएगा।

एस.जी.एस.टी.- राज्य में विक्री के लिए राज्य सरकारोंद्वारा राजस्व एकत्र किया जाएगा। राजस्व एकत्र किया जाएगा

आई.जी.एस.टी.- जहां अंतरराष्ट्रीय विक्री के लिए वेंड सरकार द्वारा राजस्व एकत्र किया जाएगा।

4) जी.एस.टी. कैसे भारत और आम आदमी की मदद करेगी ?

जी.एस.टी. इनपुट टैक्स क्रेडिट मूल्य संयोजन शृंखला के एक सहज प्रवाह पर आधारित है, विनिर्माण प्रक्रिया के हर चरण में, दावा करने का विकल्प होगा। इस प्रक्रिया को समझना व्यवसायों के लिए महत्वपूर्ण है। यहाँ विस्तृत विवरण दिया गया है। इसे समझने के लिए पहले समझले की इनपुट टैक्स क्रेडिट क्या है। यह वह क्रेडिट है जो निर्माता को उत्पाद के निर्माण में इस्तेमाल किए गए इनपुट पर दिया गया कर के लिए प्राप्त होता है। इसके बाद रोख राशि सरकार को जमा करनी होगी।

हम इसे एक काल्पनिक संख्यात्मक उदाहरण के साथ समझते हैं।

एक शर्ट निर्माता कच्चा माल खरीदने के लिए 100 रुपये का भुगतान करता है। अगले चरण में थोक व्यापारी 110 रुपये में निर्माता से शर्ट खरीदता है और उस पर लेबल जोड़ता है। जब वह लेबल जोड़ रहा है, वह मूल्य जोड़ रहा है। इसलिए उसकी लागत 40 रु. (अनुमानित) से बढ़ जाती है। इसके ऊपर 10% कर का भुगतान करना पड़ता है, और अंतिम लागत इसलिए हो जाती है $(110+40) \times 10\% \text{ कर} = 165 \text{ रु.}$ अब फूटकर विक्रेता या रिटेलर थोक व्यापारी से शर्ट खरीदने के लिए 165 रु. का भुगतान करता है। क्योंकि कर दायित्व उसके पास आया था। उसे शर्ट पैकेज करना पड़ता है तो वह फिरसे मूल्य जोड़ रहा है। इसबार उनका मूल्य अतिरिक्त 30 रु. है। अब जब वह शर्ट बेचता है तो वह सरकार को देय वेट जोड़ना होगा। तो शर्ट की लागत 214.5 रु. हो जाती है।

इसका एक ब्रेक अप देखते हैं, लागत- रु. 165+ मान जोड़ = रु. 30 + 10% कर = रु. 195+19.5= 214.5 रु. इस तरह टैक्स के ऊपर टैक्स का भुगतान किया जाता है, और आउटम का मूल्य हर बार बढ़ता रहता है। अंत में हर बार जब कोई व्यक्ति इनपुट टैक्स, क्रेडिट का दावा करने में सक्षम होता है, तो उसके लिए विक्री मूल्य कम हो जाता है। अंतिम मूल्य भी 214.5 रु से 187 रु. कम हो सकता है। अंतिम ग्राहक पर का बोझ कम हो सकता है। इसलिए अनिवार्य रूप से माल और सेवा कर में दो तरफा होनेवाला है, पहला व्यापक प्रभाव से कम करना। दूसरा इनपुट कर क्रेडिट की अनुमति से किमत कम हो जाएगी।

हमारे उदाहरण में, जब थोक व्यापारी निर्माता से खरीदता है, तो वह अपनी लागत मूल्य पर 10% कर देता है क्योंकि उसके पास देयता दे दी गई है। फिर वह 100 रुपयों की लागत कीमत पर 40 रुपये का मूल्य जोड़ता और इससे उसकी लागत 140 रुपये हो गई। अब उसे इस कीमत का 10% सरकार को कर के रूप में देना होगा। लेकिन उन्होंने पहले ही निर्माता को एक कर का भुगतान किया है। लेकिन उसने पहले ही निर्माता को एक कर का भुगतान किया है। इसलिए, इस बार वह क्या करता है, सरकार को टैक्स के रूप में $(141\% \text{ के } 10\% = 14)$ का भुगतान करने को बताना वह पहले से भुगतान को गई राशि को घटा देता है। इसलिए उसको 14 रुपये को नई देयता से वह 10 रुपये कटौती करता है और सरकार को केवल 4 रुपये का भुगतान करता है। तो 10 रुपये उसका इनपुट क्रेडिट हो जाता है।

जब वह सरकार को 4 रुपये का भुगतान करता है तो वह रिटेलर को अपनी देयता दे सकता है। इसके बाद फूटकर विक्रेता उसे शर्ट खरीदने के लिए $(140+14=) 154$ का भुगतान करेगा। अगले चरण में, रिटेलर ने 30 रुपये का मूल्य उसकी

लागत किमत में जोड़े दिया और सरकार को उस पर 10% कर का भुगतान किया। जब वह मूल्य जोड़ता है तो उसकी कीमत 170 रुपये हो जाती है। अब अगर उसे उस पर 10% कर देना पड़ता है तो वह ग्राहक के दायित्व को पारित कर देता। लेकिन उसके पास इनपुट क्रेडिट है क्योंकि क्रेडिट है क्योंकि उसने थोक व्यापारी को टैक्स के रूप में भुगतान किया है। इसलिए, अब वह अपनी कर दायित्व $(170\% = 170) = 17$ रुपये में 14 रुपये कम कर देता है और उससे सरकार को केवल 3 रुपये का भुगतान करना पड़ता है। और इसलिए वह अब ग्राहक को यह शर्ट $(140+30+17=)$ 187 रुपये में बेच देता है।

अंत में हर बार जब कोई व्यक्ति इनपुट टैक्स क्रेडिट का दावा करने में सक्षम होता है, तो उसके लिए विक्री मूल्य कम हो जाता है। और उसके उत्पाद पर कम कर दायित्व के कारण लागत मूल्य भी कम हो जाता है। शर्ट का मूल्य भी 214.5 रुपये से 187 रुपये कम हो गया, इस प्रकार अंतिम ग्राहक पर कर का बोझ कम हो गया।

इसलिए अनिवार्य रूप से, माल और सेवा कर में दो-तरफा लाभ होने वाला है। पहला, यह करों के व्यापक प्रभाव को कम करेगा और दूसरा, इनपुट कर क्रेडिट की अनुमति के द्वारा, यह कर के बोझ को कम करेगा और उम्मीद है, कीमतें भी कम हो जाएंगी।

5) क्या आपको जी.एस.टी पंजीकरण की आवश्यकता है ?

जी.एस.टी. सभी व्यवसायों पर लागू होगा।

- व्यवसाय में शामिल है- व्यापार, वाणिज्य, निमांण, पेशे व्यवसाय या किसी अन्य समान कार्यवाही, इसकी पसार या प्राधिकता के बावजूद इसमें व्यवसाय शुरू करने या बंद करने के लिए माल/सेवाओं की आपूर्ति भी शामिल है।
- सेवाओं का मतलब- वस्तु के अलावा कुछ भी है। यह संभावना है कि सेवाएं और सामान एक अलग जी.एस.टी दर होगी।
- जी.एस.टी. सभी व्यक्तियों पर लागू होगा।
- व्यक्तियों में शामिल है- व्यक्तियों, एचयूएफ (हिंदू अधिभाजित परिवार) कंपनी, फर्म, एलएलपी (सीमित दायित्व भागीदारी) एस.ओ.पी., सहकारी सोसायटी, ट्रस्ट आदि। हालांकि जी.एस.टी. कृषक विशेषताओं पर लागू नहीं होगी।
- कृषि में- फूलों की खेती, चायबानी, रेशम उत्पादन, पत्तली, घास या घोंघे के उत्पादन शामिल है। लेकिन दुग्ध, व्यापार, मृगी पालन, प्रजनन, फल, पौधे के पालन में शामिल नहीं है।
- जी.एस.टी. पंजीकरण की आवश्यकता क्या होगी- जी.एस.टी.पंजीकरण प्राप्त करने के लिए पेन अनिवार्य है। हालांकि अतिव्यक्ति व्यक्ति सरकार द्वारा अनिवार्य अन्य दस्तावेजों के आधार पर जी.एस.टी. पंजीकरण प्राप्त कर

सकता है। एक पंजीकरण प्रत्येक राज्य के लिए आवश्यक होगा। करदाता राज्य में अलग-अलग बिजनेस (व्यापार) के लिए अलग-अलग पंजीकरण प्राप्त कर सकते हैं।

6) जी.एस.टी. के लिए पंजीकरण कैसे करे

वस्तु और सेवा कर (जी.एस.टी.) के लिए पंजीकरण एक काफी आसान प्रक्रिया है। नीचे इन्फोग्राफिक्स में जी.एस.टी. के लिए पंजीकरण करने की प्रक्रिया के बारे में बताया गया है। जी.एस.टी. पंजीकरण करने के लिए आवश्यक दस्तावेज है- फोटो, करदाता का संविधान, व्यापार स्थान के सबूत, बैंक खाता विवरण, प्राधिकरण फार्म

7) जी.एस.टी. के तहत पंजीकृत नहीं होने के लिए दंड

कोई भी अपराधी जो टैक्स का भुगतान नहीं कर रहा है या कम भुगतान करता है, उसे देय कर राशि का 10% (जिसमें से 1000 न्यूनतम राशि है जुर्माना देना होगा। जहां एक संकल्पित करवचन देखा गया, वहां अपराधी को देय कर राशि 100% जुर्माना देना होगा हालांकि अन्य वास्तविक त्रुटियों के लिए जुर्माना कर का 10% है।

निष्कर्ष

कहे तो कर-प्रणाली किसी भी राष्ट्र की आर्थिक प्रणाली की रीढ़ होती है। यह जितनी मजबूत होगी आर्थिक ढांचा उतना ही सुदृढ़ होगा। इस परिप्रेक्ष्य में वस्तु एवं सेवा कर से संबंधित अंतर्राष्ट्रीय अनुभवों को भी देखे तो सकारात्मक एवं उत्साहजनक परिणाम दिखते हैं। भारत जैसी उभरती आर्थिक शक्ति के लिए आर्थिक सुधार अनिवार्य है। अतः वस्तु और सेवा कर संबंधी प्रावधानों पर केंद्र व राज्यों को सर्व सम्मति बनाते हुए इसे लागू कराना श्रेयस्कर प्रतीत होता है।

संदर्भ ग्रंथ

- 1) G.S.T.E.Book- Hindi- सी.ए. सुधीर हालाखंडी राजस्थान।
- 2) Datey, V.S. 2005, Hands on guide to excise law, new Delhi, Taxmann Publication.
- 3) Datey, V.S. 2008, Central Excise Law & Practice new Delhi, Taxmann
- 4) Datey, V.S. 2008, Central Excise Ready Rechner, New Delhi, Taxmann.

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 148 | Feb. 2019 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

CREATIVE WRITING IN
ENGLISH, MARATHI, HINDI
LITERATURE AND
TRANSLATION STUDIES

researchjourney.net

अधिकारपूर्वक पति को नचा डालती। वह वेश्या पुत्री है, लेकिन वेश्याओं की तालीम, तहजीब और दौलत उसके पास नहीं। कहने को वकील कृपा नारायण की रखैल और उनकी दो संतानों की माँ लेकिन वक्त ने उसे भरपूर छला है। वकील कृपा नारायण से अपनी माँ के जेवरों की माँग कर सकती थी। माँ ने वकील साहब को बेटी के साथ गहनों की पिटारी माँगी थी। बेटी लौटा देने पर वकील साहब का गहनों पर अधिकार केसा। महक का विवाह मण्डप में पहुँच कर बेटी को आशीर्वाद देना और वकील साहब की बगल में खड़े होकर समधिनि को शगुन की गिज़ी भेट करना पत्नी एवं माँ के रूप में स्वयं को स्थापित करना है। महक ने वकील साहब जैसी जर्जर ताकतों के आगे घुटने क्यों टेके। किसी की झूठी आन के लिए वह अपने मातृत्व को कलंकित क्यों महसूस करे स्पष्ट है कि कृष्णा सोबती की नारी दिलों दानिश तक आते-आते कामग्रंथियों से छुटकारा पाकर मानसलोक में भटकने की बजाय खुदरे यथार्थ जगत में रहना सीख गई है। समाज के रूबरू अकेले खड़े होने के फ़ैसले ने उसे अधिक परिपक्व, समझदार और बहादुर बनाया है।

समकालीन कथा-लेखिकाओं की आधुनिक नारी की भाँति कृष्णा सोबती की नारी मातृत्व को बोझ अथवा बेचैन नहीं मानती। मामूला और बदरू वकील कृपा नारायण और महक के अवैध संबंध की संतान है लेकिन महक के लिए कुरान-शरीफ़ सी पाक-साफ़। माँ बनकर ही नारी पूर्णता पा सकती है। मातृत्व एक यज्ञ है। इन दिनों औरत पूरे ब्रह्मांड से शक्ति के कण खींच कर अपनी ऊर्जा ज्वलित कर लेती है। अपने में कुछ विशिष्ट हो जाती है। अपने अंदर का आकाश निरखती है। 'ऐ लड़की' की लड़की के पारिवारिक संबंधों की हर पारिधि से बाहर, खड़ी है। लेकिन जीवन के प्रति यह अधिक व्यवहारिक है। सपनों की भावुक दुनिया में वह नहीं जीती। उसके हिससे की सारी चिन्ताएँ अम्मी को है जो उसे बार-बार कोसती है, 'न किसी की माँ, न दादी, न नानी। लड़की, तुम हो बनस्पति, कुश-घास-तिनका। वह उसे चेताती है- दूसरे सब परस्पर पूरक है और तुम हर घेरे से बाहर हो।' ५ लड़की अपने को पाओगी तो अकेला ही आनुरतापूर्वक उसे गृहस्थी के बंधन में बंधने का अनुरोध करती है। माँ बनकर औरत एक साथ तीनों लोक जी लेती है। मातृत्व के प्रति अनुराग कृष्णा सोबती की नारी को पारिवारिक संबंधों के प्रति अनुराग

कृष्णा सोबती की नारी को पारिवारिक संबंधों के प्रति अनुराग कृष्णा सोबती की नारी को पारिवारिक संबंधों के प्रति आस्थावान बनता है। सास-बहू, ननद-भाभी, देवरानी-जिठानी, भाई-भाई, भाई-बहन, पति-पत्नी, मालिक-नीकर संबंध आदर्श एवं अनुकरणीय रूप में कृष्णा सोबती के साहित्य में जहाँ-तहाँ बिखरे पड़े हैं।

कृष्णा सोबती के कथा साहित्य की नारियाँ दिमागी और व्यक्तिगत तथा आर्थिक आज्ञादी की पक्षधर हैं। सदियों से मूक रहनेवाली नारी इनकी रचनाओं को पढ़कर अपने अधिकारों के लिए संघर्ष करने को प्रेरित होंगी। अंत में यही कहा जा सकता है कि, महिला लेखन की आज अलग पहचान है। इसमें कृष्णा सोबती का स्थान विशेष है। सचमूच सर्जनात्मक लेखन में कृष्णा सोबती माहिर है। उन्होंने समाज को नई दिशा देने का काम किया है।

निष्कर्ष :

अतः कहा जा सकता है कि, कृष्णा सोबती हिंदी महिला कथा साहित्य के क्षेत्र में एक सर्जनात्मक लेखिका है। उन्होंने नारी जीवन, उसकी सामस्याएँ उसके संघर्ष का बखुबी चित्रण किया है। इनके कथा साहित्य में नारी जीवन की त्रासदी, संघर्ष और उत्पीड़न को विभिन्न पात्रों के माध्यम से व्यक्त किया है। इनके कथा साहित्य में कहीं नारी विधवा जीवन जीने के लिए अभिशाप है तो कहीं मजबूरीवश वेश्यावृत्ति अपनाते हुए। नारी के आर्थिक संघर्ष को भी लेखिका ने विभिन्न कोणों में प्रयुक्त किया है। इसप्रकार कृष्णा सोबती का कथा साहित्य नारी के अकेलेपन, अभावग्रस्त जीवन, रुढ़ियों एवं परंपराओं में घिरी नारी के उत्पीड़न संघर्ष एवं शोषण को अभिव्यक्त करता हुआ हमारे सामने आया है। सर्जनात्मक साहित्य का अध्ययन इसका भविष्य उज्वल ही है।

संदर्भ सूची :

1. 'औरतों के बहाने' - राजेंद्र यादव - पृ. 86
2. 'सुरजमुखी अंधेरे के' - कृष्णा सोबती - पृ. 66, 67
3. 'मित्रो मरजानी' - कृष्णा सोबती - पृ. 20
4. 'एक नजर कृष्णा सोबती पर' - कृष्णा सोबती - पृ. 188
5. 'ऐ लड़की' - कृष्णा सोबती - पृ. 66

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L

R
E
S
E
A
R
C
H

F
E
L
L
O
W
S

A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
October-November-December-2018
Vol. 5 Issue 4

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Attested

A.D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D. Deore
Arts & Science College,
Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

WATSON PUBLICATIONS

29	Well-Being of The Employed Women And House wives	Dr. Ganesh Lokhande	133
30	On Reading Brave New World in A Brave New World: Reflections on the Contemporary Relevance of Aldous Huxley's Imagination	Abin Sojan	138
31	Multiculturalism: A Study of Urban Culture in Chetan Bhagat's Novels	Sambhaji Vaman Narute	142
32	J Krisnamurti's Criticism on Religion	Dr. S D Deshbhratar	144
33	Availability and Acceptance of E-Books Models: A Case Study of Jayakar Knowledge Resource Centre, SPPU,Pune	Vrushali Borkar & Dr. Rajendra Marwade	148
34	Kurtz As A Brechtian Protagonist in Conrad's Heart of Darkness: A Study	Dr. Uttam B. Parekar	154

हिंदी विभाग

35	माता प्रसाद के नाटकों में दलित दर्द की दौलत	श्री. किरण चव्हाण	162
36	प्रयोगवाद को समर्पित साहित्यकार - अजेय	दीपक लहारे	168
37	सूर्यबाला के कहानियों में चित्रित नीकरी करनेवाली नारीयों	डॉ. वी. एस. बलवंत	170
38	अनंत गोपाल शेवडे: हिंदी उपन्यास साहित्य में योगदान	डॉ. अनिल साळुंखे	172
39	निराला की काव्यभाषा	डॉ. संतोष आडे	176
40	मानव-मूल्य-सैद्धांतिक परिप्रेक्ष्य	डॉ. संतोष पवार	180
41	राजेश भातीय द्वारा अनुदित कहानियों में मानवी मूल्यों का ज्ञान (मां/घर जना/पहराओं के संदर्भ में)	डॉ. अनिल साळुंखे	186
42	संवेदनशील रचनाकार डॉ. सूर्यबाला	डॉ. वी. एस. बलवंत	189
43	शैलीविज्ञान की दृष्टि से भाषा और काव्य का संबंध	दीपक लहारे	192
44	वैतन्यवेदान्त में शिक्षा की संकल्पना	सीमा शर्मा	194

मराठी विभाग

45	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यपटला	प्रा. श्री. चंद्रकांत मोरे	198
46	ओबी वीतातील खिपांचे भावविश्व	डॉ. अनिल गर्जे	201
47	स्वामी विवेकानंद: राष्ट्रीय अवनती व पुनरुत्थानाची करणे	डॉ. प्रवीण कारंजकर	206
48	पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांचे अंतर्गत व परराष्ट्र धोरण	डॉ. बाबासाहेब मोताळे	210
49	मराठा समाज सध्यस्थिती व आरक्षण	डॉ. दीपक सूर्यवंशी	214
50	कवितांचे बदलते आयाम आणि अध्यापन पद्धती	डॉ. तरसिंग कदम	217
51	केशव देशमुख यांची ग्रामीण कविता	डॉ. भारोती घुगे	221
52	थोर स्वातंत्र्य सेनानी सरदार बलभभाई पटेल यांच्या कार्याचा अभ्यास	डॉ. संभाजी पाटील	226
53	बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्याची विविधता आणि आशयघनता	प्रा. मिलिंदकुमार देवरे	231
54	गौतम बुद्ध मराठी चरित्र ग्रंथातील ब्राह्मणीय विरोध : एक आकलन	डॉ. ज्ञानेश्वर बाळुंकर व शिवाजी गायकवाड	236
55	नेमाडे यांचा देशीवाद	डॉ. राकेश कभे	244
56	आशियातील बौद्ध संस्कृती	प्रणोती कांबळे	249
57	संभाक्षेही शाळा वी. ए. प्रशिक्षणाध्याना अध्ययन व अध्यापन अनुभव घेण्याचा प्रभावी व अद्यावत उपाय	डॉ. दादासाहेब पवार	252
58	साठोत्तरी मराठी कविता-एक समीक्षा	डॉ. सुष्मा प्रधान-धेवंदे	255
59	आरक्षण: दशा आणि दिशा	प्रा. प्रवीण जगताप	258
60	भारतातील जात आणि विशेष संदर्भ उत्तर प्रदेश व महाराष्ट्रातील चर्मकार समाजाच्या राजकारणाचा अभ्यास	श्री. राजेंद्र आगवाने	263

पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांचे अंतर्गत व परराष्ट्र धोरण

डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे
राज्यशास्त्र विभाग,
स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे
कला व विज्ञान महाविद्यालय महसदी,
ता. साक्री, जि. धुळे, (महाराष्ट्र)
भ्रमणध्वनी-९४२३२५०७४७/९७६६०२४७४६
motalebahasaheb747@gmail.com

सारांश (Abstract):

स्वातंत्र्यापासूनच्या भारताच्या राजकीय इतिहासामध्ये अनेक राजकीय नेतृत्वांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरलेले आहे. या राजकीय इतिहासात भारताच्या 'प्रथम महिला पंतप्रधान' श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या योगदानाचा अग्रक्रमाने उल्लेख करणे क्रमप्राप्त ठरते. भारताच्या अंतर्गत व परराष्ट्र धोरणावर एक वेगळी छाप पाडण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य 'आयन लेडी' श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी केले. जवळपास १७ वर्षे पंतप्रधान म्हणून भारताचे नेतृत्व करतांना श्रीमती गांधी यांनी अनेक कठोर निर्णय घेतले. त्यांनी घेतलेल्या निर्णयांमुळे त्यांनी यशाचे उत्तुंग शिखर ज्या वेगाने गाठले तितक्याच झपाट्याने केवळ आपोबाणीच्या एका निर्णयामुळे त्यांची अवनतीही सुरू झाली. बँकाचे विलीनीकरण, पुर्व पाकिस्तानातून बांग्लादेशाची निर्मिती, सिमला करार, सिक्कीमचे विलीनीकरण, अण्वस्त्र चाचणी, ऑपरेशन ब्लू स्टार असे अनेक महत्त्वाचे पाऊले श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी उचलली आणि या सर्व निर्णयांचे दुरगामी परिणाम भारताच्या अंतर्गत आणि परराष्ट्र धोरणावर झाले. प्रस्तुत संशोधन लेखात इंदिरा गांधी यांच्या अंतर्गत व परराष्ट्र धोरणावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

विजयशब्द (Keywords):

श्रीमती इंदिरा गांधी, भारताचे अंतर्गत आणि परराष्ट्र धोरण, पंतप्रधान, बँकाचे विलीनीकरण, सिमला करार, अण्वस्त्र चाचणी, ऑपरेशन ब्लू स्टार, बांग्लादेशाची निर्मिती, सिमला करार, गरीबी हटाव, इंदिरा काँग्रेस, देशांतर्गत आणि बाह्य, आंतरराष्ट्रीय राजकारण, मुत्सद्दी राजकारण इ.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of the research):

- १) श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे व्यक्तिमत्त्व प्रभावी, कणखर व हुकूमशाहीवादी होते.
- २) श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताचा दरारा निर्माण केला.
- ३) श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी भारताच्या अंतर्गत बाबतीत महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले.
- ४) श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे भारताच्या राष्ट्रनिर्मितीमध्ये महत्त्वाचे योगदान आहे.

संशोधनाचा उद्देश (Objectives of the research):

- १) श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या भारताच्या अंतर्गत बाबतीतील धोरणाचा अभ्यास करणे.
- २) श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास करणे.
- ३) श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या राष्ट्रनिर्मितीच्या योगदानासंदर्भाचा आढावा घेणे.
- ४) श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास करणे.

संशोधनपध्दती (Research methodology) :

प्रस्तुत विषयावर संशोधन करतांना ग्रंथालयीन, ऐतिहासिक, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

भारताचे अंतर्गत धोरण आणि श्रीमती इंदीरा गांधी :

भारताच्या अंतर्गत धोरणाला आपल्या कणखर व प्रभावी नेतृत्वानुन एक विशिष्ट दिशा देण्याचे कार्य श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी आपल्या पंतप्रधान पदाच्या दिर्घ कालावधीत केले. २४ जानेवारी १९६६ रोजी भारताच्या प्रथम महिला पंतप्रधान होण्याची संधी श्रीमती गांधी यांना मिळाली. २४ जानेवारी १९६६ ते २४ मार्च १९७७ (आणिबाणीचा काळ न वगळता) तसेच १४ जानेवारी १९८० ते ३१ ऑक्टोबर १९८४ या काळात म्हणजेच जवळपास १७ वर्षे पंतप्रधान म्हणून भारताचे नेतृत्व करण्याची त्यांना संधी मिळाली. प्रारंभी " या बाई बऱ्या आहेत. गप्प बसून आपल सांर ऐकतील. आपण सांगू तसे करतील. चांगली 'गुंगी गुडीयाच' आहे ही " अशी धारणा इंदिरा गांधीविषयी काँग्रेसमधील जेष्ठ नेत्यांची होती. मात्र प्रत्यक्षात इंदिरा गांधींनी त्यांची धारणा फोल ठरवली ती आपल्या कार्यातून. इंदिरा गांधी यांची कार्यशैली पाहता तत्कालिन प्रसाराध्यक्षानी त्यांचे वर्णन "केबीनेट मंत्रीमंडळातील 'पोरुष' असणारी एकमेव व्यक्ती " असे केलेले आहे. यावरून त्यांचे कणखर व खंबीर नेतृत्व दिसून येते.

इंदिरा गांधी यांनी घेतलेल्या निर्णयामध्ये "चौदा बँकांचे राष्ट्रीयीकरण " करण्याचा घेतलेला निर्णय देशाच्या विकास कार्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरला. बँकेकडील पैसा हा देशाच्या विकासकार्यासाठी उपलब्ध व्हावा, या उद्देशाने त्यांनी १४ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. अमृतसरमधील सूवर्णमंदिरातून घाललेल्या खालिस्तानवादी अतिरेक्यांच्या कारवाया बंद करण्यासाठी सूवर्णमंदिरात सेना घुसवून " 'आपरेशन ब्लू स्टार' या नावाने लष्करी कारवाया करून अतिरेक्यांचे बोलोकिल्ले उध्वस्त करण्याचे कठोर कार्य इंदिरा गांधी यांनी केले. " हा धाडसो निर्णय घेतल्यामुळे त्यांचा शेवट झाला.

भारत स्वतंत्र झाल्यापासून देशातील संस्थानिकांना तनखे दिले जात होते. त्यामुळे देशाच्या तिजोरीवर पडणारा भार हलका करून तो पैसा विकास कार्यासाठी वापरण्याचा निर्णय श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी घेतला. श्रीमती इंदिरा गांधींनी काही फार महत्त्वाचे निर्णय घेतले. परंतु त्या निर्णयांमुळे कुणी दुखावंल तरीही त्यांची पर्वा केली नाही. इंदिरा गांधी यांनी "गरीबी हटाव" ही घोषणा करण्यापाठीमागे उदात्त हेतू होता. मात्र प्रत्यक्षात तसे घडले नाही.

इंदिरा गांधी या बंडखोर प्रवृत्तीच्या होत्या. "काँग्रेसमधील जेष्ठ नेते आपल्याला अडचणीत आणताहेत, हे बघून त्यांनी शंभर वर्षे आयुष्य असणारा काँग्रेस पक्ष फोडून 'इंदिरा काँग्रेस' नावाचा नवा राजकीय पक्ष निर्माण केला आणि नंतरच्या काळात 'सिडीकेट' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या दुसऱ्या गटाला यशस्वी शह दिला. " इंदिरा गांधी यांनी 'सिक्कीम पंचप्रसंगानुन' भारताला सहीसलामत बाहेर काढले. "१५ मे १९७५ रोजी संसदीय प्रक्रिया पूर्ण करून श्रीमती गांधींनी सिक्कीम हे भारताचे २२ वे घटकराज्य बनविले " अशाप्रकारे सिक्कीमचे भारतात विलीनीकरण करून तोधील नामर्याल यांची जवळपास ३३३ वर्षांची राजवट संपुष्टात आणण्यात श्रीमती गांधी यांना यश आले. पंडीत नेहरू यांच्या काळापासून सिक्कीमशी असलेले संबंध दुरावत चालले होते. परंतु श्रीमती गांधी यांच्या प्रयत्नांमुळे सिक्कीमचे भारतात अखेर विलीनीकरण झाले.

१९७६ मध्ये लोकसभेच्या निवडणुका होणार होत्या परंतु श्रीमती गांधी यांनी निवडणुक आचारसंहितेचा भंग करून भ्रष्ट मार्गांद्वारे लोकसभेची निवडणुक जिंकली, असा आरोप ठेवून अलाहाबाद उच्च न्यायालयात त्यांच्यावर खटला भरण्यात आला. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाचा निर्णय श्रीमती गांधी यांच्या विरोधात गेल्यामुळे जून १९७५ मध्ये देशांतर्गत आणिबाणी घोषित करण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला. आणिबाणी घोषित करण्याबाबत श्रीमती गांधी म्हणतात की, "देशातील परिस्थिती अत्यंत वाईट आहे. आम्ही देशांतर्गत आणिबाणी लागू करण्याचे ठरवले आहे. " परंतु या एका निर्णय व कृतीमुळे घशाचे उत्तुंग शिखर ज्या वेगाने त्यांनी गाठले त्याच वेगाने त्यांची अवनती सुरू झाली. इंदिरा गांधी यांनी संपुर्ण राष्ट्राला आणिबाणीच्या काळाकडून पर्वत लोटले. हा काळ म्हणजे भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील सर्वात कर्लकीत काळ होय. १९७५-१९७७ या आणिबाणीच्या काळात विरोधी नेते व जनतेवर शारीरिक-मानसिक अत्याचार करण्यात आले. इंदिरा गांधींनी घोषित केलेल्या आणिबाणीविरुद्ध समाजवादी नेते जयप्रकाश नारायण यांनी आवाज उठवल्यामुळे श्रीमती गांधी यांना आणिबाणी उठवाची लागली. त्यानंतर झालेल्या निवडणुकीत इंदिरा गांधींचा पराभव होऊन जनता पक्षाचे

मोरारजी देसाई भारताचे पंतप्रधान झाले. परंतु अंतर्विरोधामुळे जनता पक्षाचे देशातील पहिले 'बिगर काँग्रेस सरकार' अलावधितच कोसळल्यामुळे १९८० मध्ये लोकसभेच्या मुदतपूर्व निवडणुका झाल्या. या निवडणुकीत मात्र प्रचंड भारताच्या पंतप्रधानपदी विराजमान झाल्या.

भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि श्रीमती इंदिरा गांधी :

आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताला अधिक सशक्त करण्यासाठी इतर पंतप्रधानाप्रमाणेच श्रीमती गांधी यांनीही प्रयत्न केले. १९७१ मध्ये पूर्वपाकौस्तानात निर्माण झालेल्या परिस्थितीबाबत श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी कणाखर भूमिका घेतली. "पाकौस्तानची कटकट कायमची मिटवण्यासाठी श्रीमती गांधी यांनी अत्यंत युक्ताने मुळच्या पाकौस्तानपासून पूर्व पाकौस्तान (बांग्लादेश) हा भूभाग वेगळा केला. त्यासाठी भारत-पाक युद्ध घडवले आणि बांग्लादेश नावाचे एक नवें राष्ट्र निर्माण केले."^१ इंदिरा गांधी यांच्या मुत्सद्दीपणामुळे भारताला अभूतपूर्व विजय मिळाला. श्रीमती गांधी यांच्यातला राजकारण्यामुळे भारतीय उपखंडाचा राजकीय नकाशा बदलला. श्रीमती गांधी यांच्यामुळे बांग्लादेश निर्मितीनंतर भारताला आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रतिष्ठा निर्माण झाली, हे विसरता येणार नाही.

"भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील काश्मिर प्रश्नावर तोंडगा काढण्यासाठी ३ जुलै १९७२ रोजी शिमला येथे करार झाला."^२ या करारावर श्रीमती गांधी आणि भुत्तो यांनी स्वाक्षरी केली. या करारानुसार भारताच्या ताब्यातील २/३ काश्मिरवर पाणी सोडायला आणि टप्पाटप्पाने सीमारेषेवर घर्षां करायला ते तयार झाले. १९७९ चे पाकसोबतचे युद्ध जिंकून पाकचे एक लाख सैन्य कैद केले त्यावेळी श्रीमती गांधी यांचे कट्टर विरोधक अटलबिहारी वाजपेयी यांनी श्रीमती गांधी यांना "साक्षात दुर्गामाता"^३ म्हणून गौरवलं होत.

"१८ मे १९७४ रोजी भारताने अणुस्फोट केला."^४ पांखरण येथे श्रीमती गांधी यांनी अणुशक्ती आयोगाला अण्वस्त्र चाचणी घेण्याचा आदेश दिला आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताला अण्वस्त्रसज्ज राष्ट्र म्हणून अस्तित्वात आणले. यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताचे स्थान संरक्षणाबाबत अधिकच मजबूत झाले.

इंदिरा गांधी या एक मुत्सद्दी राजकारणी होत्या. मार्गरेट थॅचर (इंग्लंड), गोल्डा मायर (इस्राईल), सिरिमाओ भंडारनायके (श्रीलंका) अशा निवडक आंतरराष्ट्रीय किर्तीच्या महिला नेत्यांमध्ये श्रीमती गांधींचा समावेश होतो. पंडीत नेहरूंकडून मिळालेला वारसा श्रीमती गांधींनी अधिक समृद्ध तर केलाच, पण आपल्या कार्यकर्तृत्वाने आणि राजकीय शहाणपण तसंच आंतरराष्ट्रीय व्यवहाराची उत्तम जाण यांच्या जोरावर आंतरराष्ट्रीय किर्तीच्या अनेक नेत्यांना आश्चर्याचे धक्के दिले. श्रीमती गांधी म्हणजे केवळ भारतालाच नव्हे तर जगातला एक झंझावात होता.

निष्कर्ष (Conclusions) :

१. श्रीमती इंदिरा गांधी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय राजकारणात एक 'मुत्सद्दी राजकारणी' होत्या.
२. बांग्लादेशाची निर्मिती करून श्रीमती गांधी यांनी १९४७ मधील वें.जिनांचा विराष्ट्र सिध्दांताला प्रखर उत्तर दिले.
३. श्रीमती गांधी यांनी भारताला अण्वस्त्रसज्ज करून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचा दरारा निर्माण केला.
४. श्रीमती गांधी यांनी घोषित केलेल्या आणिवाणीचा काळ म्हणजे भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील सर्वात कलंकीत काळ होय.
५. श्रीमती गांधी या हुकूमशाहीवादी होत्या.
६. श्रीमती गांधी यांनी भारताचे विविध अंतर्गत प्रश्न सोडवून भारताला स्थिरता प्रदान केली.
७. श्रीमती गांधी यांनी ज्या वेगाने यशाचे उत्तुंग शिखर गाठले त्याच वेगाने आणिवाणीच्या निर्णयामुळे त्यांची अवनती सुरू झाली.

संदर्भग्रंथ (References) :

१. मेहंदळे डॉ.विन्वास, आपले पंतप्रधान, अनुबंध प्रकाशन, पुणे, २००८, पृष्ठ क्र.-७८

भारताचे अंतर्गत धोरण आणि श्रीमती इंदिरा गांधी :

भारताच्या अंतर्गत धोरणाला आपल्या कणखर व प्रभावी नेतृत्वातून एक विशिष्ट दिशा देण्याचे कार्य श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी आपल्या पंतप्रधान पदाच्या दिव्य कालावधीत केले. २४ जानेवारी १९६६ रोजी भारताच्या प्रथम महिला पंतप्रधान होण्याची संधी श्रीमती गांधी यांना मिळाली. २४ जानेवारी १९६६ ते २४ मार्च १९७७ (आणिबाणीचा काळ न वगळता) तसेच १४ जानेवारी १९८० ते ३१ ऑक्टोबर १९८४ या काळात म्हणजेच जवळपास १७ वर्षे पंतप्रधान म्हणून भारताचे नेतृत्व करण्याची त्यांना संधी मिळाली. प्रारंभी "या बाई बऱ्या आहेत. गप्प बसून आपल सांर ऐकतील. आपण सांगू तसे करतील, चांगतील 'गुंगी गुडोयाध' आहे ही" अशी धारणा इंदिरा गांधीविषयी काँग्रेसमधील ज्येष्ठ नेत्यांची होती. मात्र प्रत्यक्षात इंदिरा गांधींनी त्यांची धारणा फोल ठरवली ती आपल्या कार्यातून. इंदिरा गांधी यांची कार्यशैली पाहता तत्कालिन प्रसारमाध्यमांनी त्यांचे वर्णन "कॅबिनेट मंत्रीमंडळातील 'पौरुष' असणारी एकमेव व्यक्ती" असे केलेले आहे. यावरून त्यांचे कणखर व खंबीर नेतृत्व दिसून येते.

इंदिरा गांधी यांनी घेतलेल्या निर्णयांमध्ये "चौदा बँकांचे राष्ट्रीयीकरण" करण्याचा घेतलेला निर्णय देशाच्या विकास कार्यासाठी महत्वपूर्ण ठरला. बँकेकडील पैसा हा देशाच्या विकासकार्यासाठी उपलब्ध व्हावा, या उद्देशाने त्यांनी १४ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. अमृतसरमधील सुवर्णमंदिरातून चाललेल्या खलिस्तानवादी अतिरेक्यांच्या कारवाया बंद करण्यासाठी सुवर्णमंदिरात सेना घुसवून 'आपरेशन ब्लू स्टार' या नावाने लष्करी कारवाया करून अतिरेक्यांचे बॉलिकिल्ले उध्वस्त करण्याचे कठोर कार्य इंदिरा गांधी यांनी केले. हा धाडसा निर्णय घेतल्यामुळे त्यांचा शेवट झाला.

भारत स्वतंत्र झाल्यापासून देशातील संस्थानिकांना तनखे दिले जात होते. त्यामुळे देशाच्या तिजोरीवर पडणारा भार हलका करून तो पैसा विकास कार्यासाठी वापरण्याचा निर्णय श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी घेतला. श्रीमती इंदिरा गांधींनी काही फार महत्वाचे निर्णय घेतले. परंतु त्या निर्णयांमुळे कुणी दुखाबल तरीही त्यांची पवां केली नाही. इंदिरा गांधी यांनी "गरीबी हटाव" ही घोषणा करण्यापाठीमागे उदात्त हेतू होता. मात्र प्रत्यक्षात तसे घडले नाही.

इंदिरा गांधी या बंडखोर प्रवृत्तीच्या होत्या. "काँग्रेसमधील ज्येष्ठ नेते आपल्याला अडचणीत आणताहेत, हे बघून त्यांनी शंभर वर्षे आयुष्य असणारा काँग्रेस पक्ष फोडून 'इंदिरा काँग्रेस' नावाचा नवा राजकीय पक्ष निर्माण केला आणि नंतरच्या काळात 'सिडीकॅट' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या दुसऱ्या गणाला यशस्वी शह दिला." इंदिरा गांधी यांनी 'सिक्कीम पंचप्रसंगातून' भारताला सहीसलामत बाहेर काढले. "१५ मे १९७५ रोजी संसदीय प्रक्रिया पूर्ण करून श्रीमती गांधींनी सिक्कीम हे भारताचे २२ वे घटकराज्य बनविले" अशाप्रकारे सिक्कीमचे भारतात विलीनीकरण करून तेथील नामग्याल यांची जवळपास ३३३ वर्षांचा राजवट संपुष्टात आणण्यात श्रीमती गांधी यांचा यश आले. पंडीत नेहरू यांच्या काळापासून सिक्कीमशी असलेले संबंध दुरावत चालले होते. परंतु श्रीमती गांधी यांच्या प्रयत्नांमुळे सिक्कीमचे भारतात अखेर विलीनीकरण झाले.

१९७६ मध्ये लोकसभेच्या निवडणुका होणार होत्या परंतु श्रीमती गांधी यांनी निवडणुक आचारसंहितेचा भंग करून धट मार्गाद्वारे लोकसभेची निवडणुक जिंकली, असा आरोप ठेवून अलाहाबाद उच्च न्यायालयात त्यांच्यावर खटला भरण्यात आला. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाचा निर्णय श्रीमती गांधी यांच्या विरोधात गेल्यामुळे जून १९७५ मध्ये देशांतर्गत आणिबाणी घोषित करण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला. आणिबाणी घोषित करण्याबाबत श्रीमती गांधी म्हणतात की, "देशातील परिस्थिती अत्यंत वाईट आहे. आम्ही देशांतर्गत आणिबाणी लागू करण्याचे ठरवले आहे." परंतु या एका निर्णय व कृतीमुळे यशाचे उभंग शिखर ज्या वेगाने त्यांनी गाठले त्याच वेगाने त्यांची अवनती सुरू झाली. इंदिरा गांधी यांनी संपूर्ण राष्ट्राला आणिबाणीच्या काळाकडून पर्यांत लोटले. हा काळ म्हणजे भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील सर्वांत कलंकित काळ होय. १९७५-१९७७ या आणिबाणीच्या काळात विरोधी नेते व जनतेवर शारीरिक-मानसिक अत्याचार करण्यात आले. इंदिरा गांधींनी घोषित केलेल्या आणिबाणीविरुद्ध समाजवादी नेते जयप्रकाश नारायण यांनी आवाज उठवल्यामुळे श्रीमती गांधी यांना आणिबाणी उठवावी लागली. त्यानंतर झालेल्या निवडणुकीत इंदिरा गांधींचा पराभव होऊन जनता पक्षाचे

२. धर पी.एन. जैन अशोक (अनुवाद), इंदिरा गांधी, आणिकबाणी व भारतीय लोकशाही, रोहन प्रकाशन, पुणे-२००६, पृष्ठ क्र.५५
३. उपरोक्त -०१, पृष्ठ क्र.-७८
४. कित्ता, पृष्ठ क्र.-९०
५. कित्ता, पृष्ठ क्र.-८९
६. कित्ता, पृष्ठ क्र.-७८
७. उपरोक्त-०२, पृष्ठ क्र.२१७
८. कित्ता, पृष्ठ क्र.२२३
९. उपरोक्त-०१, पृष्ठ क्र.७९
१०. उपरोक्त-०२, पृष्ठ क्र.१२४
११. उपरोक्त-०१, पृष्ठ क्र.८१
१२. उपरोक्त-०२, पृष्ठ क्र.१३७

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

**महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत महिलांमध्ये
करावयाची सामाजिक व कायदेविषयक जाणीव जागृती**

आयोजक

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे

बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज

चाळीसगाव, जि. जळगाव.

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. Milind Bildikar

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Dilipsingh Nikumbh

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Mr. Ravindra Patil

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

महिला विकासाची जाणीव जागृती आणि छत्रपती शाहू महाराजांची भूमिका

प्रा.डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, स्व. अण्णासाहेब आर.टी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसडी, ता. सात्री, जि. पुणे (महाराष्ट्र).

सारांश

महाराष्ट्राचा विचारवंतांची व समाजसुधारकांची प्रगल्भ परंपरा लाभलेली आहे. या विचार व सुधारणेच्या परंपरेत छत्रपती शाहू महाराजांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. तत्कालिन समाजव्यवस्थेत महिलांचे स्थान व दर्जा अगदिश नगण्य व दुय्यम स्वरूपाचा होता. महिलांच्या दबनीय स्थितीत परिवर्तन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य आपले विचार व कृतीच्या माध्यमातून छत्रपती शाहू महाराजांनी केले. महिलांमध्ये शिक्षणप्रसार वाढवून त्यांना स्वतःचा व अधिके रांची जाणीव करून दिली. पारंपारिक विविध कुप्रथांमधून महिलांची मुक्ती करण्यासाठी त्यांना कायद्याचे संरक्षण प्राप्त करून दिले. प्रस्तुत संशोधन लेखात छत्रपती शाहू महाराज यांनी महिलांमध्ये शिक्षणप्रसारासाठी बजावलेली भूमिका, महिलांच्या संरक्षणासाठी केलेले विविध कायदे, महिलांची विविध कुप्रथांमधून मुक्ती करण्यासाठी केलेल्या कार्यांचा व भूमिकेचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

बीजशब्द - छत्रपती शाहू महाराज, महिला जाणीव जागृती, महिला विकास, महिला सबलीकरण, शिक्षणप्रसार, पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था, सामाजिक स्वातंत्र्य, घटस्फोट, विवाह, कौटुंबिक स्थिती, कायद्याचे संरक्षण, कुप्रथांमधून महिलांची मुक्ती, के त्वदेशीर मान्यता, समाजसुधारक, मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, सामाजिक प्रतिष्ठा इ.

संशोधन पध्दती - प्रस्तुत संशोधन लेखात दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच ग्रंथालयीन, वर्णनात्मक, ऐतिहासिक, तुलनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची गृहितके - १) छत्रपती शाहू महाराज महिलांचे उध्दारके ते ठरले. २) छत्रपती शाहू महाराजांचा महिलांविषयक दृष्टिकोन न्यायपूर्ण आहे. ३) छत्रपती शाहू महाराज यांनी महिलांमध्ये अधिके रांबिषयी जाणीव जागृती केली. ४) छत्रपती शाहू महाराजांचे महिलांविषयक धोरण पुरोगामी होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे - १) छत्रपती शाहू महाराज यांनी महिलांमध्ये केलेल्या अधिके रांबिषयीच्या जाणीव जागृतीचा अभ्यास करणे. २) छत्रपती शाहू महाराज यांच्या महिलांविषयक पुरोगामी धोरणाचा अभ्यास करणे. ३) छत्रपती शाहू महाराज यांच्या महिला उध्दारके के रांबाचा अभ्यास करणे. ४) तत्कालिन परिस्थितीतील महिलांच्या स्थितीचा आढावा घेणे.

महिला विकासाची जाणीव जागृती आणि राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांची भूमिका

छत्रपती शाहू महाराज हे एक केवळ राज्यकर्ते नव्हते तर पुरोगामी समाजसुधारकदेखील होते. त्यांच्या पुरोगामी दृष्टिकोणामुळे महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांमध्ये छत्रपती शाहू महाराजांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. ०२ एप्रिल १८१४ रोजी कोल्हापूर संस्थानाचे संस्थानाधिपती होत असताना छत्रपती शाहू महाराजांनी अशी घोषना केली होती की, चआमचे प्रजाजन सदा सुखी व संतुष्ट असावेत. त्यांच्या हिताची एके सारखी अभिवृध्दी होत जावी व आमच्या संस्थानाचा सर्व वाजूनी अम्बुदय व्हावा, अशी आमची उत्कट ईच्छा आहे. यासाठी सर्वांच्या उज्वल राजनिष्ठेची व सहके रांबाची आम्हाला आवश्यकता आहे. ७०१ त्यांच्या या घोषणेवरून कोल्हापूर संस्थानाचा चतुरस्र विके तस करण्याचा मनोदय स्पष्ट होतो. संस्थानातील एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास ५०% लोकसंख्या ही महिलांची होती. या महिलांचा विके तस करण्यासाठी छत्रपती शाहू महाराजांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली. चम्हाराष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक व सर्वांगीण विके तसाच्या के रांबात अनेके णी महत्त्वाची के तसगिरी करत असताना महात्मा फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे, पोंडो केशव कर्वे, राजर्षी शाहू महाराज यांनी स्त्री बर्गाच्या उध्दाराचा व जनजागृतीचा जणू वसाच घेतलेला दिसून येतो. त्यांनी आपल्या सामाजिक के तसात फुलेप्रणीत तत्त्वांचा स्विकार केला होता. त्यांच्या मानवतावादी कृतीने राजर्षी शाहू महाराज महात्मा फुले यांचे खरे वारस ठरतात. ७०२ छत्रपती शाहू महाराजांनी महिलांच्या उध्दाराचा वसा घेउन महात्मा फुले यांचे स्त्री उध्दाराचे के तस आपल्या संस्थानात व संस्थानाबाहेरही केलेले दिसून येते. चशाहू महाराजांनी ०८ सप्टेंबर १९१७ रोजी कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यासंबंधीचा आदेश जारी केला. ७०३ आधी पावा मग कळस या उत्कीप्रमाणे शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात मुला-मुलींना प्राथमिक शिक्षण देण्यास प्राधान्य दिले, नव्हे तसा के तसदाच केला. बोडव्यात मुला-मुलींना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्याच्या निर्णवात शाहू महाराजांची दूरदृष्टी होती. आधुनिक काळात हाच के तसदा सरके तसने 'शिक्षणचा हक्क के तसदा-२००९' वा नावाने केलेला आहे. मुला-मुलींना सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची प्रतिपादन करताना शाहू महाराज म्हणतात की, धरिश्क्षण हाच आमचा तरणोपाय आहे, असे माझे ठाम मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही, असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सदी व लढवय्ये वीर कधीही निपजणार नाहीत, म्हणूनच सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदुस्थानला अत्यंत आवश्यकता आहे. ७०४ प्रत्येक व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्राला त्यांच्या उत्थानासाठी शिक्षण अत्यावश्यक असल्याचे शाहू महाराज ठामपणे सांगतात. चशिक्षणासाठी योग्य वय असलेल्या मुलामुलींना शाळेत पाठविण्याबद्दल पालक व गावकेमागार यांच्यावर कडक बंधने लागू केली. ७०५ पात्र वयाच्या मुलामुलींना शाळेत न पाठविणाऱ्या पालके णा शाहू महाराजांनी दंड आके तसला. एके ण महिन्यासाठी एक रुपया दंड आके तसल्यामुळे दंडाच्या भितीने शाळेत नियमित येणाऱ्या मुलामुलींची संख्या वाढली. छत्रपती शाहू महाराजांनी केवळ संस्थानामध्येच शिब्यांना शिक्षण दिले नाही तर चसंस्थानाबाहेरील स्त्रीशिक्षणास त्यांनी सडळ हाताने मदत केली. हिंगणे येथील आश्रमास ५०० रु. देणगी दिली होती. ७०६ अशाप्रके तस संस्थानात व संस्थानाबाहेरदेखील शिब्यांना शिक्षण देउन किंवा शिक्षणास मदत करून शाहू महाराजांनी शिब्यांना सक्षम करण्यासाठी भडकमपणे पाउले उचलली. यामुळे शिब्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार वाढला. पर्यावाने शिक्षणामुळे शिब्यांना स्वतःची जाणीव झाली, आपल्या अधिके रांबाची जाणीव झाली. यातूनच त्यांच्या व्यक्तित्व विके तसाचा मार्ग मोकळा झाला. चराजाम के लेंजमध्ये शिक्षणाऱ्या मुलींना हे मोफ त शिक्षण देण्याबाही निर्णव त्यांनी घेतला होता. ७०७ मुलींना मोफ त उच्च शिक्षणाची व्यवस्था करून शाहू महाराजांनी शिब्यांना उच्च शिक्षणाची व्दारे खुली केली. चसंस्थानच्या शिक्षणाधिके तस म्हणून मिस लिटलनतस त्यांनी श्रीमंत रखमाबाई केळवकर यांची नेमणूक केली. यावरून महाराजांचा स्त्रीशिक्षणविषयक दृष्टिकोण स्पष्ट होतो. ७०८ शाहू महाराज स्त्रीशिक्षणविषयी आग्रही होते. कोल्हापूर संस्थानातील शिक्षण खाते त्यांनी एका महिलेकडे सोपवले होते, यावरून त्यांचा स्त्रीशिक्षणविषयक दृष्टिकोण स्पष्ट होतो. चस्त्रीशिक्षणामुळे कुटूंबाचा, समाजाचा अग्रत्यक्षपणे विके तस घडून येतो. स्त्रीला कुटूंबात व समाजात आदराचे व मानाचे स्थान मिळणे शक्य होते, असा महाराजांचा विश्वास होता. ७०९ महिलांना कुटूंबात व समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
01	भारतीय दंड संहितेतील महिलांविरुद्धचे गुन्हे प्रा.डॉ. दिलीप जानकीराम घोंगडे	001
02	कंजारभाट महिला आणि मानवाधिकार : एक चिकित्सक अभ्यास डॉ. करिदा शफीक खान	004
03	लैंगिक आत्याचार आणि श्रियांच्या संघर्षांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा.डॉ. कल्याण विठ्ठल मोरे, श्रीमती कोळी शिवांत अरुण	006
04	महिला आणि राजकारण प्रा. देवनाथे प्रदीप विष्णू	009
04	महिलांचे शिक्षण व मानवी हक्क प्रा.डॉ. सोभा टी. चौधरी	012
06	महिलेचे घटनात्मक व कायदेविषयक अधिकार प्रा.डॉ. जगदीश देवमुख	013
08	महिलांचे घटनात्मक व कायदेविषयक अधिकार प्रा. सोनाली दिलीपराव देवरे	014
08	महिलांच्या सवस्तीकरणात भारतीय संविधानाचे योगदान प्रा.डॉ. मुनिल एन. संदंनशिव	016
09	ग्रामीण व आदिवासी महिलांचे सशक्तीकरण डॉ. ताराचंद माधव सारंगसाठे	019
10	महिला सुरक्षा विषयक कायदे प्रा. अर्चना खंडगळे	022
11	भारतीय स्त्री जीवनांचा दर्जा आणि समाजातील स्थान प्रा.सी. शेख एस.एन.	024
12	महिला आणि राजकारण प्रा. डी.डी. ठाकरे	026
13	महिलांचे शिक्षण व मानवी हक्क प्रा. संजय अ. मराठे	030
14	महिला सुरक्षाविषयक कायदे : जाणीव जागृती प्रा.सी. विलोत्तमा सुरेश चौधरी	033
15	महिला विषयीचे कायदे - महिला सुरक्षा कायदा प्रा.डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ	034
16	महिला सुरक्षाविषयक कायदे व सक्षमीकरण डॉ. चमंड पी. राजत	036
17	महिला विकासाची जाणीव जागृती आणि छत्रपती शाहू महाराजांची भूमिका प्रा.डॉ. वायासाहेब त्रिंबक मोताळे	040
18	महिला आणि राजकारण प्रा. रमेश जगन्नाथ निकम, प्रा.डॉ.डी.आर. भागवत	042
19	संविधानिक समानता आणि लैंगिक शोषणाविरुद्धचा कायदा प्रा.डॉ. विनोद को. गायकवाड	043
20	ग्रामिण आदिवासी महिलांचे सशक्तीकरण प्रा. संदीप यवन घाडगे, प्रा.डॉ. संजय मोहन बाघ	044
21	भारतीय महिलांचे स्थान व दर्जा डॉ. मिलिंदकुमार धिकाजी देवरे	049

महिला विकासाची जाणीव जागृती आणि छत्रपती शाहू महाराजांची भूमिका

प्रा.डॉ. बाबताहेब विपक मोलाळे

सहायक प्राध्यापक, राज्यस्तर विभाग, स. अण्णासाहेब आर.टी. देगे वसा व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसडी, ता. साजी, जि. पुणे (महाराष्ट्र).

सारांश

महाराष्ट्रात विचारवंतांची व समाजसुधारकांची प्रगल्भ परंपरा लाभलेली आहे. या विचार व सुधारणेच्या परंपरेत छत्रपती शाहू महाराजांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. तत्कालिन समाजव्यवस्थेत महिलांचे स्थान व दर्जा अगदीच नगण्य व दुय्यम स्वरूपाचा होता. महिलांच्या दयनीय स्थितीत परिवर्तन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य आपले विचार व कृतीच्या माध्यमातून छत्रपती शाहू महाराजांनी केले. महिलांमध्ये शिक्षणप्रसार वाढवून त्यांना स्वतःसाठी व अधिक शांती जाणीव करून दिली. शांतीकारक विविध कुत्रांमधून महिलांची मुक्ती कार्यासाठी त्यांना कायद्याचे संरक्षण प्राप्त करून दिले. प्रस्तुत संशोधन लेखात छत्रपती शाहू महाराज यांनी महिलांमध्ये शिक्षणप्रसारासाठी वजावलेली भूमिका, महिलांच्या संरक्षणासाठी केलेले विविध कायदे, महिलांची विविध कुत्रांमधून मुक्ती कार्यासाठी केलेल्या कार्याचा व भूमिकेचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

शोधशब्द - छत्रपती शाहू महाराज, महिला जाणीव जागृती, महिला विकास, महिला सकलीकरण, शिक्षणप्रसार, पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था, सामाजिक स्वातंत्र्य, घटस्फोट, विवाह, कौटुंबिक स्थिती, कायद्याचे संरक्षण, कुत्रांमधून महिलांची मुक्ती, के लपदेशीर मान्यता, समाजसुधारक, मोक्ष व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, सामाजिक प्रतिष्ठा इ.

संशोधन पध्दती - प्रस्तुत संशोधन लेखात दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच ग्रंथालंभन, वर्णनात्मक, ऐतिहासिक, तुलनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची गृहितके - १) छत्रपती शाहू महाराज महिलांचे उद्धारके त् ठरले. २) छत्रपती शाहू महाराजांचा महिलांविषयक दृष्टिकोन न्यायपूर्ण आहे. ३) छत्रपती शाहू महाराज यांनी महिलांमध्ये अधिके शांतिविषयी जाणीव जागृती केली. ४) छत्रपती शाहू महाराजांचे महिलांविषयक धोरण पुरोगामी होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे - १) छत्रपती शाहू महाराज यांनी महिलांमध्ये केलेल्या अधिके शांतिविषयीच्या जाणीव जागृतीचा अभ्यास करणे. २) छत्रपती शाहू महाराज यांच्या महिलांविषयक पुरोगामी धोरणाचा अभ्यास करणे. ३) छत्रपती शाहू महाराज यांच्या महिला उद्धारक के त्यांचा अभ्यास करणे. ४) तत्कालिन परिस्थितीतील महिलांच्या स्थितीचा आढावा घेणे.

महिला विकासाची जाणीव जागृती आणि राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांची भूमिका

छत्रपती शाहू महाराज हे एक केवळ राज्यकर्ते नव्हते तर पुरोगामी समाजसुधारकदेखील होते. त्यांच्या पुरोगामी दृष्टिकोनामुळे महाराष्ट्रात समाजसुधारकांमध्ये छत्रपती शाहू महाराजांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. ०२ एप्रिल १८९४ रोजी कोल्हापूर संस्थानाचे संस्थानाधिपती होत असताना छत्रपती शाहू महाराजांनी अशी घोषणा केली होती की, 'आमचे प्रजावन सदा सुखी व संतुष्ट असावेत. त्यांच्या हिताची एके सारखी अभिवृष्टी होत जावी व आमच्या संस्थानाचा सर्व बाजूनी अभ्युदय व्हावा, अशी आमची उत्कट इच्छा आहे. यासाठी सर्वांच्या उज्वल राजनिष्ठेची व सहके र्वाची आम्हाला आवश्यकता आहे. ७०१ त्यांच्या या घोषणेवरून कोल्हापूर संस्थानाचा धनुस्त विके त्त करण्याचा मनोदय स्पष्ट होतो. संस्थानातील एकूण लोकसंख्येचा प्रचलित ५०% लोकसंख्या ही महिलांची होती. या महिलांचा विके त्त करण्यासाठी छत्रपती शाहू महाराजांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली. घ्याहाण्डच्या राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक व सर्वांगीण विके त्तत्वाचे र्वात अनेके त्नी महत्त्वाची के त्तगिरी करत असताना महत्त्वात फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे, घोडे फेरवा कर्वे, राजर्षी शाहू महाराज यांनी र्वाी वर्गाच्या उद्धारका व जनजागृतीचा जणू वसाच घेतलेला दिसून येतो. त्यांनी आपल्या सामाजिक के र्वात फुलेप्रणीत तत्त्वांचा स्विकार केला होता. त्यांच्या मान्यतासाठी कृतीने राजर्षी शाहू महाराज महत्त्वात फुले यांचे र्वाे वारस ठरतात. ७०२ छत्रपती शाहू महाराजांनी महिलांच्या उद्धारका वसा घोडेन महत्त्वात फुले यांचे र्वाी उद्धारका के र्वाे आपल्या संस्थानात व संस्थानाबाहेरही केलेले दिसून येते. शाहू महाराजांनी ०८ सप्टेंबर १९१७ रोजी कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यासंबंधीचा आदेश जारी केला. ७०३ आधी पावा व कळम वर उक्तीप्रकाचे शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात मुला-मुलींना प्राथमिक शिक्षण देण्यास प्राधान्य दिले, नव्हे तसा के त्तदाच केला. घोडवसात १८०१-२००१' वा नव्याने केलेला आहे. मुला-मुलींना सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची प्रतिपादन करताना शाहू महाराज म्हणतात की, चरिक्षण हाच आमचा मुत्सदी व लडवणे वीर कर्षीही निपज्जार नाहीत, म्हणूनच सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदुस्थानात अत्यंत आवश्यकता आहे. ७०४ प्राथके व्यक्ती, शाळेत पाठविण्यावटल पालक व गावकामगार यांच्यावर कडक बंधने लागू केले. ७०५, पात्र वयाच्या मुलामुलींना शाळेत न पाठविणाऱ्या पालके त्त शाहू महाराजांनी दंड अर्के ठरता. एके त्त महिन्यासाठी एक रुपया दंड अर्के ठरण्यामुळे दंडाच्या भितीने शाळेत नियमीत वेगान्वा मुलामुलींची संख्या वाढली. आश्रमाम ५०० रु. देणगी दिली होती. ७०६ अशाचके त्त संस्थानात व संस्थानाबाहेरही र्वाीशिक्षणास र्वांनी सडळ हाताने मदत केली. शिंणे वेधीत महाराजांनी शिवांना सक्षम करण्यासाठी भक्षमपणे पात्रले उचलली. वामुळे शिवांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार वाढला. पर्यायाने शिक्षणातुळे शिवांना स्वतःसाठी मुलींना हे मोफ त्त शिक्षण देण्याचाही निर्णय र्वांनी घेतला होता. ७०७ मुलींना मोफ त्त उच्च शिक्षणाची व्यवस्था करून शाहू महाराजांनी शिवांना उच्च शिक्षणाची व्दरे खुली केली. चसंस्थानच्या शिक्षणाधिके त्त शिवांना मोफ त्त उच्च शिक्षणाची व्यवस्था करून शाहू महाराजांनी शिवांना उच्च शिक्षणाचा र्वाीशिक्षणविषयक दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. ७०८ शाहू महाराज र्वाीशिक्षणविषयी आग्रही होते. कोल्हापूर संस्थानातील शिक्षण छात्रे र्वांनी र्वाी र्वाीला कुटुंबात व समाजात आदराचे व मानाचे स्थान मिळणे शक्य होते, असा महाराजांचा विश्वास होता. ७०९ महिलांना कुटुंबात व समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त

करून देण्यासाठी तसेच कुटुंब, समाज व राष्ट्राचा विके अस घडवून आणण्यासाठी शाहु महाराजांनी स्त्री शिक्षणाचा आग्रह धरलेला होता. थोडक्यात शिक्षण हा झाल्यास कुटुंब, समाज व पर्यायाने राष्ट्राचा विके अस होईल, असा त्यांचा विश्वास होता.

महिला संरक्षण के इच्छे आणि शाहु महाराजांची भूमिके :

तत्कालीन समाजव्यवस्थेत महिलांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. शैथिलिक, सामाजिक, वैज्ञानिक तसेच आर्थिक क्षेत्रात पुरुषांची मतेदारी होती. ही मतेदारी बाबतच महिलांना या प्रत्येक क्षेत्रात स्वातंत्र्य देऊन त्यांच्या उद्वेगाने त्यांना प्रारंभ केला. अहमदाबाद उच्चवर्गीय राजघराणी, मराठा सरदार, बतनदार, सावके या यांच्या घराण्यात पडदा पध्दती प्रचलित होती. या पध्दतीमुळे शिवांमधील गूला गुलाबा नाम होते. ११० वर्षानुवर्षांपासून महिलांमध्ये सुरु असलेली पडदा पध्दती ही महिलांच्या विके सामाजातील अडथळा ठरलेला होता. एफेंदली ही पध्दत शिवांमधील स्वाभाविक उर्केस हांबून ठेवणारी रुढी, परंपरा असल्याचे शाहु महाराजांचे मत होते. पडदा पध्दतीमधून केवळ बाहेर आल्यामुळेच राजघराणा त्रिजावाई, महाराणी तायावाई, च्यात्री शाहूंनी शिवांच्या नैसर्गिक हक्के र्चे संरक्षण करणारे के इच्छे पास केले व शिवांची समाजाकडून व कुटुंबाकडून हाणारी विळबणूक बांबवियाचा मोठा प्रदान केला. १११ प्रचलित पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेने महिलांना अगदी प्राथमिक स्वरूपाच्या अधिके त्यांमून हेतुपुरतसर दूर ठेवलेले होते. अधिके त्यांमून बंचित ठेवल्यामुळे महिलांचा विके अस खुंटलेला होता. यासाठी शाहु महाराजांनी महिलांच्या संरक्षणासाठी महत्वपूर्ण उपाययोजना केल्या. चतुर्ते १११० मध्ये शाहु महाराजांनी पुनर्विवाहाचा के इच्छा करून विधवाविवाहाला के इच्छेरी मान्यता मिळवून दिली. ११२ तत्कालिन समाजव्यवस्थेत विधवा महिलांची अत्यंत दयनीय झालेली होती. पतीच्या निधनानंतर समाजाची दुष्ण पंचमत महिलांना एके फीतणे खडतर जीवन जगावे लागत असे. विधवा महिलांची चानू सुटके १ करण्यासाठी महाराजांनी विधवांच्या पुनर्विवाहास के इच्छेरी मान्यता मिळवून दिली. पुरुषांकडून महिलांबा होणाऱ्या अत्याचाराम आळा घालण्याच्या उद्देशाने च्यात्री कुटुंबाने बर्तन करणारा प्रतिबंध करणारा के इच्छा शाहु महाराजांनी पास केला. ११३ महिलांचा विविध के रणवळण होणाऱ्या छळ रोखण्यासाठी शाहु महाराजांनी ११११ मध्ये एक के इच्छा करून महत्वपूर्ण पाउल उचलले. महिलांचा छळ करणाऱ्या आर्थिक व शारीरिक दंड देणाऱ्या शिक्षेची तरतूद या के इच्छेनुसार करण्यात आली. ११२० मध्ये शाहु महाराजांनी घटस्फोटाचा के इच्छा केला. ११४ या के इच्छेनुसार विवाह विच्छेदना के इच्छेरी मान्यता मिळवून घटस्फोटांतर संबधित महिलेचा उदरनिर्वाह, पोटागी, वैवाहिक सती इ. बाबत के इच्छेरी तरतूदी केल्या. थोडक्यात या के इच्छेबाबते महिलांचा सन्मान अबाधित ठेवण्याचे महत्वपूर्ण के इच्छा शाहु महाराजांनी केले. थ्याहु महाराजांनी देवदासी प्रथा प्रतिबंध के इच्छा पास केला होता. ११५ या प्रथेमुळे महिलांची प्रतिष्ठा मातीमोल होत होती. म्हणून वर्षानुवर्षांपासून सुरु असलेली ही अमानुष प्रथा शाहु महाराजांनी के इच्छा करून बंद केली. अशाप्रकारे तसे विविध के इच्छे करून महिलांना त्यांच्या अधिके सांबंधी जाणीव जागृती करण्याचे महत्वपूर्ण के इच्छा शाहु महाराजांनी केले. तसेच अशा के इच्छेमुळे महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण कमी झाले. के रण समाजात अशा के इच्छेचा धाक निर्माण झालेला होता. ११११ मध्ये विवाहांतर्बंधी केलेल्या के इच्छेचा पुरुषांचे वय १८ तर शिवांचे वय १४ वर्षे असावे अशी तरतूद केली. ११६ तत्कालिन समाजव्यवस्थेत बालविवाहाचा प्रथेमुळे महिलांना सामाजिक व आरोग्यविकसक समस्यांना सामोरे जावे लागत असे. त्यांमून महिलांची सुटके १ करण्यासाठी शाहु महाराजांनी वरील के इच्छा केला. शाहु महाराजांच्या ध्यापक सामाजिक के इच्छेमुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, च्यात्री शाहु हे सामाजिक लोकशाहीचे आधारस्तंभ आहेत. ११७ महिलांमध्ये विके साची जाणीव जागृती करून सामाजिक परीवर्तन करण्याबाबत मोठा टप्पा शाहु महाराजांनी पूर्ण केला.

निष्कर्ष - ०१) छत्रपती शाहु महाराजांचा महिलांविकसक दृष्टिकोन दूरदृष्टि असणारा आहे. ०२) छत्रपती शाहु महाराजांनी महिलांना सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यात महत्वाची भूमिके १ पास पाडली. ०३) छत्रपती शाहु महाराजांचे महिलांविकसक धोरण पुरोगामी होते. ०४) छत्रपती शाहु महाराजांनी महिलांमध्ये अधिके त्रिविधी जाणीव जागृती निर्माण केली. ०५) महिलांना शिक्षणाचा अधिके त्र न्यायक स्वरूपात दिल्याशिवाय कुटुंब, समाज आणि पर्यायाने संपूर्ण देशाचा विके अस शक्य नाही, हे छत्रपती शाहु महाराजांनी दाखवून दिले. ०६) छत्रपती शाहु महाराजांनी महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी विविध के इच्छे करून त्यांची अंमलबजावणी केली. ०७) छत्रपती शाहु महाराज हे केवळ बोलके समाजसुधारक नव्हते, तर ते एक कर्ते सुधारक होते. ०८) सर्व मुलांमूलाना प्राथमिक शिक्षण मोफत व सतीचे करून छत्रपती शाहु महाराजांनी ब्रंतीके एक निर्णय घेतला. ०९) आधुनिक महाराष्ट्रातील महिलांच्या वर्तमान स्थितीचा सुबोध्य पायाभरणी छत्रपती शाहु महाराज यांनी केली.

संदर्भ

- ०१) भिडे जी. एम. , पंडित इ. टी. , महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, वटके प्रके १११, कोल्हापूर, १०१२, पृष्ठ-१०४.
- ०२) गोटे शुभांगी, महिला स्वतंत्रिकरण-स्वरूप व संपर्क, वटके प्रके १११, अजिंठाबाद, २००४, पृष्ठ-११.
- ०३) के. सागर, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, के. सागर प्रके १११, पुणे, २००५, पृष्ठ-१२२.
- ०४) उज्वल, ०१, पृष्ठ-१०६.
- ०५) किता, पृष्ठ-१०७.
- ०६) गडगाड प्रभाई डॉ. एम. एम. , महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, वैजल पब्लिकेशन, अजिंठाबाद, पृष्ठ- १०३.
- ०७) किता, पृष्ठ-१०६.
- ०८) उज्वल, ०१, पृष्ठ-१०८.
- ०९) किता, पृष्ठ-१०८.
- १०) पद्म त्रयसिंहावर, राजर्षी शाहु छत्रपती, महाराष्ट्र इतिहास प्रबंधिनी, कोल्हापूर, २०१२, पृष्ठ-१२.
- ११) उज्वल, ०१, पृष्ठ-१०६.
- १२) उज्वल, ०१, पृष्ठ-१२३.
- १३) उज्वल, ०१, पृष्ठ-१०६.
- १४) उज्वल, ०१, पृष्ठ-१२३.
- १५) उज्वल, ०१, पृष्ठ-१०६.
- १६) किता, पृष्ठ-१०६.
- १७) किता, पृष्ठ-१०६.

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII, Issue - III
July - September - 2018
Marathi / Hindi Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

६. जी.एस.टी. (G.S.T.) वस्तु एवं सेवा कर

प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार

हिंदी विभागाध्यक्ष, स्वर्गीय अण्णासाहेब आर. डी. देवरे, कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हासठे, तहसिल- साक्री, जिला- धुलियाँ.

प्रस्तावना

वस्तु एवं सेवा कर को लागू करना भारत में अप्रत्यक्ष कर के सुधार के क्षेत्र में एक महत्वपूर्ण कदम है। बड़ी संख्या में केंद्र और राज्यों के द्वारा लगाए जा रहे करों को मिलाकर अकेला एक कर बना दिए जाने से करों बहुतायत और दोहरे कराधान की समस्या हल हो जाएगी और एक सामान्य राष्ट्रीय बाजार में लिए रास्ता साफ हो जाएगा। उपभोक्ता की दृष्टि से देखें तो, सबसे बड़ा लाभ यह होगा कि वस्तुओं पर लगनेवाले कर के बोझ में कमी आ सकेगी। आज यह कर बोझ 25 प्रतिशत से 30 प्रतिशत के लगभग है। जीएसटी के लागू किए जाने से भारतीय उत्पाद घरेलू तथा अंतर्राष्ट्रीय बाजारों में प्रतिस्पर्धा कर सकेंगे। किए गए अध्ययनों से पता चलता है कि इससे आर्थिक विकास पर भी बहुत उत्साहजनक प्रभाव पड़ेगा और सबसे अंत में यह कहना है कि इस कर को लागू करना आसान होगा क्योंकि इसमें पारदर्शिता रहेगी और नीतियां स्वयं तैयार की गईं हैं।

वस्तु एवं सेवा कर या जीएसटी भारत सरकार की नई अप्रत्यक्ष कर व्यवस्था है। जो जुलाई 2017 से लागू हुयी है। लेकिन जीएसटी क्या है और यह वर्तमान टैक्स संरचना को कैसे सुधार देगा? इससे भी महत्वपूर्ण सवाल यह है कि भारत को एक नए टैक्स सिस्टम की आवश्यकता क्यों है? हम इस सवाल के जवाब इस विस्तृत लेख में करेंगे।

1) जीएसटी क्या है ?

वस्तु एवं सेवा कर या जीएसटी एक व्यापक, बहुस्तरीय, गंतव्य-आधारित कर है जो प्रत्येक मूल्य में जोड़ पर लगाया जाएगा। इसे समझने के लिए, हमें इस परिभाषा के तहत शब्दों को समझना होगा। आईए हम बहुस्तरीय शब्द के साथ शुरू करें। कोई भी वस्तु निर्माण से लेकर अंतिम उपयोग तक कई चरणों के माध्यम से गुजरता है। पहला चरण है कच्चे माल को खरीदना। दूसरा चरण उत्पादन या निर्माण होता है। फिर सामग्री के भंडारण या में हाउस में डालने की व्यवस्था है। इसके बाद, उत्पाद रेटेलर या फुटकर विक्रेता के पास आता है। और अंतिम चरण में, रिटेलर आपको या अंतिम उपभोक्ता को अंतिम माल बेचता है।

मान लें कि निर्माता एक शर्ट बनाना चाहता है। इसके लिए उसे धागा खरीदना होगा। यह धागा निर्माण के बाद एक शर्ट बन जाएगा। तो इसका मतलब है, जब यह एक शर्ट में बुना जाता है, धागे का मूल्य बढ़ जाता है। फिर निर्माता इसे थयर हाऊसिंग एजेंट को बेचता है जो प्रत्येक शर्ट में लेवल और टैग जोड़ता है। यह मूल्य का एक और संयोजन हो जाता है। इसके बाद

वेअरहाऊस उसे रिटेलर को बेचता है जो प्रत्येक शर्ट को अलग से पैकेज करता है और शर्ट के विपणन में निवेश करता है। इसप्रकार निवेश करने से प्रत्येक शर्ट के मूल्य में बढ़ती होती है।

इस तरह से प्रत्येक चरण में मौद्रिक मूल्य जोड़ दिया जाता है, जो मूल रूप से मूल्य संवर्धन होता है। इस मूल्य संवर्धन पर जी.एस.टी. लगाया जाता है।

2) वस्तु एवं सेवा कर इतना महत्वपूर्ण क्यों है ?

जब हम जीएसटी समझ गए हैं तो हम देखते हैं कि यह वर्तमान टैक्स संरचना को और अर्थव्यवस्था को बदलने में इतनी महत्वपूर्ण भूमिका क्यों निभाएगी। वर्तमान में भारतीय कर संरचना दो में विभाजित है। प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष कर/ प्रत्यक्ष कर या डायरेक्ट टैक्स वह हैं जिसमें देनदारी किसी और को नहीं दी जा सकती। इसका एक उदाहरण आयकर है जहां आप आय अर्जित करते हैं और केवल आप उस पर कर का भुगतान करने के लिए उत्तरदायी हैं। अप्रत्यक्ष करों के मामले में, टैक्स की देनदारी किसी अन्य व्यक्ति को दी जा सकती है। इसका मतलब यह है कि जब दुकानदार अपने विक्री पर वॉट देता है तो वह अपने ग्राहक को देयता दे सकता है। इसलिए ग्राहक आयटम की कीमत और वॉट पर भुगतान करता है, ताकि दुकानदार सरकार को वॉट जमा कर सके। मतलब ग्राहक न केवल उत्पाद की कीमत का भुगतान करता है, बल्कि उसे कर दायित्व भी देना पड़ता है और इसलिए, जब वह किसी आइटम को खरीदता है तो उसे अधिक खर्च होता है।

यह इसलिए होता है क्योंकि दुकानदार को जब यह आइटम व्यापारी से खरीदा तो था। तब उसे कर का भुगतान करना पड़ा था। यह राशि वसूल करने के साथ ही सरकार को भुगतान किए गए वॉट को भरपाईके लिए वह अपने ग्राहक को दे देता है, जिसे अतिरिक्त राशि का भुगतान करना पड़ता है। देने देन के दौरान दुकानदार के लिए अपनी जेब से जो भी भुगतान करता है उसके लिए रिफंड का दावा करने का कोई दूसरा तरीका नहीं है और इसलिए, उसके पास ग्राहक की देयता को पारित करने के अलावा कोई विकल्प नहीं है।

3) जी.एस.टी. कैसे काम करेगी ?

सख्त निर्देशों और प्रावधानों के बिना एक देशव्यापी कर सुधार काम नहीं कर सकता है। जी.एस.टी. परिषद ने इस नए कर व्यवस्था को तीन श्रेणियों में विभाजित करके इसे लागू करने को एक विधि तैयार की है। यह कैसे काम करता है ? हमारे विशेषज्ञ यहां विस्तर से आपको यह बताएंगे। जब जीएसटी लागू किया तो 3 तरह के कर होंगे:

सी.जी.एस.टी.- यहाँ केंद्र सरकार द्वारा राजस्व एकत्र किया जाएगा।

एस.जी.एस.टी.- राज्य में विक्री के लिए राज्य सरकारोंद्वारा राजस्व एकत्र किया जाएगा। राजस्व एकत्र किया जाएगा

आई.जी.एस.टी.- जहाँ अंतरराज्यीय विक्री के लिए केंद्र सरकार द्वारा राजस्व एकत्र किया जाएगा।

4) जी.एस.टी. कैसे भारत और आम आदमी की मदद करेगी ?

जी.एस.टी. इनपुट टैक्स क्रेडिट मूल्य संयोजन श्रृंखला के एक सहज प्रवाह पर आधारित है, विनिर्माण प्रक्रिया के हर चरण में, दावा करने का विकल्प होगा। इस प्रक्रिया को समझना व्यवसायों के लिए महत्वपूर्ण है। यहाँ विस्तृत विवरण दिया गया है। इसे समझने के लिए पहले समझले की इनपुट टैक्स क्रेडिट क्या है। यह वह क्रेडिट है जो निर्माता को उत्पाद के निर्माण में इस्तेमाल किए गए इनपुट पर दिया गया कर के लिए प्राप्त होता है। इसके बाद रोख राशि सरकार को जमा करनी होगी।

हम इसे एक काल्पनिक संख्यात्मक उदाहरण के साथ समझते हैं।

एक शर्ट निर्माता कच्चा माल खरीदने के लिए 100 रुपये का भुगतान करता है। अगले चरण में थोक व्यापारी 110 रुपये में निर्माता से शर्ट खरीदता है और उस पर लेबल जोड़ता है। जब वह लेबल जोड़ रहा है, वह मूल्य जोड़ रहा है। इसलिए उसकी लागत 40रू. (अनुमानित) से बढ़ जाती है। इसके उपर 10% कर का भुगतान करना पड़ता है, और अंतिम लागत इसलिए हो जाती है $(110+40) \times 10\% \text{ कर} = 165 \text{ रू.}$ अब फूटकर विक्रेता या रिटेलर थोक व्यापारी से शर्ट खरीदने के लिए 165 रू. का भुगतान करता है। क्योंकि कर दायित्व उसके पास आया था। उसे शर्ट पैकेज करना पड़ता है तो वह फिरसे मूल्य जोड़ रहा है। इसबार उनका मूल्य अतिरिक्त 30 रू. है। अब जब वह शर्ट बेचता है तो वह सरकार को देय वेट जोड़ना होगा। तो शर्ट की लागत 214.5 रू. हो जाती है।

इसका एक ब्रेक अप देखते हैं, लागत- रू. 165+ मान जोड़ = रू. 30 + 10% कर = रू. 195+19.5= 214.5 रू. इस तरह टैक्स के ऊपर टैक्स का भुगतान किया जाता है, और आयटम का मूल्य हर बार बढ़ता रहता है। अंत में हर बार जब कोई व्यक्ति इनपुट टैक्स, क्रेडिट का दावा करने में सक्षम होता है, तो उसके लिए विक्री मूल्य कम हो जाता है। अंतिम मूल्य भी 214.5 रू से 187 रू. कम हो सकता है। अंतिम ग्राहक पर का बोझ कम हो सकता है। इसलिए अनिवार्य रूप से माल और सेवा कर में दो तरफा हाँनेवाला है, पहला व्यापक प्रभाव से कम करना। दूसरा इनपुट कर क्रेडिट की अनुमति से किमत कम हो जाएगी।

हमारे उदाहरण में, जब थोक व्यापारी निर्माता से खरीदता है, तो वह अपनी लागत मूल्य पर 10% कर देता है क्योंकि उसके पास देयता दे दी गई है। फिर वह 100 रूपयों की लागत कीमत पर 40 रूपये का मूल्य जोड़ा और इससे उसकी लागत 140 रूपये हो गई। अब उसे इस कीमत का 10% सरकार को कर के रूप में देना होगा। लेकिन उन्होंने पहले ही निर्माता को एक कर का भुगतान किया है। लेकिन उसने पहले ही निर्माता को एक बार का भुगतान किया है। इसलिए, इस बार वह क्या करता है, सरकार को टैक्स के रूप में $(141\% \text{ के } 10\% = 14)$ का भुगतान करने की जगह वह पहले से भुगतान की गई राशि को घटा देता है। इसलिए उसकी 14 रूपये की नई देयदारी से वह 10 रूपये कटौती करता है और सरकार को केवल 4 रूपये का भुगतान करता है। तो 10 रूपये उसका इनपुट क्रेडिट हो जाता है।

जब वह सरकार को 4 रूपये का भुगतान करता है तो वह रिटेलर को अपनी देयता दे सकता है। इसके बाद फूटकर विक्रेता उसे शर्ट खरीदने के लिए $(140+14=)$ 154 का भुगतान करेगा। अगले चरण में, रिटेलर ने 30 रूपये का मूल्य उसकी

लागत किमत में जोड़े दिया और सरकार को उस पर 10% कर का भुगतान किया। जब वह मूल्य जोड़ता है तो उसकी कीमत 170 रुपये हो जाती है। अब अगर उसे उस पर 10% कर देना पड़ता है तो वह ग्राहक के दायित्व को पारित कर देता। लेकिन उसके पास इनपुट क्रेडिट है क्योंकि क्रेडिट है क्योंकि उसने थोक व्यापारी को टैक्स के रूप में भुगतान किया है। इसलिए, अब वह अपनी कर दायित्व $(170\% = 170) = 17$ रुपये में 14 रुपये कम कर देता है और उससे सरकार को केवल 3 रुपये का भुगतान करना पड़ता है। और इसलिए वह अब ग्राहक को यह शर्ट $(140+30+17=)$ 187 रुपये में बेंच देता है।

अंत में हर बार जब कोई व्यक्ति इनपुट टैक्स क्रेडिट का दावा करने में सक्षम होता है, तो उसके लिए विक्री मूल्य कम हो जाता है। और उसके उत्पाद पर कम कर दायित्व के कारण लागत मूल्य भी कम हो जाता है। शर्ट का मूल्य भी 214.5 रुपये से 187 रुपये कम हो गया, इस प्रकार अंतिम ग्राहक पर कर का बोझ कम हो गया।

इसलिए अनिवार्य रूप से, माल और सेवा कर में दो-तरफा लाभ होने वाला है। पहला, यह करों के व्यापक प्रभाव को कम करेगा और दूसरा, इनपुट कर क्रेडिट की अनुमति के द्वारा, यह कर के बोझ को कम करेगा और उम्मीद है, कीमतें भी कम हो जाएंगी।

5) क्या आपको जी.एस.टी पंजीकरण की आवश्यकता है ?

जी.एस.टी. सभी व्यवसायों पर लागू होगा।

- व्यवसाय में शामिल है- व्यापार, वाणिज्य, निर्माण, पेशे व्यवसाय या किसी अन्य समान कार्यवाही, इसकी पसार या प्रायिकता के बावजूद इसमें व्यवसाय शुरू करने या बंद करने के लिए माल/सेवाओं की आपूर्ति भी शामिल है।
- सेवाओं का मतलब- वस्तु के अलावा कुछ भी है। यह संभावना है कि सेवाएं और सामान एक अलग जी.एस.टी दर होगी।
- जी.एस.टी. सभी व्यक्तियों पर लागू होगा।
- व्यक्तियों में शामिल है- व्यक्तियों, एचयूएफ (हिंदू अविभाजित परिवार) कंपनी, फर्म, एलएलपी (सीमित दायित्व भागीदारी) एस.ओ.पी., सहकारी सोसायटि, ट्रस्ट आदि। हालांकि जी.एस.टी. कृषक विशेषताओं पर लागू नहीं होगी।
- कृषि में- फूलों की खेती, चायबानों, रसम उत्पादन, फसलों, घास या घर्षों के उत्पादन शामिल है। लेकिन दुकान, व्यापारी, भूगर्भ खनन, प्रजनन, पत्त, पौधों के प्रजनन में शामिल नहीं है।
- जी.एस.टी. पंजीकरण की आवश्यकता कब होगी- जी.एस.टी.पंजीकरण प्राप्त करने के लिए पैम अनिवार्य है। हालांकि अनिवार्य व्यक्ति सरकार द्वारा अनिवार्य अन्य दस्तावेजों के आधार पर जी.एस.टी. पंजीकरण प्राप्त कर

सकता है। एक पंजीकरण प्रत्येक राज्य के लिए आवश्यक होगा। करदाता राज्य में अलग-अलग बिजनेस (व्यापार) के लिए अलग-अलग पंजीकरण प्राप्त कर सकते हैं।

6) जी.एस.टी. के लिए पंजीकरण कैसे करे

वस्तु और सेवा कर (जी.एस.टी.) के लिए पंजीकरण एक काफी आसान प्रक्रिया यहै। नीचे इन्फोप्रॉफिक्स में जी.एस.टी. के लिए पंजीकरण करने की प्रक्रिया के बारे में बताया गया है। जी.एस.टी. पंजीकरण करने के लिए आवश्यक दस्तावेज है- फोटो, करदाता का संविधान, व्यापार स्थान के सबूत, बैंक खाता विवरण, प्राधिकरण फार्म

7) जी.एस.टी. के तहत पंजीकृत नहीं होने के लिए दंड

कोई भी अपराधी जो टैक्स का भुगतान नहीं कर रहा है या कम भुगतान करता है, उसे देय कर राशि का 10% (जिसमें से 1000 न्यूनतम राशि है जुर्माना देना होगा। जहां एक संकल्पित करवचन देखा गया, वहां अपराधी को देय कर राशि 100% जुर्माना देना होगा हालांकि अन्य वास्तविक वृत्तियों के लिए जुर्माना कर का 10% है।

निष्कर्ष

फहरे तो कर-प्रणाली किसी भी राष्ट्र की आर्थिक प्रणाली की रीढ़ होती है। यह जितनी मजबूत होगी आर्थिक ढांचा उतना ही सुदृढ़ होगा। इस परिप्रेक्ष्य में वस्तु एवं सेवा कर से संबंधित अंतर्राष्ट्रीय अनुभवों को भी देखे तो सकारात्मक एवं उत्साहजनक परिणाम दिखते हैं। भारत जैसी उभरती आर्थिक शक्ति के लिए आर्थिक सुधार अनिवार्य है। अतः वस्तु और सेवा कर संबंधी प्रावधानों पर केंद्र व राज्यों को सर्व सम्मति बनाते हुए इसे लागू कराना श्रेयस्कर प्रतीत होता है।

संदर्भ ग्रंथ

- 1) G.S.T.E.Book- Hindi- सी.ए. सुधीर हालाखंडी राजस्थान।
- 2) Datey, V.S. 2005, Hands on guide to excise law, new Delhi, Taxmann Publication.
- 3) Datey, V.S. 2008, Central Excise Law & Practice new Delhi, Taxmann
- 4) Datey, V.S. 2008, Central Excise Ready Rechoner, New Delhi, Taxmann.

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 148 | Feb. 2019 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

CREATIVE WRITING IN
ENGLISH, MARATHI, HINDI
LITERATURE AND
TRANSLATION STUDIES

हिंदी महिला कथा साहित्य में कृष्णासोबती की सर्जनात्मकता

प्रा. डॉ. यनिता व्यंकक पवार-निकम

हिंदी विभागाध्यक्ष

स्वर्गाय अण्णासाहेब आर.टी. देवे कला एवं विज्ञान महाविद्यालय,

महसूर, तह. साबरी, जि. धुलिया

सारांश :

प्रस्तुत शोधालेख में हिंदी महिला कथा साहित्य में कृष्णासोबती की सर्जनात्मकता पर चिंतन किया है।

आधुनिक हिंदी कथा साहित्य के क्षेत्र में कृष्णा सोबती एक सर्जनात्मक लेखिका है। सर्जनात्मक लेखन का उद्देश्य मानवीय मूल्यों का प्रसार और जीवन की सार्थकता की पहचान करवाना होता है। वही लेखक सार्थक है जो समाज को दिशा दे। सर्जनशील लेखक नया दृष्टिकोण पाठकों के सामने रखता है। जिससे वह समस्या के नवीन समाधान खोजने में सफल रहता है। कृष्णा सोबती ने नारी जीवन से जुड़ी हर एक समस्या को अपने कथा साहित्य में अनेक पात्रों के माध्यम से चित्रित किया है। स्त्री के दमन, उत्पीड़न एवं संघर्ष और मुक्ति की आकांक्षा को लेखिका ने अपने साहित्य में वार्थ रूप में अधिब्यक्त किया है। कृष्णा सोबती का नाम महिला कथा साहित्य में विशेष रूप से उल्लेखनीय है।

प्रस्तावना :

कृष्णा सोबती हिंदी साहित्य जगत की प्रख्यात कथाकार है। लेखन का आरंभ उन्होंने कविता से किया था। तदोपरान्त उन्होंने अपनी लेखनी कथासाहित्य में चलाई। उन्हें १९८० में जिंदगीनामा उपन्यास के लिए साहित्य अकादमी पुरस्कार मिला तथा २०१७ में भारतीय साहित्य का सर्वोच्च सम्मान ज्ञानपीठ पुरस्कार से सम्मानित किया गया था। परिवेश के अनुरूप सर्जनात्मक लेखन में कृष्णा सोबती माहिर है। कृष्णा सोबती को सर्जनात्मक लेखन हेतु कई सम्मान प्रदान किये गए। उन्होंने अपने लेखन से नारी चित्रण को महत्व दिया। उन्होंने अपनी कृतियों में पंजाब प्रदेश की संस्कृति एवं सभ्यता का विशद चित्रण किया है। राजेंद्र यादव उनके विषय में कहते हैं, 'कृष्णाजी ने लिखा बहुत कम है.. लम्बी कहानी या लघु उपन्यास जैसी चार-पाच चीजें, चार-पाच कहानियाँ बीस-पच्चीस सालों की मात्र यही उपलब्धि। लेकिन मोती चुनना, पच्चीकारी या जरदोजी की महीन-नफीस काढ़ीगरी शब्द को थोड़ी भी ऐसा नाम दिया जा सके तो हिंदी में यह सीर्फ कृष्णाजी ने किया है। एक-एक शब्द, चरण, कर्मा, फूटस्टॉफ जैसे हस्तों के परिभ्रम से उभा है। वे भ्रमानक फलैक्शनिरट है। अपनी कमल से कभी भी उन चीज को बाह नहीं अपने देशों। जिसकी धारी नोक, परांत उन्होंने दुकस्त न कर ली हों।'

आधुनिक हिंदी लेखिकाओं में कृष्णा सोबती उर्दू की लेखिका इस्मात चातुरी की भाँति सोबती लेखिका के रूप में चर्चाधीन होकर

कपडों के सिवाय तुम्हारे पास कोई गरमाहट नहीं।'¹

कृष्णा सोबती भारतीय समाज जीवन तथा अपनी धरती के साथ एकाकार हुई लेखिका है। उसका जीवन साधारण होते हुए भी असाधारण है। कृष्णा सोबती का समृद्ध व्यक्तित्व और स्वस्थ लेखन ही उनके सफल जीवन का परिचायक है। अपने जिंदादिल व्यक्तित्व से मनुष्य के यथार्थ जीवन की पीड़ा और दर्द को वे गहराई से लिखती है। इसी कारण इनका लेखन पाठकों के मर्म को छूता है। युगानुयुग यथार्थ को उन्होंने अपने उपन्यासों के माध्यम से प्रस्तुत किया है। उनके ओर से बिछुड़ी 'मित्रों मरजानी', 'सुरजमुखी अंधेरे के' और 'ऐ लड़की' जैसे उपन्यासों का मुख्य विषय नारी जीवन पर चित्रण किया हुआ दिखाई देता है। उन्होंने अपने उपन्यासों में समाज के विभिन्न पहलुओं पर प्रकाश डाला है। उनके कुछ उपन्यासों की नारियाँ आत्मपीड़ा से जुझती हुई उदार और मानवीय संवेदनशीलता का परिचय भी देती हैं। पुरानी रूढ़ियों और परंपराओं के अंधानुकरण के प्रति विद्रोही पात्रों के माध्यम से विरोध दर्शाकर उन्होंने हमें सोचने के लिए बाध्य किया है।

कृष्णा सोबती की नारी स्वतंत्रता के नए मानदण्डों को ग्रहण करती है। वह स्व अस्तित्व की रक्षा में निरंतर संघर्ष होकर प्रयत्नशील बनी हुई है। पालो पुरुष के अत्याचार सहन करती है। उसकी विचरता नारी होने की विचरता है। नारी को परिवार के मध्य स्थापित करके उसे पसलने की कला दूरी सोबती जी ने पाई है। नारी को स्वतंत्रता, आत्मनिर्भरता और आत्मसम्मान की योग्यता उतने सथा साहित्य में

है। पुरुष से मित्रता करके उसे काम वासना तृप्ति का साधन बनाने में संकोच नहीं करती। उसके इस रूप में पश्चिमी सभ्यता और संस्कृति की स्वतंत्र नारी का प्रभाव दिखाई देता है।

ईमानदारी यह एक ऐसा गुण है जो न केवल व्यक्ति में अद्भूत साहस, आत्मबल और दृढ़ता का संचार करता है, वरन् मानवीय मूल्यों के प्रति गहन आस्था पैदा कर उसकी लड़ाई को ऊर्ध्व और सही स्वस्थ दिशा अवश्य देता है। यह पारदर्शिता कृष्णा सोबती के यहाँ भरपूर है जिसे उनकी नायिकाओं को दिया है सहृदयता, बेखोफ वाचलता और सबसे अधिक मनुष्य मात्र के प्रति स्नेह और सम्मान का भाव। 'कठ गुलाब' की स्मिता अपनी जिस झालिटी अपराध बोध से पूर्ण मुक्ति के कारण बाद रहती है वह पहली बार कृष्णा सोबती की नायिकाओं में मिलती है। अपने पूरे सौंदर्य और ऐश्वर्य के साथ। देह-सौच और संस्कार किसी भी स्तर पर वे परंपरागत नजरिए से अपने को नहीं तोलती। मानवीय मूल्यों के प्रति गहरी आस्था आप ही उन्हें दृष्टि देती है और आप ही दिशा। यानी एक ऐसी विशेषता जो आमतौर पर महिला कथाकारों में नजर आती है, वहाँ पर कृष्णा सोबती चीकाती है, इसलिए कि जागरण की तमाम बातें करते हुए भी हम गहरी नींद में सोए हैं, वह थरती है क्योंकि शक्ति का दम्भ भरते हुए भी जानते हैं कि भीतर ही भीतर हमारी जड़े खोखली हो गयी हैं। वह झटका देकर दो फांक में सब कुछ बाँट नहीं देती, उन्हें परस्पर जोड़ने का प्रयास करती है- एक नई समझ और नजर देकर। इसलिए हेरत नहीं कि कद्दावर लेखिका के रूप में कृष्णा सोबती अपने समकालीनों में बाद की जाए।

कृष्णा सोबती की नारी चैतन्यमय है अपने प्रति, जीवन के प्रति। बंचिता, प्रताडिता होने का दर्श उन्हें सलता है। पाशो जानती है कि निरपराध होने के बावजूद माँ की कलंक कथा के कारण मामा-परिवार उसके प्रति हटबहीन हो गया है। सामाजिक बर्बादी एवं प्रतिष्ठा बनाए रखने के लिए वर्जना वेडियाँ उसके पैरों में डालना जहाँ उसकी मजबूरी बन गया है, वहीं स्वतंत्रता एवं जीवन के उन्माद में उन्हें झटक कर सहज जीने की लालसा पाशो के लिए अभिशाप बन गई है। पाशो समाज के हाथों नैतिक मूल्यों की सेटी पा चलाई गईं चलि हैं। इससे भी अधिक दुर्भाग्यपूर्ण स्थिति रती की है। उसने पाशो की भाँति आत्मविभोरा के अमूल्य क्षणों का अपराध नहीं चखा है। इससे पहले ही बाल्यावस्था एवं किशोरावस्था की चय सन्धि के बीच चलाकर जैसी अमानसिक घटना ने उसके समूचे अन्तर को, शक्ति

और खेती के प्रति आस्था परिलक्षित होती है। समाज की बदलती प्रवृत्तियाँ आधुनिक तो हैं लेकिन आधुनिकता के नाम पर विकृत भी। कार्यालय का वातावरण भी विकृत होता जा रहा है। शहरी वातावरण से सम्बन्धित 'यारों के घर' तथा 'सूरजमुखी अँधेरे के' उपन्यास आते हैं। उपर्युक्त उपन्यासों में समाज में ग्राम उच्च, मध्य तथा निम्न वर्ग के पात्र चित्रित हैं। नवीन मुहावरे और सूत्र वाक्य इसकी अन्य विशेषता है। कुछ उपन्यासों में भ्रष्टाचार तथा अनाचार के अनेक स्तरों को उजागर किया है। रिखत कर्बीलापरस्ती और औरतों की यारी-दोस्ती इसके मुख्य पहलू हैं। व्यक्ति का बौनापन तथा संबंधों का बड़ापन इसके अन्य पहलू हैं। औपन्यासिक कृतियों का कथानक युग धर्म को अभिव्यक्त करने वाले कथ्य और संवेदना के अनुरूप है।

बंचित होने का अहसास कृष्णा सोबती की नारी के कर्म को कर्मक्षेत्र में प्रवृत्त होने की प्रेरणा देता है। वास्तव में यही वह बिन्दु है जिसके एक और एक कामिनी है, कमजोर तो दूसरी और अपने बजूद के लिए लड़नी संपर्पशील नारी। सदियों अप्रत्यक्ष मूक संघर्ष के परिचायक नारी में जिस प्रकार क्रमशः अपने व्यक्तित्व को खोजा और सँवारा हो, उसे लेखिका ने अपनी कृतियों से भिन्न-भिन्न कोणों से चित्रित किया है। सबसे पहले वह वस्तु से व्यक्ति बनती है। निर्जीव से सजीव प्राणवान होने की अनुभूति से दीप्त वह नारी पाशो, जया, शाहनी, राबर्वा के रूप में अपनी असहायता-असमर्थता जताती है। दूसरा पड़ाव व्यक्ति के रूप में अपने व्यक्तित्व को खोजने की ललक है। जो मित्रों और रती में दृष्ट्य है, तीसरा और सर्वाधिक महत्वपूर्ण पड़ाव है। व्यक्ति संपन्न नारी का स्वयं को साबित करना अपने होने के पुलकित शोध समाज तक, गहराई तक नहीं देख पाती।

मित्रों और जया की पीड़ा का स्वरूप नितान्त भिन्न है। मित्रों देह के स्तर पर तृप्ति है, 'बहुत हुआ तो हफ्ते पछवारे और मेरी इस देह में इतनी प्यास है, इतनी प्यास कि मछली सी तड़पती हूँ।' जया की तकलीफ मानसिक है, बलात्त ओटी हुई। वह दर्द के उस मुकाम तक पहुँच गई है जहाँ स्वयं दर्द की टधा बन गया है। इसलिए उसे दर्द की जुगाली काले रहने में आनंद आने लगा है। असफल प्रेम और गैरिख री का एहसास से विवाह कर लेना जाने आप में इतनी बड़ी सपस्या नहीं कि मिलनी ही संभावओं से ऊपर जीवन शून्य नजर आना ऐसा कोई अभिशाप नहीं कि समाज से परतापन कर चौरागियों में भटका जाए। तथा की अतिशय भावुकता ने उसके विनय को दुंधला बन दिया है। हस्तिया एक ही एक हीतराँ बन नहीं देता नारी।

कृष्णा सोबती की नारी चैतन्यमय है अपने प्रति, जीवन के प्रति। बंचिता, प्रताडिता होने का दर्श उन्हें सलता है। पाशो जानती है कि निरपराध होने के बावजूद माँ की कलंक कथा के कारण मामा-परिवार उसके प्रति हटबहीन हो गया है। सामाजिक बर्बादी एवं प्रतिष्ठा बनाए रखने के लिए वर्जना वेडियाँ उसके पैरों में डालना जहाँ उसकी मजबूरी बन गया है, वहीं स्वतंत्रता एवं जीवन के उन्माद में उन्हें झटक कर सहज जीने की लालसा पाशो के लिए अभिशाप बन गई है। पाशो समाज के हाथों नैतिक मूल्यों की सेटी पा चलाई गईं चलि हैं। इससे भी अधिक दुर्भाग्यपूर्ण स्थिति रती की है। उसने पाशो की भाँति आत्मविभोरा के अमूल्य क्षणों का अपराध नहीं चखा है। इससे पहले ही बाल्यावस्था एवं किशोरावस्था की चय सन्धि के बीच चलाकर जैसी अमानसिक घटना ने उसके समूचे अन्तर को, शक्ति

और खेती के प्रति आस्था परिलक्षित होती है। समाज की बदलती प्रवृत्तियाँ आधुनिक तो हैं लेकिन आधुनिकता के नाम पर विकृत भी। कार्यालय का वातावरण भी विकृत होता जा रहा है। शहरी वातावरण से सम्बन्धित 'यारों के घर' तथा 'सूरजमुखी अँधेरे के' उपन्यास आते हैं। उपर्युक्त उपन्यासों में समाज में ग्राम उच्च, मध्य तथा निम्न वर्ग के पात्र चित्रित हैं। नवीन मुहावरे और सूत्र वाक्य इसकी अन्य विशेषता है। कुछ उपन्यासों में भ्रष्टाचार तथा अनाचार के अनेक स्तरों को उजागर किया है। रिखत कर्बीलापरस्ती और औरतों की यारी-दोस्ती इसके मुख्य पहलू हैं। व्यक्ति का बौनापन तथा संबंधों का बड़ापन इसके अन्य पहलू हैं। औपन्यासिक कृतियों का कथानक युग धर्म को अभिव्यक्त करने वाले कथ्य और संवेदना के अनुरूप है।

बंचित होने का अहसास कृष्णा सोबती की नारी के कर्म को कर्मक्षेत्र में प्रवृत्त होने की प्रेरणा देता है। वास्तव में यही वह बिन्दु है जिसके एक और एक कामिनी है, कमजोर तो दूसरी और अपने बजूद के लिए लड़नी संपर्पशील नारी। सदियों अप्रत्यक्ष मूक संघर्ष के परिचायक नारी में जिस प्रकार क्रमशः अपने व्यक्तित्व को खोजा और सँवारा हो, उसे लेखिका ने अपनी कृतियों से भिन्न-भिन्न कोणों से चित्रित किया है। सबसे पहले वह वस्तु से व्यक्ति बनती है। निर्जीव से सजीव प्राणवान होने की अनुभूति से दीप्त वह नारी पाशो, जया, शाहनी, राबर्वा के रूप में अपनी असहायता-असमर्थता जताती है। दूसरा पड़ाव व्यक्ति के रूप में अपने व्यक्तित्व को खोजने की ललक है। जो मित्रों और रती में दृष्ट्य है, तीसरा और सर्वाधिक महत्वपूर्ण पड़ाव है। व्यक्ति संपन्न नारी का स्वयं को साबित करना अपने होने के पुलकित शोध समाज तक, गहराई तक नहीं देख पाती।

अधिकारपूर्वक पति को नचा डालती। वह वेश्या पुत्री है, लेकिन वेश्याओं की तालीम, तहजीब और दौलत उसके पास नहीं। कहने को वकील कृपा नारायण की रखैल और उनकी दो संतानों की माँ लेकिन वक्त ने उसे भरपूर छला है। वकील कृपा नारायण से अपनी माँ के जेवरों की माँग कर सकती थी। माँ ने वकील साहब को बेटी के साथ गहनों की पिटारी माँगी थी। बेटी लौटा देने पर वकील साहब का गहनों पर अधिकार कैसा। महक का विवाह मण्डप में पहुँच कर बेटी को आशीर्वाद देना और वकील साहब की बगल में खड़े होकर समर्पण को शगुन की गिन्नी भेंट करना पत्नी एवं माँ के रूप में स्वयं को स्थापित करना है। महक ने वकील साहब जैसी जर्जर ताकतों के आगे घुटने क्यों टेके। किसी की झूठी आन के लिए वह अपने मातृत्व को कलंकित क्यों महसूस करे स्पष्ट है कि कृष्णा सोबती की नारी दिलों दानिश तक आते-आते कामग्रंथियों से छुटकारा पाकर मानसलोक में भटकने की बजाय खुरदरे यथार्थ जगत में रहना सीख गई है। समाज के रूबरू अकेले खड़े होने के फैसले ने उसे अधिक परिपक्व, समझदार और चहादुर बनाया है।

समकालीन कथा-लेखिकाओं की आधुनिक नारी की भाँति कृष्णा सोबती की नारी मातृत्व को बोझ अथवा बँचैन नहीं मानती। मामूमा और बदरू वकील कृपा नारायण और महक के अवैध संबंध की संतान है लेकिन महक के लिए कुरान-शरीफ सी पाक-साफ। माँ बनकर ही नारी पूर्णता पा सकती है। मातृत्व एक यज्ञ है। इन दिनों औरत पूरे ब्रह्मांड से शक्ति के कण खींच कर अपनी ऊर्जा ज्वलित कर लेती है। अपने में कुछ विशिष्ट हो जाती है। अपने अंदर का आकाश निरखती है। 'ऐ लडकी' की लडकी के पारिवारिक संबंधों की हर परिधि से बाहर, खड़ी है। लेकिन जीवन के प्रति यह अधिक व्यावहारिक है। सपनों की भावुक दुनिया में वह नहीं जीती। उसके हिस्से की सारी चिन्ताएँ अम्मी को है जो उसे बार-बार कोसती है, 'न किस्ती की माँ, न दादी, न नानी। लडकी, तुम हो वनस्पति, कुश-पास-निम्बता। वह उसे चेताती है- दूसरे सब परस्पर पूरक है और तुम हर धरे से बाहर हो।' लडकी अपने को पाओगी तो अकेला ही आनुरतापूर्वक उसे गृहस्थी के बँधन में बँधने का अनुरोध करती है। माँ बनकर औरत एक साथ तीनों लोक जी लेती है। मातृत्व के प्रति अनुराग कृष्णा सोबती की नारी को पारिवारिक संबंधों के प्रति अनुराग

कृष्णा सोबती की नारी को पारिवारिक संबंधों के प्रति अनुराग कृष्णा सोबती की नारी को पारिवारिक संबंधों के प्रति आस्थावान बनता है। सास-बहू, ननद-भाभी, देवरानी-जिठानी, भाई-भाई, भाई-बहन, पति-पत्नी, मालिक-नौकर संबंध आदर्श एवं अनुकरणीय रूप में कृष्णा सोबती के साहित्य में जहाँ-तहाँ बिखरे पड़े हैं।

कृष्णा सोबती के कथा साहित्य की नारियाँ दिमागी और व्यक्तिगत तथा आर्थिक आजादी की पक्षधर हैं। सदियों से मूक रहनेवाली नारी इनकी रचनाओं को पहकर अपने अधिकारों के लिए संघर्ष करने को प्रेरित होंगी। अंत में यही कहा जा सकता है कि, महिला लेखन की आज अलग पहचान है। इसमें कृष्णा सोबती का स्थान विशेष है। सचमूच सर्जनात्मक लेखन में कृष्णा सोबती माहिर है। उन्होंने समाज को नई दिशा देने का काम किया है।

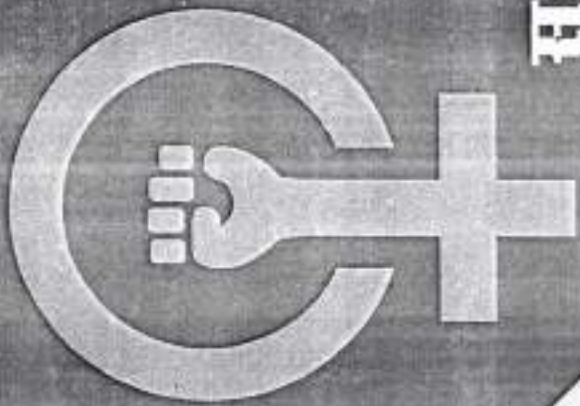
निष्कर्ष :

अतः कहा जा सकता है कि, कृष्णा सोबती हिंदी महिला कथा साहित्य के क्षेत्र में एक सर्जनात्मक लेखिका है। उन्होंने नारी जीवन, उसकी सामस्याएँ उसके संघर्ष का बखूबी चित्रण किया है। इनके कथा साहित्य में नारी जीवन की त्रासदी, संघर्ष और उत्पीड़न को विभिन्न पात्रों के माध्यम से व्यक्त किया है। इनके कथा साहित्य में कहीं नारी विधवा जीवन जीने के लिए अभिशाप है तो कहीं मजबूरीवश वेश्यावृत्ति अपनाते हुए। नारी के आर्थिक संघर्ष को भी लेखिका ने विभिन्न कोणों में प्रयुक्त किया है। इसप्रकार कृष्णा सोबती का कथा साहित्य नारी के अकेलेपन, अभावग्रस्त जीवन, रुठियों एवं परंपराओं में घिरी नारी के उत्पीड़न संघर्ष एवं शोषण को अभिव्यक्त करता हुआ हमारे सामने आया है। सर्जनात्मक साहित्य का अध्ययन इसका भविष्य उज्वल ही है।

संदर्भ सूची :

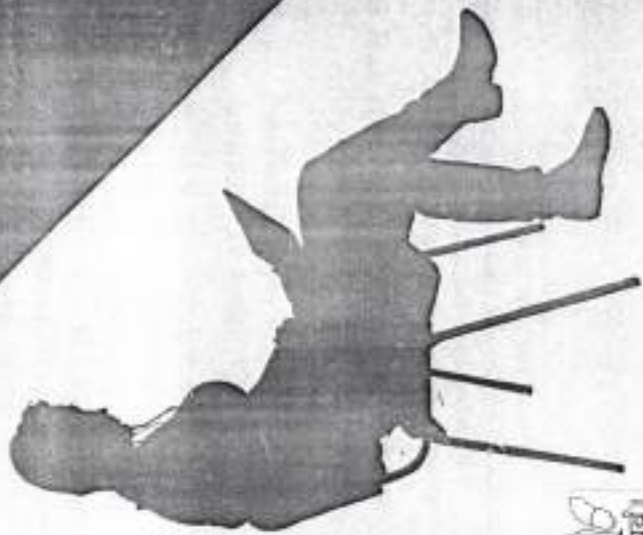
1. 'अरी के बगाने' - राजेंद्र बाटव - पृ. १७
2. 'सुरजमुखी अंधे के' - कृष्णा सोबती - पृ. १६, ६७
3. 'मित्रो मरजानी' - कृष्णा सोबती - पृ. २०
4. 'एक नजर कृष्णा सोबती पर' - कृष्णा सोबती - पृ. १४८
5. 'ऐ लडकी' - कृष्णा सोबती - पृ. ७६

लिंग समभाव आणि महिला सक्षमीकरण

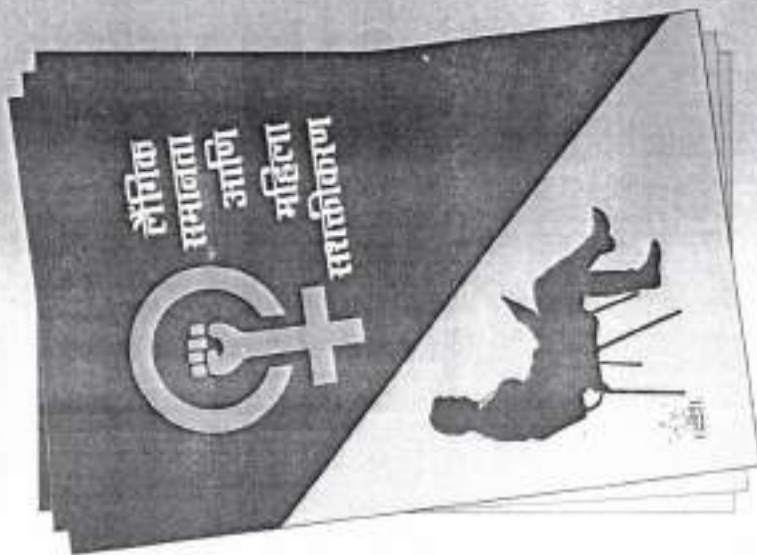

मुख्य संपादक
प्राचार्य डॉ. अशोक खेनार

संपादक
प्रा. कांतीलाल सोनवणे
प्रा. अतिष मेश्राम
डॉ. प्रियंका मुलाखे

लिंग समभाव आणि महिला सक्षमीकरण

संदर्भसूची

१. योजना, समावेशी लोकतंत्र विशेषांक, प्रकाशन विभाग नई दिल्ली, अंक ८, वर्ष अगस्त २०१३.
२. योजना, नारी सशक्तीकरण विशेषांक, प्रकाशन विभाग नई दिल्ली, अंक ९, वर्ष सितम्बर २०१६.
३. अवन्ती एवं माहेथरी, 'लोकप्रशासन', शिबलाल एण्ड अप्रवाल् प्रकाशन, आगरा, वर्ष २०००.
४. डॉ. फाडिया सी.एल., 'लोकप्रशासन', साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा, वर्ष २०००.
५. सुरेश्वर, पंचायतीराज विकास का राज विशेषांक, अंक १०, वर्ष अगस्त २००८.
६. सुरेश्वर, ग्रामीण महिला सशक्तीकरण विशेषांक, अंक १०, वर्ष अगस्त २०१३.
७. सुरेश्वर, पंचायती राज सशक्त लोकतंत्र विशेषांक, अंक ९, वर्ष नवम्बर २०१५.

मुदुला गर्ग के उपन्यासों में नारी सबलीकरण

- डॉ. प्रा. वनिता त्र्यंबक पवार
हिंदी विभागाध्यक्ष, स्वर्गीय अण्णासाहेब आर.डी. देवेरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हासारी, ता. सांजरी, जि. पुलिया

हिंदी कथा साहित्य में मुदुला गर्ग ने अपनी एक विशिष्ट छवि बनाई है। मुदुला गर्ग मूलतः कथाकार है। उन्होंने कुछ नाटक भी लिखे हैं और भिन्न-भिन्न पत्रिकाओं में लेख भी। मुदुला गर्ग केवल साहित्य और संस्कृति की अध्ययता ही नहीं है, बल्कि उन्होंने भारतीय समाज को बहुत नज़दीक से देखा और परखा है। मुदुला जी ने नारीवाद की नयी परिभाषा गढ़ी है, जिसके ज़रिए वे प्रखर महिला प्रवक्ता के रूप में सामने आती हैं। इतना ही नहीं वे समाज की हर गर्भित बिंदु की आलोचना करती हैं और रास्ता सुझाती हैं।

हिंदी उपन्यास साहित्य में मुदुला गर्ग ने अपना स्थान बना लिया है। आनित्य, चित्तकोषण, कठगुलाब जैसी रचनाएँ लिखकर लेखिका ने न केवल उस विधा को समृद्ध किया है, बल्कि अपनी विशिष्ट पहचान भी बनाई है। इनके उपन्यासों में नारी जीवन की आत्म-सार्थकता की तलाश दिखती है, स्त्रियों के उत्तराधिकारी की लड़ाई, प्रेम के दर्शन की अभिव्यक्ति, नारी विद्रोह एवं स्त्री चेतना का विश्लेषण स्पष्ट दृष्टिगोचर होता है।

मुदुला गर्ग के उपन्यासों में महिला सबलीकरण निम्न उपन्यासों द्वारा सांशय रूप में स्पष्ट किया जा सकता है।

उसके हिस्से की धुप (नारी जीवन की आत्म-सार्थकता की तलाश)
उसके हिस्से की धुप मुदुला गर्ग का पहला उपन्यास है। इस उपन्यास का प्रयोजन नारी जीवन की सार्थकता की तलाश है। यह उपन्यास जब लिखा जा रहा था तब नारी चेतना में परिवर्तन आने लगा था। समाज में स्त्री पुरुष से परिभाषित थी। उनकी सार्थकता पुरुष से जुड़े रहने में थी। पुरुष से उसका कोई अलग अस्तित्व नहीं था। यह पुरुष पर आश्रित थी। स्त्री को अपनी पहचान बनाने के लिए सर्व प्रथम उसे आत्मनिर्भर बनना जरूरी था। वह स्वतंत्र रूप से सोचे, निर्णय ले तथा अपने अस्तित्व का एहसास करे एवं करे यह आवश्यक था। यह तभी संभव था जब स्त्री अपने जीवन की सार्थकता की तलाश करे। यह तलाश योजमती की विदगी से बाहर निकलकर इच्छानुकूल काम की तृप्ति में थी। उसके हिस्से की धुप की मनीषा की आत्मसार्थकता की तलाश लेखन में पूर्ण होता है। इसी तलाश के लिए यह उपन्यास लिखा गया है।

आत्मसार्थकता की तलाश करती हुई मनीषा- मनीषा शिक्षित होकर आत्मसार्थकता की तलाश वह करती है। तब वह पाती है कि उसकी सार्थकता सिर्फ पुरुष के साथ अपने-आपको जोड़कर देखने में नहीं है और न ही पुरुष के द्वारा गली गयी परिभाषा के अनुरूप अपने को ढालने में है। बल्कि अपना संपूर्ण जीवन स्वयं के द्वारा भरने से है। जिंदगी को भरने के लिए उसे हमेशा कुछ न कुछ करना पड़ेगा।

इसप्रकार मृदुला गर्ग के उपन्यास 'उसके हिस्से की धूप' की नायिका मनीषा का जितने को तलाक देना और उसके बाद मधुकर से विवाह करना आधुनिक सुशिक्षित नारी का सजीव उदाहरण है। अपने संस्कारों की केंचुली उतार नए जीवन की शुरुआत नारी-जीवन के नए मोड़ों का सूचक है। 'उसके हिस्से की धूप' में लेखिका ने नारी का एक ऐसा सशक्त चित्र उभारा है, जिसमें नारी केवल सहनशीलता की देवी नहीं है। इसमें इतनी शक्ति है कि वह अपने संवेग तथा अपनी अनुभूतियों का स्वतंत्र रूप से प्रस्तुतीकरण कर सके। मनीषा कहीं भी अपने प्यार को छिपाती नहीं है। इसतरह वह उपन्यास सशक्त रूप में स्त्री-स्वतंत्रता का पक्षधर सिद्ध हुआ है।

नारी समाज का इटकर मुकाबला करेगी। समाज में ऐसी तलाकशुदा नारियाँ जिनका जीवन जटिल हो गया है। मनीषा के साहस से, स्वयं साहसपूर्वक निर्णय ले सकेगी। बहुधा ऐसे अवसरों पर नारी पति-पिता-पुत्र की इच्छा की दासी बनकर रह जाती है। पर मनीषा ने आत्मनिर्भर स्वतंत्र नारी जैसा जीवन वास्तव में जीकर, नारी के मनोबल को ऊँचा उठाया है। मृदुला गर्ग स्वयं लिखती है- 'घटित अनुभव चाहे मेरा हो चाहे किसी और का उससे अप्रत्यक्ष मानवीय पीड़ा मेरी अपनी होती है, पीड़ा फैलती गहराती है। एक अनुभव में दूसरा पुलमिल जाता है, एक पीड़ा दूसरीको जन्म देती है। ... मौजूदा सामाजिक व्यवस्था में अपने और दूसरों के प्रति हुए अन्याय के लिए जो कभी न समाप्त होनेवाला रोष है, जीवन में जो मुझे गहरे खूता है, व्यक्त करता है, वही मेरी मानवीय अंतरात्मा की पूंजी है...' १ उपन्यास लेखिका ने नारी के ऐसे जीवन को दर्शाया है, जो एक ही समय में उसका हर क्षण जीवन्त भी है, उसमें वर्तमान को भोगने की चाह है।

चित्तकोबर (प्रेम के दर्शन की अभिव्यक्ति करनेवाला उपन्यास)

चित्तकोबरा यह उपन्यास जिसका मूल विषय प्रेम को अभिव्यक्ति है। इस उपन्यास में प्रेम का दर्शन बिखरा पड़ा है। प्रेम मनुष्य के जीवन का शाश्वत सत्य है। जब दोनों एक दूसरों का बहुत ज्यादा चाहते लगते हैं तो जीवन गजब की वस्तु बन जाती है। इसी प्यार की पूरी गहराई के साथ तथा पूरी ताकद के साथ इस

उपन्यास में अभिव्यक्ति की गई है।

'चित्तकोबरा' उपन्यास में मनु और रिचर्ड के बीच का अनुभव मानसिक और शारीरिक संबंध, प्रेम का संबंध है। इसमें कवि इन्द्र की गुंजन है, कविता है तो इसे गीत के निकट ले आती है। पूरे उपन्यास में इसी अनुभव का चित्रण है। अनुभव का दूसरा स्तर जो केवल शारीरिक है, इसे प्रेम नहीं कह सकते। इसे कोई भी स्त्री पुरुष के साथ अनुभव कर सकती है, जिससे वह प्रेम नहीं करती है। ऐसे संदर्भ में केवल मादा होती है, महत्व शरीर मात्र। इस अनुभवयुक्त प्रेम के बारे में डॉ. मूलचंद गौतम लिखते हैं- 'प्रेम ब्याक्ति कर सकता है, जीव नहीं। प्रेम मन की आवश्यकता है तन की नहीं। प्रेम में मन और तन साथ-साथ होते हैं, जब कि यौन-क्रिया में केवल शरीर क्रियाशील होता है। प्रेम और सेक्स पर्यायवाची नहीं है। इसीलिए पति-पत्नी के बीच में सेक्स तो भरपूर होता है; पर प्रेम नहीं होता। समाज में प्रेम करनेवाले स्त्री-पुरुष के बीच में बाधा होती है। प्रेम करनेवाला व्यक्ति प्रायः एकाकी होता है और एक ऐसे मार्ग पर चलता है जो अंतहीन भी होता है और शांत भी। इसलिए प्रेम का मार्ग ऐसा मार्ग है जिसमें हमेशा धूप रहती है।' २ 'चित्तकोबरा' की मनु 'वीमेन्स लिब' आंदोलन से प्रभावित जान पड़ती है। उसके लिए यौन संबंधों की भूमिका विशेष अर्थ नहीं रखती। जिस वातावरण में वह पली है, वह इतना वर्जना युक्त है कि नारी को यौन-संबंधी शुचिता कोई अर्थ ही नहीं रखती।

मनु- मनु उपन्यास की नायिका है। मनु महेश गोपाल नामक उद्योगपति की पत्नी है। दो बच्चे हैं, भरा पूरा परिवार है। गोरखपुर में लोग उन्हें आदर्श दंपति के रूप में पहचानते हैं। मनु अपना जीवन भारतीय नारी की तहत व्यतीत कर रही थी, घर कभी कभी उसे यह प्रश्न सताता था कि क्या महेश उसे प्यार करता है, वास्तव में महेश उसे प्यार नहीं करता था। वह वैवाहिक जीवन को कर्तव्य समझकर निभा रहा था। नाटक के रिहर्सल के समय मनु की मुलाकात रिचर्ड से होती है। जिंदगी में पहली बार यह जानती है कि प्यार होता क्या है? प्यार का एहसास मनु की जिंदगी परिवर्तित कर देता है। मनु पहली बार अपने आपसे परिचित होती है। वह अपनी भीतरों शक्तियों को पहचानने लगती है। उसने पहली बार उसके जीवन में प्रवेश कर उसे भीतर तक हिला दिया। उसका जीने के प्रति नजरिया बदल गया। दोनों का प्यार बिंदा रहने की शर्त बन गया। दोनों की अनुपस्थिति में भी दोनों एक-दूसरे के पास उपस्थित रहने लगे। दोनों के शरीर गीण बन गये और अस्तित्व महत्वपूर्ण हो गया। पहले यह प्रेम केवल रिचर्ड के प्रति था, पर उपन्यास के अंत में यह प्रेम संपूर्ण मानव जाति के प्रति रह जाता है।

कठगुलाब (नारी विद्रोह एवं महिला सबलीकरण का विश्लेषण करनेवाला उपन्यास)

लेखन को महान कर्म माननेवाली लेखिका मृदुला गर्ग ने इस उपन्यास में प्रचलित मान्यताओं को नकार कर नयी व्यवस्था बनाने का प्रयत्न किया है। बीसवीं शताब्दी के अंत में वैधीकरण और पंजीकरण के प्रभाव ने मनुष्य की भावभूमि बंजर होती जा रही है। इस खतरे में परिचित करने के लिए लेखिका ने यह उपन्यास लिखा है। इस उपन्यास के केंद्र में नारी है। यह उपन्यास फेमिनिस्ट निष्कर्षों के विरुद्ध एक सजग मोर्चा है। फेमिनिज्म के अतिरेकी रूप को नकारते हुए फेमिनिज्म का संबंध सोच की मुक्ति के साथ जोड़कर अलग अलग क्षेत्र की स्त्रियों को अलग अलग रूप में प्रस्तुत करता है।

उपन्यास के प्रमुख पात्र स्मिता, मारियान, नर्मदा, असीमा आदि हैं। स्मिता बीस साल अमेरिका में रहकर भारत लौट आई है। बीस साल पहले स्मिता पर उसके ही जीजा ने बलात्कार किया था। बलात्कार करनेवाला कौन है? इसके प्रति स्मिता के मन में प्रश्न है। इसी प्रश्न को लेकर बदले की भावना से छटपटाती स्मिता अमेरिकन मनोचिकित्सक जिम जारबिस से शादी करती है। जिम जारबिस खुद मनोरोगी था। अतः स्मिता उससे तलाक लेती है और एक प्रोजेक्ट के सिलसिले में ऑक्सफॉर्म की दिल्ली शाखा में काम करने के लिए भारत आती है। मारियान से स्मिता की गुलाबखारों के आफिस्त में होती है। मारियान सोर्योलानी की लेक्चरर है। उपन्यास में लिखने की प्रतिभा उसके पास है। पति इविंग ब्रिटैन उसकी औपन्यासिक प्रतिभा का इस्तेमाल करते हुए उसे फँसाता है। स्वाध्यायी मारियान का अहं पायल होता है। वह उसके तलाक लेकर गैरी कपूर से दूसरा विवाह कर जीवन की सार्थकता उपन्यास लेखन में ढूंढती है। नर्मदा बीना माँ बाप की है और अपनी ही बड़ी बहन के घर में रहने के लिए बाध्य है। जीजा ने जबर्दस्ती उसके साथ विवाह किया। एक दिन अपने तीखे तेंबर दिखाते हुए वह जीजा से नाता तोड़ देती है। और खुद अपने पैरों पर खड़ी होती है। अस्मिता तेज तर्रार बुद्धि है। कराटे सीखकर नारी सुलभ कोमलता से मुक्ति पाती है। ऑक्सफॉर्म की दिल्ली शाखा में काम करते हुए गोधड को अपनी कर्मभूमि बनाती है। पुरुषों को उनकी करतूतों के आधार पर गाली देती है।

स्त्री की विडंबना और उनके दर्जे की बात को स्पष्ट करते हुए गीता शर्मा कहती हैं कि - "नारी का बीना व दायम दर्जे का प्राणी बना देने में समाज की सोची-समझी नियोजित चाल थी जिसमें नारी फँस गई और उसे पता भी नहीं लगा। आदिम समाज स्त्री को शिशु की रचना में व्यस्त रखकर उसे पुरुष की सुरक्षा पर निर्भर बनना चाहता था। उसके लिए उसने वह इकोसला फैलाया था

कि औरत को बच्चे की सृष्टि करने की शूछ बची नहीं रहती। उसने कहा और बार-बार कहा कि औरत भगवान की तरह आदिम सृष्टा है, उसे छोटे-मोटे सृजन की जरूरत नहीं है- बार बार कहकर उसने हम लोगों का त्रेनवास करके रख दिया।" इतने विपुल नारी पात्रों की प्रताड़ित और यातनामयी जिंदगी की कथा छकठगुलाब उपन्यास के संपूर्ण कथानक में समाविष्ट है जो हमें मैथिलीशरण की इन दो पंक्तियों की याद दिलाती है: "अबला जीवन हाथ। तुन्हारी यही कहानी आँचल में है दूध और आँखों में पानी।" ४

निष्कर्ष

निष्कर्षतः यह कहा जा सकता है की उसके हिस्से की घूप में लेखिका ने नारी का एक सशक्त चित्र उभारा है। मृदुला गर्ग के उपन्यासों में महिला सबलीकरण को प्रमुख रूप से अभिव्यक्ति मिली है। आलोच्य उपन्यासों में नारी विविध संकेतों का सामना कर अपने अस्तित्व को स्थापित करती नजर आती है।

संदर्भसूची

१. 'महिला लेखिकाओं के उपन्यासों में नारी', डॉ. हरबंधा कौर, पृ. ३१७.
२. प्रकट, डॉ. मुलचंद गौतम, सर्व १९८०, पृ. १८.
३. 'नगे पवि - मरुयाजा (नारी कव्या स विमर्श तक)', डॉ. गीता शर्मा, पृ. २५६-२५७.
४. 'शैला आँचल', डॉ. फणीश्वरनाथ रेणु, पृ. ४२१.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February-2019 Special Issue - 114 (B)

हिंदी साहित्य के आधुनातन आयाम

अतिथी संपादक

डॉ. ए.आर. पाटील

प्रधानाचार्य

शादासो, दिगंबर शंकर पाटील कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,
एरंडोल, जिला. जलगांव

विशेषांक संपादक :

डा. सी. एम. व्ही. शेलार (हिंदी विभागाध्यक्ष)

डॉ. दीपक पाटील

शादासो, दिगंबर शंकर पाटील कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,
एरंडोल, जिला. जलगांव

मुख्य संपादक

डॉ. मनराज धनगर (देवला)

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

'मैला आंचल' उपन्यास में चित्रित संघालों का संघर्ष

प्रा.डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार-निकम
हिंदी विभागाध्यक्ष
स्वर्गीय अण्णासाहेब आर.डी. देवरे
कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, महसदी
तह: साक्री जि. धुलिया
मो.9423523760
Email:vanitapawar27@yahoo.in

आदिवासी याने आदि से बास करने वाला इस भारत वर्ष में प्राचीन काल से इस देश में रहने वाला समाज याने आदिवासी समाज यही आदिवासी इस देश के सच्चे सुपुत्र है। लेकिन आज तक इस समाज को कोई न्याय नहीं मिला। आज भी आदिवासियों का जीवन दलित लोगों से भी सोचनीय है। आज दलित शिक्षा से संगठित होकर अपने अधिकारों के प्रति लड़ाई लड़ रहे हैं। आदिवासी लोगों के पास न शिक्षा है ना संगठन कुछ भी नहीं है उसके पास। आदिवासी लोग प्रकृति के गोद में रहते हैं। वह जंगलों में रहते हैं। जंगल ही उनके जीवन जीने का साधन है। लेकिन सभ्य समाज जंगलों की कटाई कर रहा है और इसके विरोध में आदिवासी लड़ाई कर रहे हैं, तो सरकार उसे नक्सलवादी कह रही हैं। आज आधुनिक जीवन में जो भारत का मूल निवासी आदिवासी अपने अधिकारों से वंचित हैं। शासन की तरफ से अनेक योजनाएँ बन रही हैं, लेकिन यह समाज उन योजनाओं से कोसों दूर हैं। शासन की ओर से इस समाज के लिए विकास की अनेक योजनाएँ बनानी होंगी तभी यह समाज सुधर सकता है।

आदिवासी समाज इस देश का मूल निवासी होने के कारण अंग्रेजों के खिलाफ वह उठ खड़ा हो गया था। अंग्रेज भी इस आदिवासी समाज को बड़ा शत्रु मानते थे। अंग्रेजों के जमाने से आज तक उनके ऊपर अन्याय अत्याचार होते रहे हैं। स्वाधीनता मिलने के बाद भी उस समाज में कोई प्रगति तो नहीं हुयी। आज हम इक्कीसवीं सदी में वैश्वीकरण की बातें कर रहे हैं तो दूसरी ओर हमारे भाई अपने अधिकारों से वंचित, अज्ञान, अशिक्षा, दरिद्रता, गरीबी, बेकारी आदि समस्याओं से ग्रस्त हैं और दयनीय जीवन जीने के लिए अभिशप्त हैं। स्वतंत्रता मिलने पर अनेक पिछड़ी जातियों का भी कम अधिक मात्रा में विकास हो गया। परंतु यह निश्चित ही चिंतन का ही नहीं तो चिंता का भी विषय है कि आधुनिकता के इस माहौल में हमारे देश का मूल निवासी अर्थात् आदिवासी समाज जैसा और जहाँ था, वैसे और वही है। उनकी तरफ कोई भी विकास की धारा नहीं गयी, जो उनका विकास कर सके।

सरकार के समस्त देशों में आदिवासी निदान करते हैं। आदिवासी से अभिभावक देश के मूल एवं प्राचीनतम निवासियों से हैं। आज भारत आर्थिक विकास के पल पर तेज गति से आगे बढ़ता जा रहा है। भारत को इन वर्षों और उर हिस्से के चेंबर पर विकास की झलक देखो जा सकता है। इस समय के बावजूद आज भी समाज का एक वर्ग ऐसा है जो हजारों साल पुरानी अपनी परंपराओं के साथ भी रहा है। जो ही हम बात पर विश्वास करते रहे हैं, परिणाम स्वरूप आदिवासियों पर शहरी सभ्यता एवं विकास के साधनों का बहुत कम प्रभाव पड़ा है, इसी कारण से सदैव ही प्रगति के नवीन साधनों के अभावों से ग्रस्त रहें हैं। भारत के आदिवासी आज भी जंगली परिस्थितियों में किसी तरह से अपना जीवन-यापन कर रहे हैं। संख्या में आदिवासी काफी हैं लेकिन विकास की ब्यार उन तक नहीं पहुँच पा रही है। इसलिए आदिवासियों की अपनी अलग निश्चित पहचान बनी है।

फणीश्वरनाथ रेणु हिंदी साहित्य के बहुमुखी प्रतिभा संपन्न रचनाकार हैं। उन्होंने अनेक गद्य विधाओं में अपनी कलम चलाई। लेकिन वह हिंदी साहित्य में उपन्यासकार के रूप में जाने जाते हैं। 'मैला आंचल' फणीश्वरनाथ रेणु द्वारा लिखित एक आंचलिक उपन्यास है। आंचल विशेष को आधार बनाकर लिखे गये उपन्यास को आंचलिक उपन्यास कहा

जाता है। अंचल शब्द से अभिप्राय है- किसी देश या प्रदेश का विशिष्ट भूभाग। यह उपन्यास स्वातंत्र्योत्तर काल की उपज है जिसमें तिरस्कृत वर्ग की अनुभूतियों को चित्रित किया गया है। फणीश्वरनाथ रेणु ने स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद भारत के पिछड़े हुये गाँवों के सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक जीवन के यथार्थ को गहराई से चित्रित किया है। इसमें गाँवों के बनते-बिगड़ते जीवन की छवि को अत्यन्त कौशल्य के साथ प्रस्तुत किया है।

'मैला आंचल' उपन्यास की भूमिका में रेणुजी लिखते हैं- "यह है मैला आंचल, एक आंचलिक उपन्यास। कथानक है पूर्णिया, पूर्णिया बिहार राज्य का एक जिला है, जिसके एक ओर नेपाल, दूसरी ओर पाकिस्तान और पश्चिम बंगाल, विभिन्न सीमा रेखाओं से उसकी बनावट मुकम्मल हो जाती है, जब हम दक्खिन में संधाल परगना और पश्चिम में मिथिला की सीमा रेखाएँ खींच देते हैं। मैंने इसके एक हिस्से के एक ही गाँव को पिछड़े गाँवों का प्रतीक मानकर इस उपन्यास का कथा क्षेत्र बनाया है।"¹

'मैला आंचल' मूलतः प्रेमचंद की परंपरा को आगे बढ़ाता है। भारत के गाँवों की सामाजिक, आर्थिक बदहाली, देशी-विदेशी जमींदारों के अत्याचार, बहुसंख्याक जन-समाज का भूमिहीन होना, उनका शोषण और अमानवीय उत्पीड़न, उनके सामाजिक जीवन से जुड़ी नैतिकता-अनैतिकता संबंधी धारणाओं के यथार्थ जीवंत चित्र इस उपन्यास में सर्वत्र मिलते हैं। रेणु के अपने शब्दों में "इसमें फूल भी है शूल भी, धूल भी है, गुलाब भी, कीचड़ भी है, चंदन भी, सुंदरता भी है, कुरुपता भी- मैं किसी से दामन बचाकर निकल नहीं पाया।"² रेणु जी देहात की पगडंडी पर चलते हुए पात्र, कथानक और वातावरण ढूँढने में सफल रहे। आम मानव का चेहरा, उसका अक्खड़ व्यक्तित्व, उसका उज्ज्वल चरित्र जीवन के प्रति उसकी आस्था और उसकी भावनाओं को रेणु ने इतनी सजीवता और समर्थता से अभिव्यक्त किया कि, पाठकों को मोह लिया। एक ही रचना में अनेक धाराएँ एक साथ प्रखर तौर पर उभरी हुई दिखाई दी, यथा-आंचलिक पृष्ठभूमि में राष्ट्रीय चेतना, सामाजिक चेतना, राजनीतिक उथल-पुथल, प्रभुता संपन्न वर्ग का बोलबाला, न्यायिक शिथिलता तथा आदर्शों का उत्थान और पतन। इसमें कहीं न कहीं सामाजिक क्रांति का सूत्रपात भी परिलक्षित होता है।

'मैला आंचल' यह रेणुजी का बहुर्घचित उपन्यास है। इस उपन्यास में जमींदार, सरदार, अमीर, उमराव लोग किस तरह गरीब, मजदूर और संधाल आदिवासीयों पर अन्याय अत्याचार करते हैं। इसका चित्रण हुआ है। जमींदार और संधालों के संघर्ष का चित्रण भी हुआ है। संधाल आदिवासी प्रतिवृत्त परिस्थिती में भी डटकर मुकाबला करते हैं। यह परिस्थिती से हार न मानकर संघर्ष करना ही जीवन समझते हैं। रेणु जी ने संधाल आदिवासियों के संघर्ष को पाठकों के सामने रखकर उपेक्षित वर्ग को न्याय दिलाने का प्रयास किया है।

महंगाई के कारण भेरीगेज गौध के लोग परेशान है। मजदूरों को मजदूरी नहीं, जमीनें कौड़ी मोल बिकने लगी। अनाज के भाव आसमान को छू गए। लोग अपना पेट भरने की चिन्ता से ग्रस्त हुए। "कपड़े के बिना सारे गौध के लोग अर्धनग्न है। मछी ने पेट पानना शुरू कर दिया है और अंगरे अँगल में काम करते समय एक कपड़ा कमर में लपेटकर काम चला लेती है, बारह वर्ष तक के बच्चे नंगे ही रहते हैं।"³

'मैला आंचल' उपन्यास की कथावस्तु के दूसरे खण्ड में तईस परिच्छेद हैं। इन तईस परिच्छेदों द्वारा प्रस्तुत उपन्यास की कथावस्तु का विस्तार किया गया है। दूसरे खण्ड की कथावस्तु को शुरुआत भारत को मिले स्वराज्य की श्रुति से होती है। स्वराज्य मिलने पर बिन्धनाय प्रसाद को बहुत बड़ा गौरव देते। उस दिन हाथी पर भारतमाता की मूर्ति को सड़क किनारे के किनारे उतार देते हैं। 1947-48 में स्वराज्य प्राप्त कर आजादी का आनंद का स्वास् होता है। मुकदमा जीतने के कारण संधाल टोली की नई बंदोबस्ती जमीन में से दस एकड़ बिन्धनाय प्रसाद को लिख देते है तो सुमरितदास योगी को चार बहारा जमीन मिलती है। भारत स्वतंत्र होने की घोषणा होती है। चारों तरफ महात्मा गांधीजी का जय के

नारे लगाये जाते हैं। जुलूस में औरही हिंगना का मकतिया बाबु, "यह आजादी झूठी है, देश की जनता भूखी है।"⁴ ऐसा नारा देता है तो सब उसे मारने को दौड़ते हैं।

मेरीगंज जाकर प्रशान्त कमली के घर पहुँचता है। तहसीदार विश्वनाथ प्रसाद के पैर छूने पर वे उसे गले लगाते हैं। कमली और प्रशान्त के गंधर्व विवाह की बातें सारे गाँव में फैलाई जाती हैं। तहसीलदार सारे गाँव को न्यूता भेज देते हैं। गाँव के चमार नाच-नाचकर ढोल बजाते हैं, और औरतें सोहर गाती हैं। इस खुशी के अवसर पर तहसीलदार गाँववालों को सात सौ बीघा जमीन वापस लौटा देते हैं- "हरेक परिवार को पाँच बीघा के दर से जमीन मैं लौटा दूँगा। सौझ पड़ते-पड़ते मैं सब कागज पत्र ठीक कर लेता हूँ। और संथाल टोली में जाकर कहो.. वे लोग भी आकर रसीद ले जाएँ। एक पैसा सलामी या नजराना, कुछ भी नहीं। अरे मैं क्यों दूँगी ? दे रहा है नया मालिक !.. मालिक साहब का हुकूम है, सुनते हो नहीं। रो रहा है वह। वह हुकूम दे रहा है। लौटा दो। दे दो।"⁵

मैला आँचल स्वतंत्र भारत में बड़ा रही औपनिवेशिक प्रवृत्तियों और स्वातंत्र्य चेतना के बीच की टकराहट का वास्तविक दस्तावेज है। मेरीगंज गाँव के लोक जमींदारों द्वारा शांति पीड़ित हैं। कोरे कागज पर अंगूठे का निशान लगाकर जमीनें हड़प ली जाती हैं। इसीलिए कालीचरण के नेतृत्व में जमींदार और संथालों में तीव्र संघर्ष होता है। गाँव के गरीब और बेजमीन लोग मैल की जिन्दगी जीते हैं। दिनभर बेलों की तरह काम करने पर भी मुँह में दाना नहीं जाता। गर्मी-वर्ष और जाड़ में हाड-मोड मेहनत करते हैं फिर भी कीड़े-मकौड़ों की तरह जीते हैं। इसलिए प्रशान्त सोचता है कि, मलेरिया का इलाज डैडने से पहले इन लोगों को इंसान बनाना आवश्यक है। जमींदार लोग इनका खून चूसकर ऐंशो आराम की जिन्दगी जीते हैं। कालीचरण के मन में इनके प्रति तीव्र विद्रोह है। वह कहता है- "ये पूँजीपति और जमींदार, खटमलों और मच्छरों की तरह सोसख है।.. खटमल इसीलिए बहुत से मारवाडियों के नाम के साथ मल लगा हुआ है और जमींदारों के बच्चे मिस्टर कहलाते हैं। मिस्टर.. मच्छर।"⁶

गरीब लोगों को जमींदारों के चुगल से छुड़ाने के लिए कई राजनीतिक दल अपने पार्टी स्वार्थ के अनुसार काम करते हैं। इसमें समाजवादी पार्टी का आन्दोलन आगे बढ़ता हुआ दिखाया है। कालीचरण की क्रान्तिचेतना का जमींदार विरोध करते हैं। कांग्रेसी भी विरोध करते हैं लेकिन वह विरोध मुँह में राम बगल में छूरी की तरह होता है। रेणु ने इस जमीन संघर्ष को वास्तविकता के साथ चित्रित किया है। इसमें संथालों का संघर्ष महत्वपूर्ण और रोमांचकारी है। दो सौ गाँववाले और दो दर्जन संथाल और डेढ़ दर्जन संथालिने दोनों के बीच जबरदस्त संघर्ष होता है। प्रशासन रिश्चित लेकर गाँववालों को छोड़कर संथालों को गिरफ्तार करता है। अन्याय और अत्याचार के खिलाफ लड़ रहे संथालों को ही चाराघास की सच्चा होती है।

आजादी के पहले जो समस्ये मेरीगंज गाँव में थी वह आजादी के बाद और भी बढ़ गयी है। रेणु ने आजादी का पास्ता किन्तु लोगों को हुआ यह प्रश्न भी उपन्यास में उठाया है। पूँजीपति और जमींदार आजादी के बाद समस्ये संघर्ष और नेताओं के स्वयं में सामने आये। आजादी के जुलूस में शामिल होने वाले कुछ लोग आज भी भूखी है। कर यही आजादी है। इस वास्तविकता का चित्रण रेणु ने किया है। ऐसे लोगों के लिए आजादी झूठी है। उनके साथ यह धोखा है।

निष्कर्ष :-

उपनिवेशिक विरोध ने इस चर्चा का शकते है। संथाल आदिवासियों को रेणु जी ने पात्रों के माध्यम से प्रस्तुत किया है। उपन्यास ने समाज को जोड़ित और शोषण को खोला है। अंकन एवं वास्तविक चित्रण रेणु जी ने किया है। इसी कारण यह उपन्यास हिंदी साहित्य का मील का पत्थर बन गया है। फणीश्वरनाथ रेणुजी द्वारा लिखित 'मैला आँचल' यह उपन्यास हर वर्ग के लोगों को हृदय को छू लेता है।

संदर्भ :-

1. मैला आँचल, फणीश्वरनाथ रेणु, भूमिका
2. मैला आँचल, एक चिबेचन, डॉ.कृष्णदेव शर्मा एवं डॉ.माया अग्रवाल, भूमिका
3. मैला आँचल, फणीश्वरनाथ रेणु, पृ. 117
4. वही, पृ. 225
5. वही, पृ. 309
6. वही, पृ.176

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-November-December-2018

Vol. 5 Issue 4

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

[Handwritten signature]

For Details Visit To : www.ijournal.com

SWATIDHAN

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Co-Editors -

- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology,
Riyadh Kingdom of Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. G. S. Wankhede - Baliram Patil Arts, Commerce & Science College, Kinwat-Nanded
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ Prin. Dr. B. V. Game - MGV's Arts and Commerce College, Yeola-Nashik [M.S.] India
- ❖ Dr. Sharad Birkhade - D. N. College, Faizpur.
- ❖ Dr. Mumaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon
- ❖ Prof. Atul Suryawanshi - S. S. M. M. College, Pachora.
- ❖ Prof. B. P. Shewale - M. S. G. College, Malegaon Camp, Nashik.
- ❖ Prof. V. S. Bhalerao - J. N. V. Kangda, [H.P.] India.

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna kotic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tatkodkar - Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. D. A. Suryawanshi - Principal, R. C. Patel College of Education, Shirpur, Dhule.
- ❖ Dr. Sandip D. Mundhe - Head, Lib. Science, Sambhajirao Kendre College, Jalkot, Latur
- ❖ Dr. Y. H. Saner - Principal, Abhay College of Education, Dhule
- ❖ Dr. D. D. Patil - Principal, Arts, Science and Commerce College, Chopda, Jalgaon

Review Committee -

- ❖ Dr. Leena Pandhare - HoD, of English, MGV's Arts and Commerce College, Yeola-Nashik [M.S.] India
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - P. S. G. V. P. Mandals Arts, Commerce, Science College, Shahada
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Rekha Gajare - Head, Dept. of Hindi, P.O. Nahata College, Bhusawal
- ❖ Dr. Ramesh Sambhaji Kure - Head, N. W. College, Akhala Balapura Dist-Hingoli
- ❖ Dr. S. T. Khairnar, - Member, BoS, Commerce (SPPU), L. V. H. College, Panchavati.

Publisher:

❖ Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, (Yeola) Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

29	Well-Being of The Employed Women And House wives	Dr. Ganesh Lokhande	133
30	On Reading Brave New World in A Brave New World: Reflections on the Contemporary Relevance of Aldous Huxley's Imagination	Abin Sojan	138
31	Multiculturalism: A Study of Urban Culture in Chetan Bhagat's Novels	Sambhaji Vaman Narute	142
32	J Krisnamurti's Criticism on Religion	Dr. S D Deshbhratar	144
33	Availability and Acceptance of E-Books Models: A Case Study of Jayakar Knowledge Resource Centre, SPPU,Pune	Vrushali Borkar & Dr. Rajendra Marwade	148
34	Kurtz As A Brechtian Protagonist in Conrad's Heart of Darkness: A Study	Dr. Uttam B. Parekar	154

हिंदी विभाग

35	माता प्रसाद के नाटकों में दलित दर्द की दृष्टि	श्री. किरण चव्हाण	162
36	प्रयोगवाद को समर्पित साहित्यकार - अजय	दीपक लहारे	168
37	सूर्यवाला के कहानियों में चित्रित नौकरी करनेवाली नारीयों	डॉ.बी.एस.बलवंत	170
38	अनंत गोपाल शेखरे:हिंदी उपन्यास साहित्य में योगदान	डॉ.अनिल सालुंखे	172
39	निराला की काव्यभाषा	डॉ.संतोष आडे	176
40	मानव-मूल्य-सैद्धांतिक परिप्रेक्ष्य	डॉ.संतोष पवार	180
41	राकेश भातीय द्वारा अनुचित कहानियों में मानवी मूल्यों का ज्ञान (माँ/पर जना/पहलुओं के संदर्भ में)	डॉ.अनिल सालुंखे	186
42	संवेदनशील रचनाकार डॉ.सूर्यवाला	डॉ. बी.एस.बलवंत	189
43	शैलीविज्ञान की दृष्टि से भाषा और काव्य का संबंध	दीपक लहारे	192
44	चैतन्यवेदान्त में शिक्षा की संकल्पना	सीमा शर्मा	194

मराठी विभाग

45	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना	प्रा.श्री.चंद्रकांत मोरे	198
46	ओवी गीतातील छियांचे भावविध	डॉ.अनिल गर्जे	201
47	स्वामी विवेकानंद:राष्ट्रीय अवनती व पुनरुत्थानाची करणे	डॉ.प्रवीण कारंजकर	206
48	पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांचे अंतर्गत व परराष्ट्र धोरण	डॉ.बाबासाहेब मोताळे	210
49	मराठी समाज सद्यस्थिती व आरक्षण	डॉ.दीपक सूर्यवंशी	214
50	कवितांचे बदलते आयाम आणि अध्यापन पद्धती	डॉ.नरसिंग कदम	217
51	केशव देशमुख यांची ग्रामीण कविता	डॉ.मारोती घुगे	221
52	थोर स्वातंत्र्य सेनानी सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या कार्याचा अभ्यास	डॉ.संभाजी पाटील	226
53	बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्याची विविधता आणि आशयघनता	प्रा.मिलिंदकुमार देवरे	231
54	गौतम बुद्ध मराठी चरित्र ग्रंथातील क्वाण्मयीन विशेष :एक आकलन	डॉ.ज्ञानेश्वर वाल्हेकर व शिवाजी गायकवाड	236
55	नेमाडे यांचा देशीवाद	डॉ.राकेश कभे	244
56	आशियातील बौद्ध संस्कृती	प्रणोती कांबळे	249
57	तंत्राज्ञेही शाळा बी.एड प्रशिक्षणाभ्यासा अध्ययन व अध्यापन अनुभव घेण्याचा प्रभावी व अद्यावत उपाय	डॉ.बादासाहेब पवार	252
58	साठोत्तरी मराठी कविता-एक समीक्षा	डॉ.सुष्मा प्रधान-धेवंदे	255
59	आरक्षण:वशा आणि दिशा	प्रा.प्रदीप जगताप	258
60	भारतातील जात आणि विशेष संदर्भ उत्तर प्रदेश व महाराष्ट्रातील चर्मकार समाजाच्या राजकारणाचा अभ्यास	श्री.राजेंद्र आगवाने	263

पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांचे अंतर्गत व परराष्ट्र धोरण

डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे
राज्यशास्त्र विभाग,
स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे
कला व विज्ञान महाविद्यालय म्हसर्दी,
ता. साक्री, जि. धुळे. (महाराष्ट्र)
भ्रमणध्वनी-९४२३२५०७४७/९७६६०२४७४६
motalebabasaheb747@gmail.com

सारांश (Abstract):

स्वातंत्र्यापासूनच्या भारताच्या राजकीय इतिहासामध्ये अनेक राजकीय नेतृत्वांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरलेले आहे. या राजकीय इतिहासात भारताच्या 'प्रथम महिला पंतप्रधान' श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या योगदानाचा अग्रक्रमाने उल्लेख करणे क्रमप्राप्त ठरते. भारताच्या अंतर्गत व परराष्ट्र धोरणावर एक वेगळी छाप पाडण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य 'आयर्न लेडी' श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी केले. जवळपास १७ वर्षे पंतप्रधान म्हणून भारताचे नेतृत्व करतांना श्रीमती गांधी यांनी अनेक कठोर निर्णय घेतले. त्यांनी घेतलेल्या निर्णयांमुळे त्यांनी यशाचे उरुंगु शिखर ज्या वेगाने गाठले तितक्याच झपाट्याने केवळ आण्वीबाणीच्या एका निर्णयामुळे त्यांची अवनतीही सुरू झाली. बँकाचे विलीनीकरण, पुर्व पाकिस्तानातुन बांग्लादेशाची निर्मिती, सिमला करार, सिक्कीमचे विलीनीकरण, अण्वस्त्र चाचणी, ऑपरेशन ब्लु स्टार असे अनेक महत्त्वाचे पाऊले श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी उचलली आणि या सर्व निर्णयांचे दुरगामी परिणाम भारताच्या अंतर्गत आणि परराष्ट्र धोरणावर झाले. प्रस्तुत संशोधन लेखात इंदिरा गांधी यांच्या अंतर्गत व परराष्ट्र धोरणावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

विजयशब्द (Keywords):

श्रीमती इंदिरा गांधी, भारताचे अंतर्गत आणि परराष्ट्र धोरण, पंतप्रधान, बँकाचे विलीनीकरण, सिमला करार, अण्वस्त्र चाचणी, ऑपरेशन ब्लु स्टार, बांग्लादेशाची निर्मिती, सिमला करार, गरीबी हटाव, इंदिरा काँग्रेस, देशांतर्गत आणिबाणी, आंतरराष्ट्रीय राजकारण, मुत्सद्दी राजकारणी इ.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of the research):

- १) श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे व्यक्तिमत्व प्रभावी, कणखर व हुकूमशाहीवादी होते.
- २) श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताचा दारा निर्माण केला.
- ३) श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी भारताच्या अंतर्गत बाबतीत महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले.
- ४) श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे भारताच्या राष्ट्रनिर्मितीमध्ये महत्त्वाचे योगदान आहे.

संशोधनाचा उद्देश (Objectives of the research):

- १) श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या भारताच्या अंतर्गत बाबतीतील धोरणाचा अभ्यास करणे.
- २) श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास करणे.
- ३) श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या राष्ट्रनिर्मितीच्या योगदानासंदर्भाचा आढावा घेणे.
- ४) श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास करणे.

संशोधनपध्दती (Research methodology) :

प्रस्तुत विषयावर संशोधन करतांना ग्रंथालयीन, ऐतिहासिक, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतींचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

भारताचे अंतर्गत धोरण आणि श्रीमती इंदिरा गांधी :

भारताच्या अंतर्गत धोरणाला आपल्या कणाखर व प्रभावो नेतृत्वातून एक विशिष्ट दिशा देण्याचे कार्य श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी आपल्या पंतप्रधान पदाच्या दिर्घ कालावधीत केले. २४ जानेवारी १९६६ रोजी भारताच्या प्रथम महिला पंतप्रधान होण्याची संधी श्रीमती गांधी यांना मिळाली. २४ जानेवारी १९६६ ते २४ मार्च १९७७ (आणिबाणीचा काळ न वगळता) तसेच १४ जानेवारी १९८० ते ३१ ऑक्टोबर १९८४ या काळात म्हणजेच जवळपास १७ वर्षे पंतप्रधान म्हणून भारताचे नेतृत्व करण्याची त्यांना संधी मिळाली. प्रारंभी " या बाई बन्वा आहेत. गप्प बसून आपल सांर ऐकतील. आपण सांगु तसे करतील. वागतील 'गुंगी गुडीयाच' आहे ही " अशी धारणा इंदिरा गांधीविषयी काँग्रेसमधील जेष्ठ नेत्यांची होती. मात्र प्रत्यक्षात इंदिरा गांधींनी त्यांची धारणा फोल ठरवली ती आपल्या कार्यातून. इंदिरा गांधी यांची कार्यशैली पाहता तत्कालिन प्रसारमाध्यमांनी त्यांचे वर्णन "कॅबिनेट मंत्रीमंडळातील 'पौरुष' असणारी एकमेव व्यक्ती " असे केलेले आहे. यावरून त्यांचे कणाखर व खंबोर नेतृत्व दिसून येते.

इंदिरा गांधी यांनी घेतलेल्या निर्णयांमध्ये "चौदा बँकांचे राष्ट्रीयीकरण " करण्याचा घेतलेला निर्णय देशाच्या विकास कार्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरला. बँकेकडील पैसा हा देशाच्या विकासकार्यासाठी उपलब्ध व्हावा, या उद्देशाने त्यांनी १४ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. अमृतसरमधील सुवर्णमंदिरातून घाललेल्या खलिस्तानवादी अतिरेक्यांच्या कारवाया बंद करण्यासाठी सुवर्णमंदिरात सेना घुसवून " 'आपरेशन ब्लू स्टार' या नावाने लष्करी कारवाया करून अतिरेक्यांचे बोलकिल्ले उध्वस्त करण्याचे कठोर कार्य इंदिरा गांधी यांनी केले. " हा धाडसी निर्णय घेतल्यामुळे त्यांचा श्रेयट झाला.

भारत स्वतंत्र झाल्यापासून देशातील संस्थानिकांना तनखे दिले जात होते. त्यामुळे देशाच्या तिजोरीवर पडणारा भार हलका करून तो पैसा विकास कार्यासाठी वापरण्याचा निर्णय श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी घेतला. श्रीमती इंदिरा गांधींनी काही फार महत्वाचे निर्णय घेतले. परंतु त्या निर्णयांमुळे कुणी दुखावंल तरीही त्याची पर्वा केली नाही. इंदिरा गांधी यांनी "गरीबी हटाव" ही घोषणा करण्यापाठीमागे उदात्त हेतु होता. मात्र प्रत्यक्षात तसे घडले नाही.

इंदिरा गांधी या बंडखोर प्रवृत्तीच्या होत्या. "काँग्रेसमधील जेष्ठ नेते आपल्याला अडचणीत आणतहेत, हे बघून त्यांनी शंभर वर्षे आयुष्य असणारा काँग्रेस पक्ष फोडून 'इंदिरा काँग्रेस' नावाचा नवा राजकीय पक्ष निर्माण केला आणि नंतरच्या काळात 'सिंडीकेट' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या दुसऱ्या गटाला यशस्वी राह दिला. " इंदिरा गांधी यांनी 'सिक्कीम पंचप्रसंगातून' भारताला सहीसलामत चाहेर काढले. " १५ मे १९७५ रोजी, संसदीय प्रक्रिया पूर्ण करून श्रीमती गांधींनी 'सिक्कीम हे भारताचे २२ वे घटकराज्य बनविले' " अशाप्रकारे सिक्कीमचे भारतात विलीनीकरण करून तेथील नामग्याल यांची जवळपास ३३३ वर्षांची राजवट संपुष्टात आणण्यात श्रीमती गांधी यांना यश आले. पंडीत नेहरू यांच्या काळापासून सिक्कीमशी असलेले संबंध दुरावत चालले होते. परंतु श्रीमती गांधी यांच्या प्रयत्नांमुळे सिक्कीमचे भारतात अखंड विलीनीकरण झाले.

१९७६ मध्ये लोकसभेच्या निवडणुका होणार होत्या परंतु श्रीमती गांधी यांनी निवडणुक आचारसंहितेचा भंग करून अष्ट मार्गांद्वारे लोकसभेची निवडणुक जिंकली, असा आरोप ठेवून अलाहाबाद उच्च न्यायालयात त्यांच्यावर खटला भरण्यात आला. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाचा निर्णय श्रीमती गांधी यांच्या विरोधात गेल्यामुळे जून १९७५ मध्ये देशांतर्गत आणिबाणी घोषित करण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला. आणिबाणी घोषित करण्याबाबत श्रीमती गांधी म्हणतात की, "देशातील परिस्थिती अत्यंत वाईट आहे. आम्ही देशांतर्गत आणिबाणी लागू करण्याचे ठरवले आहे. " परंतु या एका निर्णय व कृतीमुळे यशाचे उत्तुंग शिखर ज्या वेगाने त्यांनी गाठले त्याच वेगाने त्यांची अवनती सुरू झाली. इंदिरा गांधी यांनी संपूर्ण राष्ट्राला आणिबाणीच्या काळाकडून पर्वत लोटले. हा काळ म्हणजे भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील सर्वात कलंकित काळ होय. १९७५-१९७७ या आणिबाणीच्या काळात विरोधी नेते व जनतेवर शारीरिक-मानसिक अत्याचार करण्यात आले. इंदिरा गांधींनी घोषित केलेल्या आणिबाणीविरुद्ध समाजवादी नेते जयप्रकाश नारायण यांनी आवाज उठवल्यामुळे श्रीमती गांधी यांना आणिबाणी उठवावी लागली. त्यानंतर झालेल्या निवडणुकीत इंदिरा गांधींचा पराभव होऊन जनता पक्षाचे

मोरारजी देसाई भारताचे पंतप्रधान झाले, परंतु अंतर्विरोधामुळे जनता पक्षाचे देशातील पहिले 'विंगर काँग्रेस सरकार' अल्पावधितच कोसळल्यामुळे १९८० मध्ये लोकसभेच्या मुदतपूर्व निवडणुका झाल्या. या निवडणुकांत मात्र प्रचंड भारताच्या पंतप्रधानपदी विराजमान झाल्या.

भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि श्रीमती इंदिरा गांधी :

आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताला अधिक सशक्त करण्यासाठी इतर पंतप्रधानाप्रमाणेच श्रीमती गांधी यांनीही प्रयत्न केले. १९७१ मध्ये पूर्वपाकौस्तानात निर्माण झालेल्या परिस्थितीबाबत श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी कणखर भूमिका घेतली. "पाकौस्तानची कटकट कायमची मिटवण्यासाठी श्रीमती गांधी यांनी अत्यंत युक्तीने मुळच्या पाकौस्तानपासून पूर्व पाकौस्तान (बांग्लादेश) हा भूभाग वेगळा केला. त्यासाठी भारत-पाक युद्ध घडवले आणि बांग्लादेश नावाचे एक नवे राष्ट्र निर्माण केले."^{१९} इंदिरा गांधी यांच्या मुत्सद्दीपणामुळे भारताला अभूतपूर्व विजय मिळाला. श्रीमती गांधी यांच्यातला राजकारणामुळे भारतीय उपखंडाचा राजकीय नकाशा बदलला. श्रीमती गांधी यांच्यामुळे बांग्लादेश निर्मितानंतर भारताला आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रतिष्ठेचा निर्माण झाली, हे विसरता येणार नाही.

"भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील काश्मिर प्रश्नावर तोंडगा काढण्यासाठी ३ जुलै १९७२ रोजी शिमला येथे करार झाला."^{२०} या करारावर श्रीमती गांधी आणि भुत्तो यांनी स्वाक्षरी केली. या करारानुसार भारताच्या ताब्यातील २/३ काश्मिरवर पाणी सोडायला आणि टप्पाटप्प्याने सीमारेषेवर चर्चा करायला ते तयार झाले. १९७१ चे पाकसोबतचे युद्ध जिंकून पाकचे एक लाख सैन्य कैद केले त्यावेळी श्रीमती गांधी यांचे कडुर विरोधक अटलबिहारी वाजपेयी यांनी श्रीमती गांधी यांना "साक्षात दुर्गामाता"^{२१} म्हणून गौरवले होते.

"१८ मे १९७४ रोजी भारताने अणुस्फोट केला."^{२२} पांखरण येथे श्रीमती गांधी यांनी अणुशक्ती आयोगाला अण्वस्त्र चाचणी घेण्याचा आदेश दिला आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताला अण्वस्त्रसज्ज राष्ट्र म्हणून अस्तित्वात आणले. यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताचे स्थान संरक्षणाबाबत अधिकच मजबूत झाले.

इंदिरा गांधी या एक मुत्सद्दी राजकारणी होत्या. मार्गरेट थॅचर (इंग्लंड), गोल्डा मायर (इस्त्राईल), सिरीमाओ भंडारनायके (श्रीलंका) अशा निवडक आंतरराष्ट्रीय किर्तीच्या महिला नेत्यांमध्ये श्रीमती गांधींचा समावेश होतो. पंडीत नेहलूंकडुन मिळालेला चारसा श्रीमती गांधींनी अधिक समृद्ध तर केलाच, पण आपल्या कार्यकर्तृत्वांन आणि राजकीय शहाणपण तसंच आंतरराष्ट्रीय व्यवहाराची उत्तम जाण यांच्या जोरावर आंतरराष्ट्रीय किर्तीच्या अनेक नेत्यांना आश्चर्यांचे धक्के दिले. श्रीमती गांधी म्हणजे केवळ भारतालाच नव्हे तर जगातला एक इंग्र्यात होता.

निष्कर्ष (Conclusions) :

१. श्रीमती इंदिरा गांधी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय राजकारणात एक 'मुत्सद्दी राजकारणी' होत्या.
२. बांग्लादेशाची निर्मिती करून श्रीमती गांधी यांनी १९४७ मधील बॅ.जिनांचा विराष्ट्र सिध्दांताला प्रखर उत्तर दिले.
३. श्रीमती गांधी यांनी भारताला अण्वस्त्रसज्ज करून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचा दरारा निर्माण केला.
४. श्रीमती गांधी यांनी घोषित केलेल्या आणिबाणीचा काळ म्हणजे भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील सर्वांत कलंकित काळ होय.
५. श्रीमती गांधी या हुकूमशाहीवादी होत्या.
६. श्रीमती गांधी यांनी भारताचे विविध अंतर्गत प्रश्न सोडवून भारताला स्थिरता प्रदान केली.
७. श्रीमती गांधी यांनी ज्या वेगाने यशाचे उत्तुंग शिखर गाठले त्याच वेगाने आणिबाणीच्या निर्णयामुळे त्यांची अवनती सुरू झाली.

संदर्भग्रंथ (References) :

१. मेहेंदळे डॉ.विश्वनाथ, आपले पंतप्रधान, अनुबंध प्रकाशन, पुणे, २००८, पृष्ठ क्र.-७८

२. धर पी.एन. जेन अशोक (अनुवाद), इंदिरा गांधी, आणिकबाणी व भारतीय लोकशाही, रोहन प्रकाशन, पुणे-२००६, पृष्ठ क्र.५५
३. उपरोक्त-०१, पृष्ठ क्र.-७८
४. कित्ता, पृष्ठ क्र.-९०
५. कित्ता, पृष्ठ क्र.-८९
६. कित्ता, पृष्ठ क्र.-७८
७. उपरोक्त-०२, पृष्ठ क्र.२१७
८. कित्ता, पृष्ठ क्र.२२३
९. उपरोक्त-०१, पृष्ठ क्र.७९
१०. उपरोक्त-०२, पृष्ठ क्र.१२४
११. उपरोक्त-०१, पृष्ठ क्र.८१
१२. उपरोक्त-०२, पृष्ठ क्र.१३७

mainly Kan river, Jamkhedi river, Bhadravati river, Moti nala, Kharya nala, Rakshi nala, Hirasen nala and Panzara river. The Panzara river rises east of Varsa village in the Sakri tehsil on the Satmala range of Sahyadri and joins the Tapi near the village Mudavadi after its 60 miles path.

Physiography:

Most part of the Sakri and Dhule Tahasil is occupied by Dhanora and Galana hills. Hanuman is the highest peak on Galana hills, Kondaibari and Laling bari are minor ghats in the district. 'Babakuar' is the highest peak in Shirpur Tahasil (811 M.) Bijasan Ghat is the North East of Shirpur Tehsil. Central and Eastern part of district is occupied by fertile plain. Shindkheda, Shirpur and Dhule Tehsil are included in central fertile plain.

Drainage:

Tapi is the major river in the study area. It enters from Jalgaon District and flows from East to West. Aner and Arunavati are the major tributaries join from Western bank, several places, where as Panzara, Burai and Aniravati Join to the Tapi from the southern bank. Panzara is the largest tributary of the river Tapi. Therefore most part of the Dhule District is made fertile by the tributaries of Tapi river. The river Tapi not only discourages human concentration on its bank but also erodes both the bank heavily. The force and velocity of water is considerable resulting in deep entrenched valley leaving the banks very high. Sometimes the river banks are 20 to 30 meter high. The river banks are characterized by gully erosion and badland development is observed at Fig-1

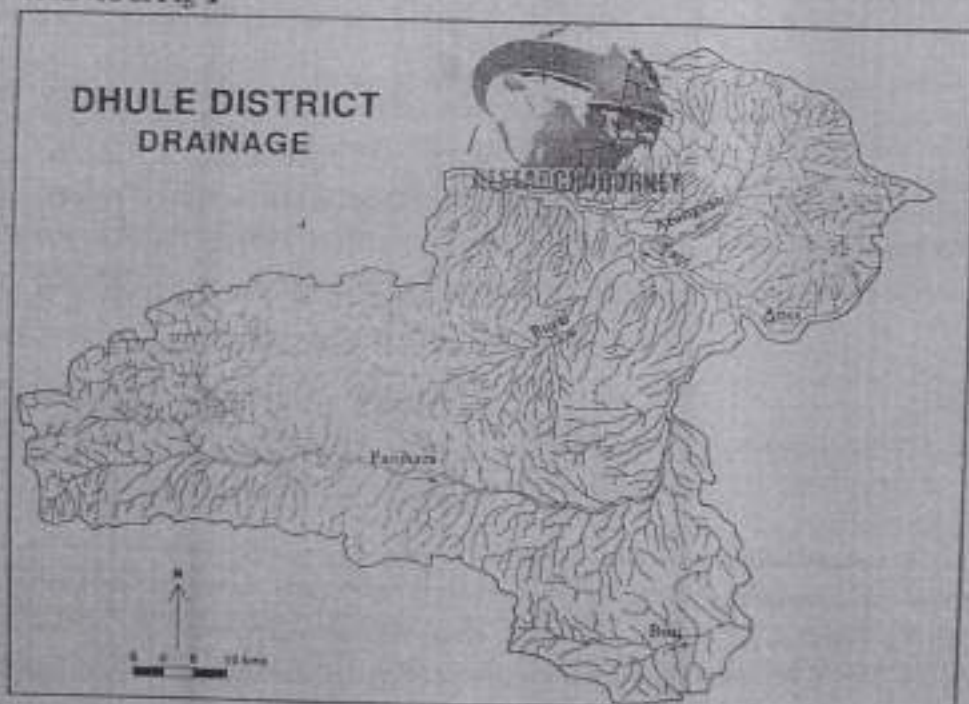

Fig-No.1

SOIL:

Soil of the Dhule District is fertile black cotton. The area along Tapi and her tributaries shows deposition of black cotton soil. Mountainous region of the hilly west having sandy soil.

Soils of the study area is divided in to three major types 1) Deep Black Cotton soil 2) Medium Black soil 3) Coarse Shallow soil.

Irrigation Projects in Panzara Basin of Dhule District:

Water is the one of the basic need of Human life and life on the Earth. They cannot survive without water. According to its distribution and availability, water resource may be broadly classed as: Underground water and surface water (Singh 2007). About 97% of Earth's water in ocean, 2% is frozen in poles etc. and remaining 1% is available to us in the fresh water is found in river, lakes, and ground water which is useful for human beings for their daily needs irrigation and industries. India has plenty of water. The subcontinent receives most of its water during monsoon month (almost 75%). Rest of the month which necessitates the use of groundwater or stored water during the dry spells.

The irrigation dams are constructed to increase irrigated land for agricultural production the world's water resources include the entire range of water that occurs on the Earth. The oceans on the earth cover some 362 mi.sq.km. area and are sink into which all water finally flows. World river runoff the rivers amounted to 230000 cubic meters. A value that is about six or seven times greater than the currently accepted figure. During the past 200 years the ocean cannot consider primary resources for the direct water supply for domestic, agriculture or industrial use owing to their salt content. Scientist have devoted and estimated of world runoff ranging from 36500 to 41500 cubic meters.

In the study area there are 26 medium and minor irrigation projects (Table No. 1) for irrigation purpose. These irrigation projects are located in 02 tehsils of the district. Jamkhedi, Nimpanzara, Latipada, Malangaon and Sonwad are medium irrigation projects in the study area and remaining 21 are minor irrigation projects. The total water storage capacity of the all the irrigation project in the study area was 257.11 Mcum. The largest water storage capacity is Nimpanzara Panzara project i.e. 107.29 Mcum. and very small capacity is of Anchale irrigation project i.e. 1.05 Mcum. (Table No. 1). The irrigation capacity of all the irrigation projects was 35082 H.

Study area comes under the drought-prone area of Maharashtra state. The amount of rainfall in rainy days varies in every year. Water availability in the year 2001 of all the irrigation projects was only 42.17 Mcum. In this year Jamkhedi, Nimpanzara, Latipada some of minor irrigation project are dry, water availability of this project was very low. In the year 2006 and 2011 water availability irrigation projects was 121.75 and 116.37 respectively. It is clear that total capacity of all irrigation projects is 238.38 Mcum. But available water is not more than 180 Mcum. The irrigation capacity is 35082 H. But sufficient water is not available in to the projects for the agriculture. Irrigation projects are constructed to overcome the problem of drought, but due to the low availability of water in to the projects are the main constrain in the way agriculture development.

Table No. 1:- Irrigation Project in Panzara river of Dhule district.

Sr. No.	Name of Irrigation Project	Location	Water Storage Capacity (Mcum)	Irrigation Capacity (Hec.)	Water Storage		
					2001	2006	2011
1	Jamkhedi	Navapada	14.45	2750	8.00	12.34	12.21
2	Nimpanzara	Akkalpada	107.29	12519	--	--	--

3	Latipada	Praghnar	43.41	7020	6.80	15.63	35.21
4	Malangaon	Malangaon	13.03	2877	10.75	11.33	10.96
5	Norvad	Nyalod	14.7	2147	0.00	14.36	12.25
6	Khandlay	Khandlay	1.59	364	1.35	1.35	1.35
7	Gondur	Gondur	2.02	234	0.00	1.17	1.05
8	Nimgul	Nimgul	2.03	424	0.00	0.71	0.74
9	Chaugan	Chaugan	6.12	830	2.12	5.65	5.45
10	Mukati	Mukati	10.09	0.0	2.03	10.02	10.02
11	Shirdhane	Shirdhane	2.55	404	0.94	2.73	1.47
12	Nandee	Nandee	2.16	424	0.00	0.71	0.74
13	Shewali	Shewali	1.82	212	0.00	1.30	1.52
14	Shelbari	Shelbari	1.58	236	0.54	1.35	1.35
15	Rannala	Rannala	4.61	681	0.32	4.40	4.33
16	Kbeda	Kbeda	4.16	495	0.00	2.63	2.91
17	Deobhane	Deobhane	2.31	545	0.79	1.82	1.22
18	Burad	Burad	1.30	312	0.50	0.85	0.03
19	Anchale	Anchale	1.05	189	0.66	0.94	0.91
20	Khayankada	Khayankada	2.22	427	0.00	0.00	-
21	Kakani	Kakani	2.57	243	0.00	2.04	2.04
22	Kabrya Kh	Kabrya Kh	3.96	344	-	-	3.09
23	Behed	Behed	4.43	387	-	3.40	2.80
24	Burdakhe	Burdakhe	1.47	281	1.30	1.30	1.35
25	Chhawadi	Chhawadi	4.45	520	5.91	4.35	3.66
26	Ghanegaon	Ghanegaon	1.54	217	0.66	1.37	0.66
Total			257.41	35082	42.17	121.75	116.63

(Source: Irrigation department, Dhule)

RESEARCH JOURNEY

Conclusion:

It is concluded from the above study that all medium and minor irrigation projects are sufficient for irrigation purpose, but less availability of water in the irrigation projects is the problem to agriculture irrigation. Hence it is responsible to slow agricultural development. If the more irrigation projects are constructed it is useful for rapid agricultural development, and it is also support to domestic and industrial uses of water in the study region.

References:

1. Bhamare V.S. and Patil S.B.(2018) "Availability of water resources in medium irrigation project of Dhule Districts", Journal of research and development, Vol-08(Special issue 03)January 2018,Pp-65-65.
2. Patil S.B. and Patil V.S. (2012) "Distribution and growth of population: A case study of Dhule district(MS)", The International research journal of social sciences and humanities, Vol-1, No.3, Octo-2012, Pp-42-44.
3. Patil B.P.(2009) "Availability and utility of water resources in sakri tehsil", Unpublished M.Phil dissertation submitted to north Maharashtra University Jalgaon.
4. Borse R.J.(2006) "Water resources of Jalgaon district, Maharashtra. A Geomorphological study", Unpublished thesis North Maharashtra University, Jalgaon.
5. Irrigation department reports-2011

16. Chemical Profiling and Antimycotic Activity of Medicinal Plants

Vishal N. Shinde

Department of Botany, Late Annasaheb R. D. Deore Art's and Science College, Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule, (M.S) India.

Hemant S. Nandre

Department of Botany, Late Annasaheb R. D. Deore Art's and Science College, Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule, (M.S) India.

Abstract

The variable extracts of six medicinal plants prepared in 80% methanol and distilled water and were tested for their antimycotic activity against five different phytopathogenic fungi such as *Alternaria carthami*, *Alternaria humicola*, *Fusarium oxysporum*, *Fusarium roseum*, *Pullularia pullulans*. Followed to this, all extracts were analyzed for the detection of secondary metabolites. Some extracts revealed presence of reducing sugar, cardiac glycosides, saponins, flavonoids, indole alkaloids, steroids, tannins and terpenoides mostly in methanol extracts of plants. Among all the plant extracts, methanol extract of *Lawsonia inermis* and *Hyptis suaveolens* leaves were showed significant antifungal activity against targeted phytopathogens. Methanol extracts displayed maximum antifungal activity as compared to aqueous extracts. All extract were separated into different compounds on TLC. Toluene/ethyl acetate (1:1) solvent exhibited best bands separation of methanol extracts. There were 52 bands were appeared on TLC plate in all methanol extracts. Whereas only 33 bands exhibited in aqueous extracts in the same solvent system. The highest number of bands was found to be in methanol extracts of *L. inermis* (10) followed by *M. elengi* (8) and *T. occidentalis* (7) individually. The antifungal activity revealed by these plants could be attributed to the synergistic effect of two or more detected compounds.

Key Words: Antimycotic activity, Methanol extracts, *Lawsonia inermis*, *Thuja occidentalis*.

Introduction

India has achieved self sufficiency and good degree of stability of vegetable crop production. Vegetables being more succulent and rich in nutrients are prone to variety of diseases right from the sowing to till marketing, thereby increasing yield losses during pre and

post production periods. As leafy vegetables are most essential component of our diet which nourishes with nutrients, minerals and vitamins. For healthy diet, daily minimum consumption should be about 180 g per head, where as the present consumption of leafy vegetables is less than 20 g per head. Therefore there is urgent need to explore and cultivate leafy vegetables in India; even though India stand second largest producer followed by China. The higher and increasingly yield of green revolution are based on practices which are generally favourable to attack many plant pathogens. Simultaneously there is increasing awareness among people for the consumption of leafy vegetables.

Since last couple of decades infectious diseases have been threatening the life millions of people in both developing as well as developed countries (Ashbo,2004). The present scenario has been arises by owing to increase in the development of antibiotics resistance by wide range of pathogens and high cost of antibiotics. Recent trend favours the use of alternative substance derived from natural plant extracts to control the diseases because plants extracts show antifungal activity against a wide range of fungal plant pathogens (Kurita et al., 1981; Abd-Alla, et al., 2001). About three quarter of the world population relies on medicinal plants and plant extracts for health care. So several plants have been used in folklore medicine (Premanathan et al., 2000). Natural products, either as a pure compounds or standardized plant extracts provides ultimate opportunities for new drugs because of unmatched availability of chemical diversity. So there is continuous and urgent need to discover new antimicrobial compounds with diverse chemical structure and novel mechanism of action for new and reemerging infectious diseases (Rojas et al., 2003). Plant synthesis number of secondary metabolites such as tannins, saponins, alkaloids, flavonoids, etc., which play defensive role in plants and therefore they protect the plants from their invaders like fungi, bacteria, viruses, nematodes, etc. By keeping this thing in mind six medicinal plants were tested against five fungal pathogens of plants and their chemical profile were also determined.

Material and Methods

2.1 Plant Material

The healthy, infection free mature parts of six medicinal plants were collected from Government Institute of Science campus, Aurangabad. Identities of plant species were confirmed by referring standard literature.

2.2 Preparation of Crude Extracts in Solvents

Solvent extract were prepared in 80% methanol at room temperature by simple extraction method (Deshpande et al., 2004). Collected plant parts were shade dried and ground to a fine powder using grinder mixture. Dried powder of each plant parts (10 gm) was mixed in 100 ml of 80% methanol in 250 ml conical flask. The flask were plugged tightly with cotton and wrapped with papers. All conical flasks were kept on shaker for 24 h then it was allowed to stand for 5 h to settle the plant materials. Thereafter, it was filtered and centrifuged at 5000 rpm for 15 min. The supernatant was collected and the solvent was evaporated at 45 °C in vacuum evaporator to get the residues and percentage of yield extract was calculated using following formula

$$\text{Yield of extract \%} = \frac{\text{Weight of extracts}}{\text{Weight of ground plant material}} \times 100$$

2.3 Preparation of Crude Extract in Water

Aqueous extract was prepared by following method (Kurucheva et al., 1997). Equal quantity of dried plant powder and sterile distilled water (1:1 w/v) was taken in the beaker. It was heated in a water bath at 80 °C for 10 min. The materials were then processed with a mixer and strained through chees cloth. Extract were kept at 4 °C in air tight bottles for further studies.

2.4 Microorganisms

Five plant pathogenic fungi were isolated from five leafy vegetables namely Anethum graveolens L., Brassica oleracea L., Carthamus tinctorius L., Colocasia esculanta L., Coriandrum sativum L., Rumex vesicarius L., Spinacia oleracea L. The infected leafy vegetables plant parts were separately collected in sterilized polythene bags and were brought in the laboratory. Afterwards, these infected plant part from the advancing margin of lesions were cut into small pieces (2-5mm) and kept in sterile Petri plates separately. The pieces were dipped into 0.1% Mercuric Chloride (HgCl₂) solution for about one minute. These pieces were transferred to Petri plates containing sterile double distilled water to free them from the chemical trace and saprophytic microorganisms if any. After washing, 2-4 pieces were placed at equal distance on a fresh solidified Potato Dextrose Agar (PDA) medium plates in aseptic condition with the help of sterile forceps. Then the plates were incubated at 25 + 3 °C for 3-7 days and examined daily for

the growth occurrence of the fungus. After the incubation period, the fungal cultures were examined under microscope and correctly identified by using standard literature.

Among the different isolated plant pathogenic fungi, only five fungi such as *Alternaria carthami*, *Alternaria humicola*, *Fusarium oxysporum*, *Fusarium roseum*, *Pullularia pullulans* were selected as target pathogens. All these five selected pathogens were purified by subculturing them in fresh PDA plates in triplicates and stored at 4 °C for further study.

2.5 Preliminary Phytochemical Analysis

Indole alkaloids: Extract + conc. H_2SO_4 + Potassium dichromate. (Colour change is confirmation for the presence of indole alkaloids).

Cardiac glycosides

- i) Methanol extract (2 ml) + 3.5% of $FeCl_3$ + Glacial acetic acid + 2ml of conc. H_2SO_4 (Reddish brown ring at interphase is positive test).
- ii) Aqueous extract (3 ml) + 2 ml chloroform + conc. H_2SO_4 to form a lower layer (Reddish brown at interphase).

Flavonoids

- i) Aqueous extract plus 10 % Ferric chloride was added. A green precipitate is positive test.
- ii) Methanol extract + 10 % NaOH + dil. HCl. A yellow solution turned colourless on addition of dil. HCl is positive test.

Reducing Sugar

Extract + 5 ml of equal volume of Fehling solution A and B and boiled for 5 min (Red precipitate is positive test).

Saponins

About 0.5 ml of extract was taken with 5 ml distilled water and then heated to boil. Frothing (appearance of creamy mass of small bubbles) shows the presences of saponins.

Steroids and Terpenoides

Methanol extract (1 ml) + 1 ml chloroform + 2-3 ml acetic anhydride and 1-2 drops of conc. H_2SO_4 were added. (Dark green colouration of the solution indicates the presence of steroids and pink or red colouration of the solution indicates that presence of terpenoides).

Tannins

Extract (2-3 ml) was taken in test tube, 10 % $FeCl_3$ (Ferric chloride solution) was added.

Dark blue or greenish gray colouration is confirmation of tannin.

2.6 Determination of Antifungal activity of plant extract

For assessment of antifungal activity of plant extract against five pathogenic fungi of leafy vegetable, Food poisoned technique (Schmitz, 1930) was used. The standard aqueous plant extract (10%) was used. This extracts was heated to 50 °C for 5-10 min in water bath to avoid contamination and 5 ml of extract was taken and added to 45 ml of sterilized PDA medium. The medium and plant extracts were mixed well and transferred equally into two Petri plates. Then the media was allowed to solidify. The fungal disk of 6 mm diameter was taken and inoculated into the center of Petri plates containing plant extracts in aseptic condition. Instead of 10 % aqueous extract, one fifth obtained methanolic extracts were used in the same way for testing of antifungal activity. PDA medium without plant extracts served as control. All plates were incubated at 28 + 1 °C and radial growth of colony was measured after seven days of inoculation. The results of mycelial growth were expressed as (mean of triplicate) in percent inhibition over control using the formula given by Vincent (1947),

$$I = \frac{100(C-T)}{C}$$

Where I = Inhibition of mycelial growth.

C = Mycelial growth in control

T = Mycelial growth in treated.

2.7 Thin layer chromatography (TLC) of crude extracts

TLC of crude extract was carried out on 20×20 cm aluminum sheets coated with 0.2 mm thickness Silica gel 60 (Merck). Each sample of crude extracts (10 µl) was applied on TLC plate at equal distance with the help of micropipette. TLC plate was kept in chromatography chamber. Toluene/ethyl acetate (1:1) was used as a solvent system. The developed chromatogram was observed under the visible, UV light and after being exposed to iodine vapours. The R_f values of separated spots were calculated.

3.0 Results

Yield of extracts in percentage is tabulated in (Table 1).

Table 1: Percentage Yields of Extracts

Plants	Family	Parts used	Yield of extracts in (%)	
			Methanol extracts	Aqueous extracts
<i>Abrus precatorius</i> Linn.	Fabaceae	Leaves	12.3	10.2
<i>Bauhinia recemosa</i> Lamk.	Caesalpinaceae	Leaves	22.4	20.4
<i>Hyptis suaveolens</i> Linn.	Lamiaceae	Leaves	21.2	19.8
<i>Lawsonia inermis</i> Linn.	Lythraceae	Leaves	8.7	6.3
<i>Mimusops elengi</i> Linn.	Sapotaceae	Leaves	34.2	28.3
<i>Thuja occidentalis</i> Linn.	Cupressaceae	Leaves	28.5	24.1

3.1 Preliminary Phytochemical Analysis

All plants exhibited the presence of major secondary metabolites such as saponin, tannins, terpenoids and indole alkaloids at varied concentration (Table 2). Where as cardiac glycoside was absent in all plant extract except methanol extract of *T. occidentalis*. While plant extracts of *A. precatorius*, *L. inermis*, *T. occidentalis* and *M. elengi* revealed the presence of flavonoids and reducing sugar. The other important phytochemical like steroid was found in some extracts of *A. precatorius*, *H. suaveolens* and *M. elengi* in variable amount. The extract of *L. inermis* and *T. occidentalis* contained highest number of secondary metabolites followed by *M. elengi*. On contrary the extract of *B. recemosa* revealed the least number of secondary metabolites as compare to other tested plant extracts (Table 2).

Table : 2: Phytochemical Analysis of Plant Extracts

Plant species	Extract	Cardiac glycosides	Flavonoids	Indole alkaloids	Reducing sugar	Saponin	Steroids	Tannins	Terpenoids
A. precatorius	H ₂ O	-	++	++	-	+	++	+	-
	MeOH	-	+	++	+	++	++	+	-
B. recemosa	H ₂ O	-	-	+	-	+	-	-	-

a									
	MeO H	-	-	+	-	+	-	+	-
H. sauvolens	H ₂ O	-	-	++	-	+	-	++	+
	MeO H	-	-	+++	-	++	+	++	+
L. inermis	H ₂ O	-	++	++	++	++	-	+++	+
	MeO H	-	+	+++	++	++	-	++	+
M. clengi	H ₂ O	-	++	+	+	++	-	++	-
	MeO H	-	+	++	+	++	+	++	-
T. occidentalis	H ₂ O	-	++	++	++	++	-	+	++
	MeO H	++	++	+++	+	++	-	++	++

3.1 Antimycotic Activity of Crude Plant Extracts

Among the solvent extract screened, the methanol extract of *Lawsonia inermis* was highly effective against all five tested fungal pathogens and highest inhibition of mycelial growth was recorded in *A. humicola* and *F. roseum* with 81.53% and 72.94% respectively (Table 3). Secondly in methanol extracts of *Hyptis suaveolens* which was also effective against five tested fungal pathogens of leafy vegetables and highest inhibition was recorded in *A. humicola* and *P. pullulans* with 78.46% and 75.94%. All fungal pathogens of leafy vegetables were highly susceptible against methanol extract of *Lawsonia inermis* and revealed 67.40% inhibition averagely. While all tested pathogens showed more than 40% resistance against methanol extract of *Bauhinia recemosa* with 39.76% inhibition as compare to methanol extract of *Lawsonia inermis* (Table 3).

On the other hand, out of six cold water extract, *L. inermis* which again highly effective against all five targeted fungal pathogens and highest inhibition of mycelial growth was recorded in *P. pullulans* and *F. roseum* with 63.29% and 60%. Among the six aqueous extracts tested,

aqueous extract of *L. inermis* and *B. recemosa* were most effective and revealed averagely 57.86% and 57.74% inhibition of mycelial growth of all five targeted pathogens. Whereas aqueous extract of *A. precatarius* was least effective and revealed averagely 35.25% inhibition of mycelial growth to all tested fungal pathogens (Table 3).

Table 3: Inhibitory Effect of Plant Extract 10% (V/V) on Mycelial Growth of Five Fungal Pathogens of Leafy Vegetables

Plant species	Extr act	<i>A. carthami</i>		<i>A. humicola</i>		<i>F. oxysporum</i>		<i>F. roseum</i>		<i>P. Pullulans</i>	
		Myce lial grow th (mm)	% inhibi tion over contr ol	Myce lial grow th (mm)	% inhibi tion over contr ol	Mycelial growth (mm)	% inhibition over control	Mycel ial growt h (mm)	% inhibiti on over control	Mycel ial growt h (mm)	% inhibi tion over contro l
<i>A. precat orius</i>	H ₂ O	52	16.12 + 1.70	45	30.76 + 1.63	43	50.0 0 + 0.47	53	37.64 + 1.24	46	41.77 + 0.81
	MeO H	30	51.61 + 1.37	16	75.38 + 0.81	31	63.9 5 + 0.81	41	51.76 + 0.81	35	55.69 + 0.47
<i>B. recemos a</i>	H ₂ O	21	66.12 + 1.63	24	63.07 + 1.24	38	55.8 1 + 1.24	44	48.23 + 0.94	32	55.49 + 0.94
	MeO H	40	35.48 + 1.24	30	53.84 + 0.94	65	24.4 1 + 0.94	60	29.41 + 0.47	35	55.69 + 1.63
<i>H. saurovol ens</i>	H ₂ O	35	43.54 + 0.94	32	50.76 + 1.70	39	54.6 5 + 0.47	35	58.82 + 0.00	41	48.10 + 1.24
	MeO H	24	61.29 + 0.47	14	78.46 + 0.47	28	67.4 4 + 1.41	29	65.88 + 0.81	19	75.94 + 0.81
<i>L. inermis</i>	H ₂ O	28	54.83 + 1.24	29	55.38 + 2.05	38	55.8 1 + 1.24	34	60.00 + 1.63	29	63.29 + 0.00
	MeO H	19	69.35 + 0.81	12	81.53 + 1.63	30	65.1 1 + 0.94	23	72.94 + 1.24	41	48.10 + 1.24
<i>M. elengi</i>	H ₂ O	45	27.41 + 1.63	29	55.38 + 1.88	51	40.6 9 + 1.63	62	27.05 + 1.41	51	35.44 + 1.41
	MeO H	30	56.61 + 1.70	21	67.69 + 1.70	45	47.6 7 + 1.88	28	67.05 + 1.63	27	65.82 + 1.88
<i>T. occide</i>	H ₂ O	35	43.54	28	56.92	35	59.3	48	43.52	36	54.43

ntalis			+		+		0 +		1.88		1.63
			1.37		1.37		1.24				
	MeO	23	62.90	18	72.30	29	66.2	25	70.58	+	24
	H		+		+		7 +		2.05		69.62
			0.81		1.24		0.81				1.37
Control	---	62	00.00	65	00.00	86	00.0	85	00.00		79
							0				00.00
C.V.			7.01		10.45		4.99		5.81%		5.88%
			%		%		%				

From these result it was clear that all six methanol extracts averagely revealed high antifungal activity with 60.98% as compare to activity of six aqueous extracts with 48.45%. Therefore methanol extracts was found to be more effective than aqueous extracts against tested fungal pathogens.

3.2 Thin Layer Chromatography of Crude Extracts

In toluene/ethyl acetate (1:1) solvent system, methanol extracts showed band separation Whereas 33 bands was appeared on the chromatogram of aqueous extracts. Among methanol extracts , L. innermis and M. elengi leaves extract showed highest numbers of bands followed by T. occidentalis leaves extract. Results of TLC also support the preliminary phytochemical analysis. Some of the separated bands had similar R_f value and form same colours in different extracts are indicated by alphabet in table- 4.

Table 4: Thin Layer Chromatography (TLC) of Plant Extracts Developed in Toluene/Ethyl Acetate

Plant species	Extract	R _f values
A.precatorius	H ₂ O	0.05, 0.07a, 0.17b, 0.35c, 0.64, 0.95d
	MeOH	0.07, 0.38, 0.65, 0.78, 0.95a, 0.98b
B. recemosa	H ₂ O	0.09, 0.11e, 0.21f
	MeOH	0.40, 0.75, 0.98b.
H.sauvolens	H ₂ O	0.04g, 0.07a, 0.11e, 0.23h, 0.35c, 0.95d
	MeOH	0.66, 0.75c, 0.92d, 0.95a, 0.98b
L. inermis	H ₂ O	0.04g, 0.07a, 0.17b, 0.21f, 0.38, 0.42, 0.83, 0.99i
	MeOH	0.10, 0.30, 0.32e, 0.35f, 0.42, 0.49, 0.75c, 0.92d, 0.95, 0.98b
M. elengi	H ₂ O	0.07a, 0.21f, 0.35c, 0.95d, 0.99i
	MeOH	0.32e, 0.35f, 0.67, 0.75c, 0.82, 0.92d, 0.95a, 0.98b.
T.occidentalis	H ₂ O	0.07a, 0.21f, 0.23h, 0.32, 0.85.
	MeOH	0.17, 0.32e, 0.35f, 0.75c, 0.92d, 0.95a, 0.98b.

4. Discussion

The use of plant as medicines, are known to men since ancient time. Which indicates the plant extracts or essentials oils may be useful against specific infectious disease. Medicinal plants occupy a significant role in modern medicine as a material for some important drugs although synthetic drugs and antibiotics brought a revolution in controlling diseases. Number of workers reported antimicrobial activity of various plants from throughout the World (Sudharameshwari and Radhika, 2007).

In preliminary phytochemical analysis, numbers of secondary metabolites was found such as alkaloids, saponins, tannin, flavonoids, terpenoides, etc. In previous literature many workers reported antimicrobial activity of these compounds isolated from different plants and tested against wide range of organism (Siddiqui, et al., 2009).

A total of 12 extracts from 6 medicinal plants were screened for antimycotic activity against five fungal pathogens of leafy vegetables. All twelve tested extracts inhibited mycelial growth of five fungal pathogens at varying percentage from 16.12% to 81.53%. Among them, methanol extracts of *L. inermis*, *H. sauvolens*, *T. occidentalis* and *A. precatorius* revealed significant inhibitory activity against all five targeted pathogens. On the other hand, aqueous extracts of *L. inermis*, *B. recemosa* and *T. occidentalis* also showed potential antifungal activity. Successful prediction of botanical compounds from plant material is largely depends on the type of solvent used in the extract procedure. This may be due to the better solubility of antifungal components in organic solvent (De Boer et al. 2005). The methanol extract of *L. inermis* was highly effective and inhibited 67.40% mycelial growth of all targeted pathogens. Pandey et al. (2002) reported that methanol extract of leaf of *L. inermis* inhibited 91.8% growth of *H. sativum*. The methanol extracts of *H. sauvolens* and *T. occidentalis* were also effective against all five targeted fungal pathogens. Khan et al. (2009) reported antifungal activity of methanol extract of *T. occidentalis* against *Candida albicans* 3017 by exhibiting 22 mm diameter zone of inhibition. On the other hand, Out of six aqueous extracts, *L. inermis* aqueous extract was most effective and recorded averagely 57.86% inhibition of mycelial growth of all targeted pathogen. While aqueous extract of *B. recemosa* was also significantly effective. Khan (2008) also reported that aqueous extract *L. inermis* and *B. recemosa* were most effective against *A. niger* and *H. sativum*.

As tested plant extracts revealed high antifungal activity due to secondary metabolites therefore these extract further analyzed for separation of secondary metabolites by TLC. Among

three tested solvent systems, toluene/ethyl acetate (1:1) exhibited high band separation of phytoconstituents present in respective plant extract. The highest number of bands observed in methanol extracts of *L. inermis* followed by *M. elengi* and *T. occidentalis* on TLC plate as they revealed maximum secondary metabolites by phytochemical analysis. While the lowest number of bands appeared in *B. recemosa* plant extract. Mikhaeil et al. (2004) isolated seven compounds from methanolic extract of *L. inermis* leaves as p-coumaric acid, lawsone, apigenin, luteolin, 2-methoxy-3-methyl-1, 4 naphthoquinone, cosmosiin and apiin. The spot of lawsone on TLC plates acquired an orange colour. Therefore, the antifungal activity exhibited by methanol extract of *L. inermis* leaves in present study may be due to the presence of these compounds.

References

- Abd-Alla, M. S., K. M. Atalia and M. A. M. El-Sawi. 2001. Effect of some plant waste extracts on growth and aflatoxin production by *Aspergillus flavus*. *Annals. Agric. Sci.* **46** : 579-592.
- Ashbo, H. J. N., 2004. Microbial contamination of drinking water and diseases outcome in developing regions. *Toxicology*, **198**: 229-238.
- De Boer, H. J., A. Kod, A. Broberj, W. R. Mziray, I. Hedberg, and J. J. Levenfors. 2005. Antifungal and antibacterial activity of some herbal remedies from Tanzania. *J. Ethnopharmacol.* **96** : 461-469.
- Deshpande, A. R., M. Musaddiq and D. C. Bhandange, 2004. Studies on antibacterial activity of some plant extracts. *J. Microbial World*, **6** (1) : 45- 49.
- Khan, Z. S. 2008. Studies on antimicrobial activity of extracts of some medicinal plants. Thesis Marathwada University, Aurangabad (M.S).
- Khan, Z. S., A. M. Khan, N. P. Bhosle and S. Nasreen. 2009. Antimicrobial activity of leaf extracts of *Thuja occidentalis* L. *Bioinfolet.* **6**(2) : 142.
- Kurita, N., N. Makoto, R. Kurane and Y. Takahara. 1981. Antifungal ability components of essential oils. *Agric. Biol. Chem.* **45** : 945-952.
- Kurucheve V., J. G. Ezhilan and J. Jayaraj, 1997. Screening of higher plants for fungitoxicity against *Rhizoctonia solani* invitro. *Indian Phytophath.*, **50**(2) : 235-241.
- Mikhaeil, B. R., F. A. Badria, G. T. Maatooq, and M. M .A. Amer. 2004. Antioxidant and immunomodulatory constituents of Henna leaves. *Z. Naturforsch.* **59** : 468- 476.

- Pandey, M. K., A. K. Singh, and R. S. Singh. 2002. Mycotoxic potential of some higher plants. *PL. Dis. Res.* 17 (1) : 51-56.
- Premanathan, M., S. Rajendran, T. Ramanathan, K. Kathiresan, H. Nakashima and N. Yamamoto. 2000. A survey of some Indian medicinal plants for anti human immuno deficiency virus (HIV) activity. *Indian J. Med. Res.* 112 : 73-77.
- Rojas, R., B. Bustamante, J. Bauor, Fernandez, J. Alban, and O. Lock. 2003. Antimicrobial activity of selected Peruvian medicinal plants. *J. Ethnopharmacol.* 88 : 199-204.
- Schmitz, F. J., J. Verhoef and A. F. Fluit, 1999. Prevalence of resistance to MLS antibiotic in European University hospitals participating in the European SENTRY surveillance program. *J. Antimicrob. Chemother.*, 43 : 783-792.
- Schmitz, H. 1930. Food poisoned technique. *Indust. and Engin. Chem. Analyst, Edu.* p. 361-363.
- Siddiqui S., A. Verma, A. A. Rather, F. Jabeen and M. K. Meghvansi, 2009. Preliminary phytochemical analysis of some important medicinal and aromatic plants. *Advance in Biological Research*, 3(5-6): 188-195.
- Sudharameshwari, K. and J. Radhika, 2007. Antibacterial screening of *Aegle marmelos*, *Lowsonia inermis* and *Albizzia libbeck*. *African Journal of Traditional, Complimentary and Alternative Medicines*, 4 (2) : 199-204.
- Vincent, J. M. 1947. Distortion of fungal hyphae in the presence of certain inhibitors. *Nature* 150 : 850-853.

Morphometric Analysis of Panzara Basin in Dhule District

Hemant S. Nandre

Assistant Professor,
Geography
A.D.M.S.P'S Late. Annasaheb
R.D.Deore Art's and Science
College,
Mhasadi, Sakri, Dhule,
Maharashtra, India

Shivaji B. Patil

Head and Research Guide,
Geography
A.D.M.S.P'S Late. Annasaheb
R.D.Deore Art's and Science
College,
Mhasadi, Sakri, Dhule,
Maharashtra, India

Attested

Principal

A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D. Deore
Arts & Science College,
Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Abstract

The present paper throws light on the morphometric analysis of Panzara river basin. It includes hierarchical order system, bifurcation ratio, storage density of the Panzara basin. Morphometric analysis refers to quantitative description and analysis of landforms as practiced in geomorphology that may be applied to a particular kind of landform or to drainage basin and large regions generally. Formulas for right circular cones have been fitted to the configurations of alluvial fans, logarithmic spirals have been used to describe certain shapes of beaches and drumlins spoon shaped glacial landforms have been found to accord to the form of lemniscate curve. With regard to drainage basins, many quantitative measures have been developed to describe valley side and channel slopes, relief, area, drainage network type and extent and other variables.

Keywords: Morphometry, Linear Aspect, Relief Aspect, Basin Analysis.

Introduction

The functional relationship among various networks characteristics, including the relationship between discharge on the one hand and drainage area, channel width and length of main stream on other encourage the continued exploration of streamflow in relation to basin geometry. Attention has concentrated especially on peak flows, and since many basins are gaged either poorly or not at all, it would be advantageous to devise means of prediction that, while independent of gaging records, are yet accurate enough to be useful.

A general equation for discharge maxima states that peak discharge are power function of drainage area. Such a relationship holds good for maximum discharge of record, but conflicting results have been obtained by empirical studies of stream order, stream length, drainage density, basin size, basin shape, stream and slope aspect and relative and absolute height in relation to individual peak discharge in the shorter term. One reason is that not all these parameters have always been dealt with. In any event, peak discharge is also affected by channel characteristics, vegetation, land use and legs induced by interception, detention, evaporation, infiltration and storage.

Objective of the Study

1. To understand physical environmental profile of the Panzara basin.
2. To attempt morphometric analysis of Panzara basin.

Methodology

The morphometric analysis of Panzara basin on the quantitative methods suggested by Strahler A.N. (1964), Schumm S.A. (1956), Melton M.A. (1958) and Bhamare S.M. (1987). Drainage network map of Panzara basin has been prepared on the basis of toposheet (1:50000). The toposheet No. 46 L/1, 46 K/4, 46H/13 and 46 G/16 have been used for drainage network analysis. Horton's system modified by Strahler has been adopted for hierarchical order system. Order wise stream numbers have been estimation of the morphometric parameters like bifurcation ratio, length ratio etc.

Hierarchical Order System

This is relationship between the number of streams of one order of magnitude in drainage basin and those of the next higher order. It is often by dividing the number of the stream in one order by the number in the next highest order, as the ratio is reduced so the risk of folding with in the basin is twice increases. Order which is expressed in terms of following equation-

$$n_1/n_2 = (R_b)$$

$$R_b = N_u/N_{u+1}$$

Where,

E-101

Rb = Bifurcation Ratio

N1= number of first order streams.

N2 = number of second order/ next lower order streams.

Bifurcation Ratio of Panzara Basin

Table No. 1

Stream order (n)	Number of streams	Bifurcation Ratio (Rb)
1	423	3.99
2	106	5.57
3	19	9.5
4	2	2
5	1	-
Mean of bifurcation ratio		5.265

Resource- Computed by researchers.

For the study basin the value of Rb and mean bifurcation ratio are shown in table. It is evident from table that the bifurcation ratio for the basin ranges between 2 and 5.57 mean value of bifurcation ratio is 5.265, the river is fifth order stream and meet near Mudavad in Tapi river.

Bifurcation Ratio of North Basin

Table No. 2

Stream order (n)	Number of streams	Bifurcation Ratio (Rb)
1	228	4
2	57	8.14
3	07	7
4	1	-
Mean of bifurcation ratio		6.31

Resource- Computed by researchers.

In northern basin of Panzara basin total streams are 293. In total streams there are 228 first order streams, 57 second order streams, 7 third order and 1 four order streams are observed. Bifurcation ratio for the basin ranges between 4 and 7. Mean value of bifurcation ratio is 6.31.

Bifurcation Ratio of South Basin

Table No. 3

Stream order (n)	Number of streams	Bifurcation Ratio (Rb)
1	195	3.97
2	49	4.08
3	12	12
4	1	-
Mean of bifurcation ratio		6.68

Resource- Computed by researchers.

In the southern basin of Panzara basin total streams are 257. In total streams are 195 first order streams, 49 second order, 12 third order and 1 four order streams are observed. Bifurcation ratio for the basin ranges between 3.97 to 12. Mean value of bifurcation ratio is 6.31.

With the help of above tables, the ratio of south basin is more than north basin but some variation are seen in different stages of river. Following chart shows comparison between stream order and stream numbers and variation between north basin and south basin with the basin with the help of different stages of river i.e. young stage, middle stage and old stage of Panzarariver.

Drainage Density

Drainage density is defined as the total length of streams of all orders per drainage area. Density factor is related to climate, type of rock, relief, infiltration capacity, vegetation cover, surface roughness has no significant correlation with drainage density. The drainage density indicates the closeness of spacing of channels (Horton 1932). It may be considered as one of the methods of measurement of basin area. According to Horton, drainage Density is defined ratio of total length of all streams in a givendrainage basin to the total area of that basin. It is expressed by a formula,

$$DD = \frac{L}{A}$$

Where,

DD=Drainage Density

L= Total length

A= Total area

The amount and type of precipitation influence directly to the quantity and characters of surface run-off. An area with high precipitation such as thundershowers loses greater percentage of rainfall in run-off resulting in more surface drainage lines. Amount of vegetation and rainfall absorption capacity of soils, which influences the rate of surface run-off, affects the drainage texture of an area. The similar condition of lithology and geologic structures, semi-arid regions have finer drainage density texture than humid regions. Low drainage density generally results in the area of highly resistant or permeable sub-soil material, sparse vegetation and mountainous relief.

In the study area of Panzara basin total length of streams is 1606.1618 and total catchment area is 1961.9362(sq.km.) drainage density of Panzara is 0.818661585(sq.km.).

Morphometric Parameters InPanzara Basin

Table No. 4

Morphometric Parameters	Symbol/Formula	Result
Area (sq.km.)	A	1961.9362
Drainage density (Km./sq.km.)	DD= Lu/A	0.818661585
Stream frequency	F _s = Nu/A	0.280845014
Bifurcation ratio	Rb= Nu/Nu+1	5.265
Total streams of Panzara basin		551

Resource- Computed by researchers.

Where,

Lu= Total streams length of all orders.

Nu= Total number of streams of all orders.

Discussion and Result

The present paper is systematic enquiry of morphometric analysis of Panzara basin in Dhule district. It is concluded that the total area of basin is 1961.95 sq.km. Drainage density is 0.81 km/sq.km, and stream frequency is 0.28. The bifurcation ratio of total basin is 5.265. Total length of streams in basin is 1606.16 km. The basin is divided into 5th order of the stream. The north basin bifurcation ratio is 6.31 and south basin bifurcation ratio is 6.68.

87 53

P-ISSN NO.: 2321-290X

RNI : UPBIL/2013/55327

VOL-6* ISSUE-8* (Part-2) April-2019

E-ISSN NO.: 2349-980X

Shrinkhla Ek Shodhparak Vaicharik Patrika

References

Dusane Y.B.(2009) *"The study of interlinking of Rivers and phed system in Dhule district". M.phil dissertation submitted to North Maharashtra University Jalgaon.*

MasuleYogesh, KiranJagtap, TirmalePramod and PrakashMahirao(2013) *" Impact of geomorphological features on availability of water in Panzara basin (Dhule district) " M.A. dissertation submitted to North Maharashtra University Jalgaon.*

Patil S.B. and Chittam R.S.(2012), *"Land use and settlement distribution in Dhule district (M.S.)" Patron, III (IV), July, Pp63-67*

Patil S.B.(2006) *"Geomorphology and settlement in Dhule district (M.S.)". Unpublished Ph.D. thesis submitted to North Maharashtra University Jalgaon.*

Patil Y.V. (1993) *"Development of Badlands along Tapi Channel" Unpublished Ph.D. Thesis, University of Pune.*

Geographical Analysis of Medium Irrigation Projects in Dhule District (M.S.)

Abstract

The present paper throws light on the medium irrigation projects of the study area and the water available for the agriculture purpose in the study area. Irrigation is very important activity of man from an age old. In, India where the rainfall distribution is very uneven both inadequate and unpredictable, irrigation plays key role to minimize its adverse effect on agriculture. Agriculture practice is the backbone of Indian economy. Therefore the development and stability of agriculture is depends upon the sources of water for irrigation.

Now a days the problem of food scarcity is increased day by day. The increasing population on every day is growing burden on land resources. To compensate this problem we have to introduce the high varieties food technology. It is also think that to increase food production in large quantity.

Keywords: Water, Irrigation, Agriculture, Domestic, Industrial.

Introduction

Irrigation is generally the artificial application of water to soil for crop production. The well-being and prosperity of any region depends upon the extent to which it succeeds in harnessing its land and water resources and derive maximum benefits from them by adopting appropriate policies and technologies.

This water utilization helps agriculture, industrial and domestic purpose. In Dhule district there are 12 Medium Irrigation Projects. By the medium irrigation project the water capacity status is 302.62 Mcum of catchment area find another source of water availability. This water utilization helps agriculture, industrial and domestic purposes. In Dhule district up to year 2011 there are only 08 medium irrigation projects, but it increases up to 12 after 2011. These irrigation projects play an important role in agriculture development of the study region. There is a need of more irrigation projects to overcome the problem of frequent droughts in study region.

Objective of the Study

The main objective of the present study is to identify location and distribution of medium irrigation projects in the study region

Study Area

Study area is located in Northern part of Maharashtra state spread between Latitude $20^{\circ} 38'$ to $21^{\circ} 16'$ N. and Longitude $73^{\circ} 50'$ to $75^{\circ} 11'$ E. Dhule district is bounded by the district, Jalgaon is located to the East, Nashik to the South, Gujarat State and Nandurbar district is located to the North-West. It is Located at the crossing of three National Highways namely NH-6 (Surat-Nagpur), NH-3 (Mumbai-Agra), and NH-211 (Dhule-Solapur). Because of the Satpuda ranges, Dhule district is separated from Madhya Pradesh. Satmala ranges also separate it from Western Maharashtra. Dhule district has an area of 8061 sq.kms, and contributes 2.62% area of the Maharashtra State. The height of the district varies from 300 to 1200 Meters above mean sea level. Dhule district with its headquarter at Dhule includes four tehsils namely, 1) Dhule 2) Sakri 3) Shindkheda 4) Shirpur.

Physiography

Physiographically the district is divided in three parts i.e. mountainous region, hilly region and plain region. Largest part of Dhule and Sakri tehsil is occupied by hilly region. The height is upto the 1200 meters. The middle part which is drain by river is plain and fertile. The northern part is occupied by Satpura mountain ranges.

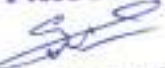
Hemant S.Nandre

Assistant Professor,
A.D.M.S.P'S Late. Annasaheb
R.D.Deore Art's and Science
College,
Mhasadi, Sakri, Dhule,
Maharashtra, India

Shivaji B. Patil

Head and Research Guide,
A.D.M.S.P'S Late. Annasaheb
R.D.Deore Art's and Science
College,
Mhasadi, Sakri, Dhule,
Maharashtra, India

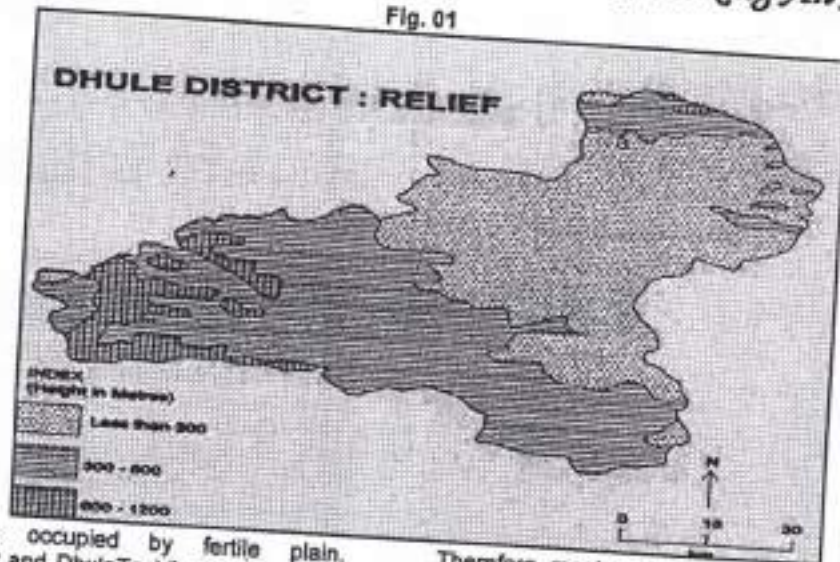
Attested

Principal

A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule.

Fig. 01

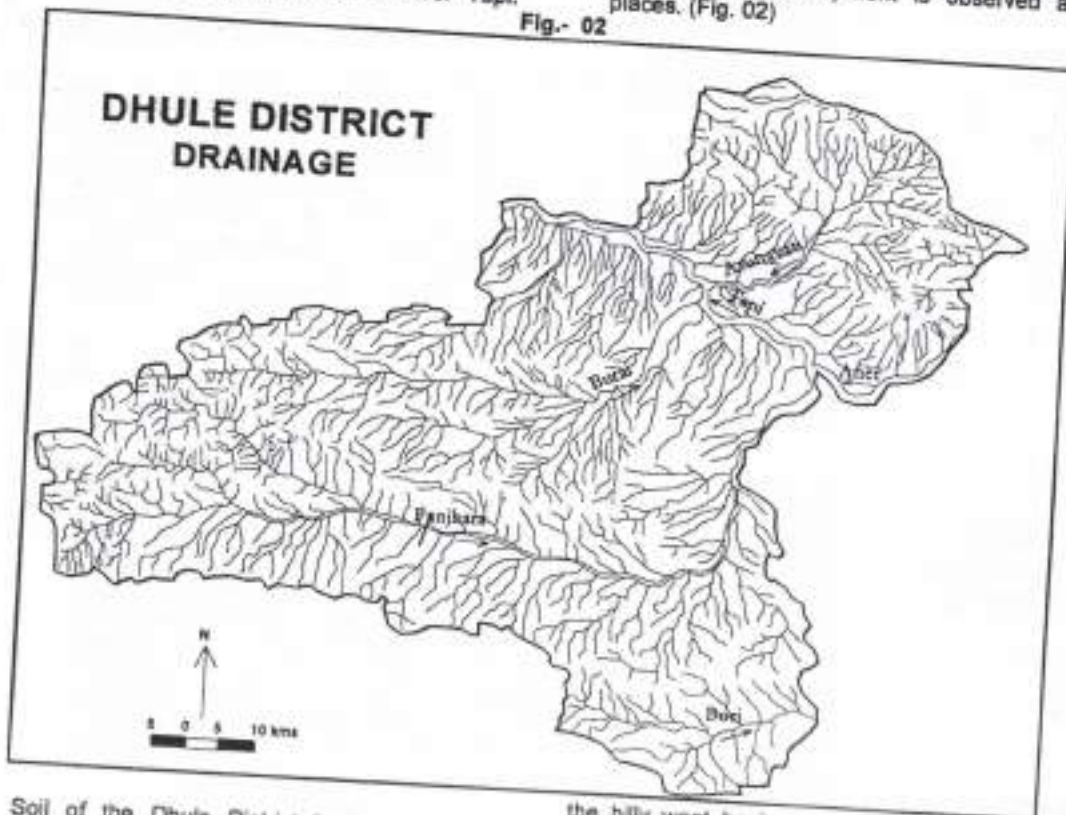
District is occupied by fertile plain. Shindkheda, Shirpur and DhuleTashil are included in central fertile plain. (Fig. 01)

Drainage

Tapi is the major river in the study area. It enters from Jalgaon District and flows from East to West. Aner and Arunavati are the major tributaries join from Western bank, where asPanzara, Bural, Amaravati Join to the Tapi from the southern bank. Panzara is the largest tributary of the river Tapi.

Therefore most part of the Dhule District is made fertile by the tributaries of Tapi river. The river Tapi not only discourages human concentration on its bank but also erodes both the bank heavily. The force and velocity of water is considerable resulting in deep entrenched valet leaving the banks very high. Sometimes the river banks are 20 to 30 meter high. The river banks are characterized by gully erosion and badland development is observed at several places. (Fig. 02)

Fig.- 02

Soil

Soil of the Dhule District is fertile black cotton. The area along Tapi and her tributaries shows deposition of black cotton soil. Mountainous region of

the hilly west having sandy soil. Soils of the study area is divided in to three major types: (Fig. 03)

1. Deep Black Cotton soil
2. Medium Black soil

Remarking An Analisation

3. Coarse Shallow soil Deep Black Cotton Soil

These soils occur in a narrow strip of land around 3 km on both the sides of the river Tapi and her major tributaries. The local name for it is 'Bharkali'. The soil is deep black in color and highly fertile, which generally supports excellent vegetation growth. The average depth of the soil in this region does not exceed 3 meters. This soil has a tendency to develop deep cracks in summer and tends to be waterlogged in the rainy season.

Medium Black Soil

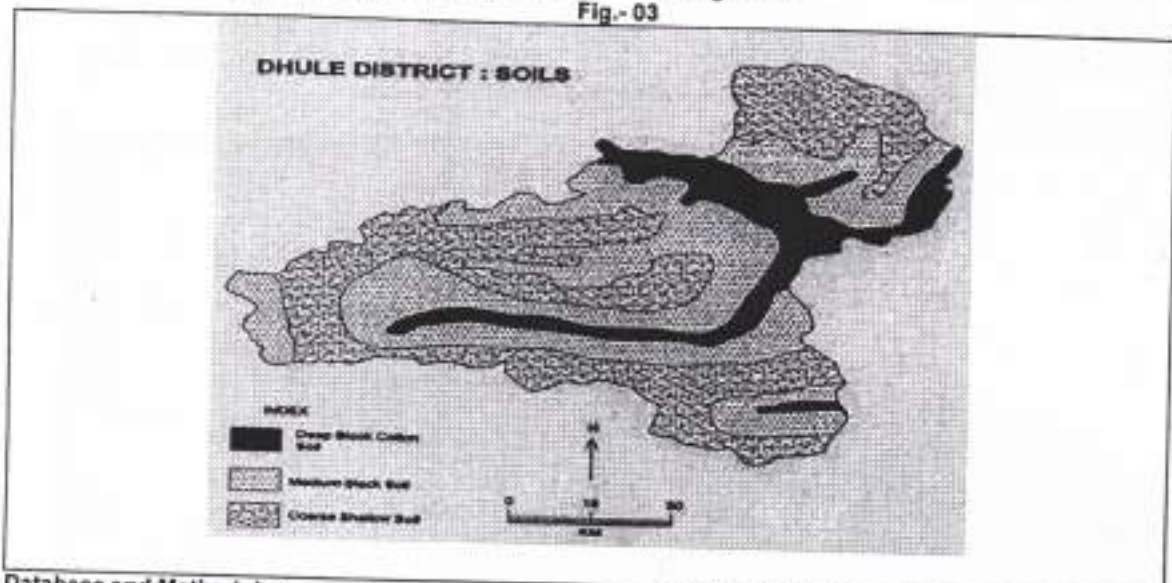
A major part of Tapi basin is covered by this type of soil. It is found in the plain and also the

undulating areas of the southern zone and along the rivers and streams in extensive patches. The soil is fertile. It is granular to sub-granular and loamy to clayey in structure.

Coarse Shallow Soil

This type of soil is confined only to the hilly areas. The slope and foot hills of the Shirpur ranges, Galana hills and Dhanora hills are covered by these soils. These soils are formed of the disintegrated basaltic rock. These rocks produce 'Murum' as a result of disintegration which ultimately produces soils of varying depth, colour and texture. These soils are often very gravelly and at places are mixed with gravels.

Fig.- 03

Database and Methodology

The present work is carried out by using following methodology. The data regarding irrigation projects is obtained from secondary sources, i.e. irrigation department and socio economic review of Dhule district.

Literature Survey

The available literature on the above topic of research is scanned from various research papers and books.

Laboratory Work

Laboratory work includes tabulation of data, tables and figures.

Location of The Irrigation Projects In The Study Region

The following Table No 01 gives information about 12 medium projects its distribution, Catchment area and storage capacity of the medium irrigation projects. Irrigation projects in Dhule districts in which five projects in Sakri Tehsil, four in Shindkheda tehsil, two in Shirpur tehsil and one in Dhule tehsil. The Nimpanzara (Akkalpada Project) has largest storage capacity (109.31 Mcum.) in the study region. The Kanoli Dam located near Palasdare in Dhule tehsil has lowest storage capacity. Chronologically the storage capacity has Aner (103.58 Mcum.), Sulwade barrage (65.06 Mcum.), Panzara Latipada Project (43.42 Mcum.), Wadishewadi (38.93 Mcum.),

Amravati (27.78 Mcum.), Karvand (21.12 Mcum.), Sonwad (14.30 Mcum.), Burai (14.21 Mcum.), Jamkhedi (13.28 Mcum.), Malangaon (13.03 Mcum.) and Kanoli (11.90 Mcum.). The Panzara medium irrigation project has largest catchment area (16093 Hec.) in the study region, while Kanoli dam located southern of Dhule city has the minimum catchment area (160 Hec.). The total catchment area of all medium irrigation projects is 87255 and the total water availability capacity of all medium irrigation projects is 473.90 Mcum. the agricultural development in study region is also depend on proper utilization of the available water. Though the water storage capacity of the irrigation projects is small but they are very useful for irrigation purpose.

As the area of the study region is considered the number of medium irrigation projects is very less. In the study region no major project for irrigation or other purpose is available. Study region comes under the drought prone. Droughts are frequently happened in the study region. In Dhule tehsil there is only one project available, there is a scope for the newly development of the irrigation project. Such sites are available in the study region. As we consider the drainage pattern of the study region there is a large scope for such development. Crop failure due availability of water frequently happened in the study

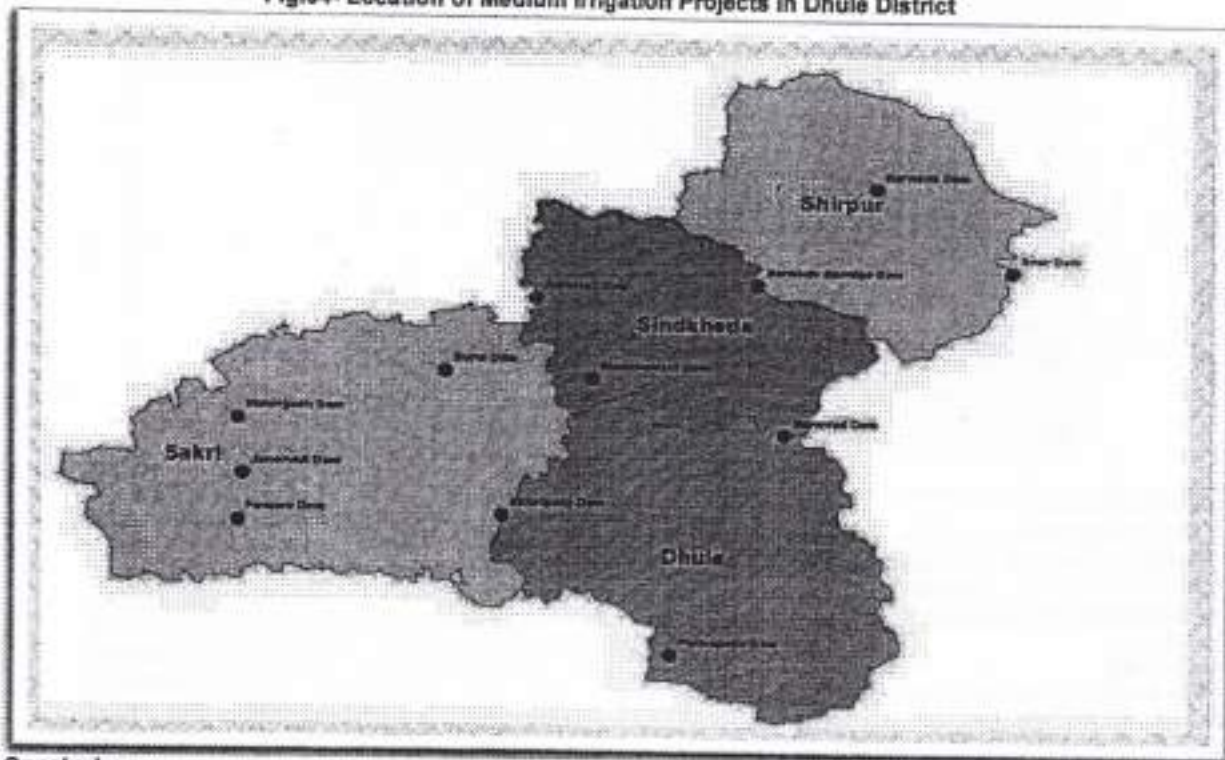
region. Shirpur and Shindkheda tehsil has also scope for the construction of such irrigation projects.

Table No. 01:- Medium Irrigation Project in Dhule district (2017)

Sr.No.	Name of medium irrigation project	Tehsil	Catchment area in (Hector)	Capacity in (Mcum)
1	Amravati	Shindkheda	4094	27.78
2	Nimnpanzara	Sakri	12519	109.31
3	Wadishewadi	Shindkheda	9636	36.93
4	Sulwadebarege	Shindkheda	9333	65.06
5	Aner	Shirpur	8813	103.56
6	Karvand	Shirpur	8268	21.12
7	Panzara	Sakri	16093	43.42
8	Malangaon	Sakri	2877	13.03
9	Burai	Sakri	4520	14.21
10	Kanoli	Dhule	1620	11.90
11	Jamkhedi	Sakri	7032	13.28
12	Sonwad	Shindkheda	2452	14.30
Total		12	87255	473.90

(Source: - Irrigation department, Dhule)

Fig.04- Location of Medium Irrigation Projects in Dhule District

Conclusion

It is concluded from the above study that, all medium projects had large capacity of irrigation; it is helpful for the agricultural development in the study region. It is also noted that number of such irrigation projects are less and there is a scope for new construction of irrigation projects. If the more projects are constructed will be helpful for agricultural irrigation and it directly affects on the income of agricultural families. It is also helpful for industrial and domestic purpose. Study region has great potential for the development but it is depend on the planners and political willingness.

Reference

Borse R.J. (2006): "water resources of Jalgaon district, Maharashtra: A geomorphologic

study". Unpublished thesis North Maharashtra University, Jalgaon

Dr.V.P.Chaudhari and Dr.S.B.Patil (2015)

"Geographical Study of flood affected settlements in dhule district (M.S)" Social Science Reporter, Latur

Patil S.B. and Patil V.S. (2012) "Distribution and growth of population: A case study of Dhule district (MS)", The International research Journal of social sciences and humanities, Vol-1, No.3, Octo-2012, Pp-42-44.

Patil S.B. (2008): "Geomorphology and settlements in Dhule district (M.S.)" Unpublished Ph.D. thesis, submitted to North Maharashtra University Jalgaon.

Irrigation department reports - 2011

Socio - Economic abstract Dhule district 2016